

— Na ponad 9,6 tys. polskich nauczycieli zamordowanych w czasie II wojny światowej prawie 1,4 tys. było związanych z Pomorzem. Oznacza to, że co siódmy polski pracownik oświaty, który zginął w latach 1939–1945, pochodził w województwa pomorskiego lub był zawodowo związany z tym regionem. O gehennie pomorskiego nauczycielstwa w 85. rocznicę wybuchu II wojny światowej oraz w związku z przypadającym w dniu 2 października Narodowym Dniem Pamięci Ofiar Niemieckiej Zbrodni Pomorskiej 1939 przypomina niniejsza publikacja.

🇬🇧 For over 9,600 Polish teachers murdered during World War II almost 1,400 had ties to Pomerania. This means that every seventh Polish education worker who died in the years 1939–1945 came from the Pomerania Province or was professionally associated with this region. This publication reminds us of the ordeal of Pomeranian teachers on the 85th anniversary of the outbreak of World War II and in connection with the National Day of Remembrance of the Victims of the German Pomeranian Crime of 1939, which falls on October 2.

🇩🇪 Während des Zweiten Weltkrieges wurden über 9.600 polnische Lehrer ermordet, 1.400 von ihnen waren mit Pommerellen verbunden. Jeder siebte Mitarbeiter des Bildungswesens, der in den Jahren 1939–1945 ums Leben kam, stammte also aus der Woiwodschaft Pommerellen bzw. war mit dieser Region beruflich verbunden. Die vorliegende Veröffentlichung möchte zum 85. Jahrestag des Ausbruchs des Zweiten Weltkrieges und im Zusammenhang mit dem Nationalen Tages des Gedenkens an die Opfer der deutschen Gewaltverbrechen in Pommerellen 1939, der auf den 2. Oktober fällt, an das Martyrium der pommerellischen Lehrerschaft erinnern.

🇩🇪 🇬🇧 🇵🇱 „Naukę w języku polskim trzeba całkowicie i brutalnie wytępić...”

Bartosz Januszewski

Bartosz Januszewski

— „Naukę w języku polskim trzeba całkowicie i brutalnie wytępić...”

Straty osobowe pomorskiego nauczycielstwa 1939–1945

🇬🇧 “Education in Polish must be completely and brutally eradicated...”

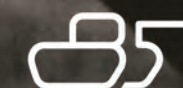
Casualties among Pomeranian teachers 1939–1945

🇩🇪 „Polnischer Unterricht muss restlos und brutal ausgerottet werden...”

Personelle Verluste der Lehrerschaft Pommerellens 1939–1945

INSTYTUT PAMIĘCI
NARODOWEJ
Oddział w Gdańsku

85. rocznica wybuchu
II wojny światowej

Udokumentowane miejsca straceń nauczycieli w latach 1939–1945 na terenie województwa pomorskiego, Wolnego Miasta Gdańska oraz powiatu działdowskiego* **(okupowanych przez Rzeszę Niemiecką)**

1. Piaśnica	21. Paterek
2. Kaliska k. Kartuz	22. Mrozowo
3. Bilowski Las (Kartuzy)	23. Buszkowo
4. Grenzdorf (Graniczna Wieś)	24. Koronowo
5. Stutthof (Sztutowo)	25. Bydgoszcz
6. Tczew	26. Tryszczyn
7. Skarszewy	27. Fordon
8. Kaliska k. Starogardu	28. Luskowo
9. Szpegawsk	29. Płutowo
10. Wola	30. Małe Czyste
11. Zajączek	31. Klamry
12. Frąca	32. Barbarka
13. Osiek	33. Inowrocław
14. Pola Igielskie	34. Lasy Gniewkowskie
15. Rudzki Most	35. Łopatki
16. Radzim	36. Bratian
17. Jastrzębie	37. Birkenek
18. Mniszek - Górna Grupa	38. Rypin
19. Księżę Góry	39. Skrwilno
20. Karolewo	40. Działdowo

* Powiat działdowski (województwo warszawskie) wraz z całym województwem pomorskim stanowił obszar operacyjny Volksdeutscher Selbstschutz Westpreussen

Opracowanie merytoryczne: Bartosz Januszewski
Opracowanie graficzne: EuroDesign Gdańsk, www.eurodesign.com.pl

Recenzenci: dr Mateusz Kubicki, dr hab. Piotr Semków

Projekt graficzny i druk: EuroDesign Gdańsk, www.eurodesign.com.pl

Redakcja i korekta: Katarzyna Jopek

Indeksy: Bartosz Januszewski, Katarzyna Jopek

Na s. 1 okładki fotografia przedstawiająca Medarda Męczykowskiego i Antoniego Olejnika, nauczycieli Gimnazjum Matematyczno-Przyrodniczego im. Mikołaja Kopernika w Bydgoszczy, na chwilę przed egzekucją w fordońskiej Dolinie Śmierci, 1 listopada 1939 r. (ze zbiorów Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Bydgoszczy)

Na s. 4 okładki fotografia przedstawiająca Czesława Lorkowskiego, kierownika Szkoły Powszechnej im. Stefana Batorego w Bydgoszczy, na chwilę przed egzekucją w fordońskiej Dolinie Śmierci, 1 listopada 1939 r. (ze zbiorów Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Bydgoszczy)

Fotografie wykorzystane w publikacji pochodzą ze zbiorów:

Archiwum Diecezjalnego w Pelplinie, Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Bydgoszczy, Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Gdańsku, Encyklopedii Warmii i Mazur, Miejskiej Biblioteki Publicznej w Tczewie, Muzeum Piaśnickiego w Wejherowie, Pomorskiej Biblioteki Pedagogicznej w Gdańsku, rzymskokatolickiej parafii pw. św. Zygmunta w Słomczynie, Uniwersytetu Morskiego w Gdyni, ze zbiorów prywatnych autora oraz z domeny publicznej

Wybór i opis ilustracji: Bartosz Januszewski

© Copyright by Instytut Pamięci Narodowej –
Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2024

Publikacja przygotowana przez Oddział IPN – KŚZpNP w Gdańsku
al. Grunwaldzka 216, 80-266 Gdańsk

Wydanie drugie rozszerzone

ISBN: 978-83-8376-161-9

www.ipn.gov.pl
www.ksiegarniaipn.pl

Wydawnictwo
Instytutu Pamięci
Narodowej

Instytut Pamięci Narodowej
Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu Oddział w Gdańsku

Bartosz Januszewski

„Naukę w języku polskim trzeba całkowicie i brutalnie wytępić...”

Straty osobowe pomorskiego nauczycielstwa 1939–1945

INSTYTUT PAMIĘCI
NARODOWEJ
Oddział w Gdańsku

85. rocznica wybuchu
II wojny światowej

Gdańsk 2024

*Pamięci nauczycieli polskich
zamordowanych w latach 1939–1945
w 85. rocznicę wybuchu II wojny światowej*

Spis treści

Przedmowa	10
„Polityczne oczyszczenie przedpola”	12
Rewanż za Grunwald	14
Sprawcy	21
Pomorska jesień 1939 roku	25
Niemiecki terror okupacyjny (1940–1945)	40
Zbrodnie sowieckie i ukraińskie	47
Golgota pomorskiego nauczycielstwa	50
Wykaz skrótów	53
Bibliografia	54
Indeks osób	59
Indeks nazw miejscowych	63

Przedmowa

Szanowni Państwo,

17 października 1939 r. Albert Forster w przemówieniu do niemieckich mieszkańców Wejherowa powiedział: „Jest ważne, aby w żadnych okolicznościach i w żadnym miejscu nie tolerować języka polskiego. Oznacza to, że [...] polskie książki, polskie napisy, polskie nazwy, nauka w języku polskim, polskie msze [...] trzeba całkowicie i brutalnie wytępić”. Te słowa nazistowskiego namiestnika Pomorza Gdańskiego precyzyjnie wyrażały intencje niemieckich najeźdźców wobec kultury i oświaty zaatakowanego kraju.

Mylili się zatem ci, którzy pamiętając czasy rugów pruskich i strajku szkolnego we Wrześni z przełomu XIX i XX w., spodziewali się jedynie recydywy bismarckowskiego Kulturkampf. Od samego początku II wojny światowej germanizacja polskiego Pomorza na modłę hitlerowską oznaczała bowiem fizyczne unicestwienie elit, które stanowiły na tym terenie o sile żywiołu polskiego.

Za planami i słowami poszły czyny. Z chwilą rozpoczęcia 1 września 1939 r. działań militarnych przeciwko Polsce niemiecki agresor przystąpił do akcji eksterminacyjnej. Po zakończeniu kampanii i zaprowadzeniu cywilnej administracji okupacyjnej ten wymierzony w polską inteligencję zbrodniczy proceder był kontynuowany i trwał na Pomorzu do wiosny 1940 r.

Ofiarą niemieckich działań represyjnych, określanych dziś mianem zbrodni pomorskiej 1939, padło wówczas co najmniej 30 tys. osób z blisko czterystu miejscowości województwa pomorskiego. W czasie owej krwawej pomorskiej jesieni, a także w kolejnych latach okupacyjnego terroru niemieckiego wielką daninę krwi zapłacili nauczyciele. Nie bez przyczyny okupant uznał nauczycielstwo za elitę przywódczą narodu, którą należało – używając języka oprawców – „wytępić” (ausrotten). Według zawartych w niniejszej publikacji ustaleń w latach 1939–1945 zginęło blisko 1,4 tys. pedagogów, co stanowi ponad 22 proc. zatrudnionych w placówkach oświatowych województwa pomorskiego w przededniu II wojny światowej.

Miejsca, które jesienią 1939 r. najobficiej spłynęły nauczycielską krwią, to Las Szpęgawski, Fordon k. Bydgoszczy, Piaśnica, podtoruńska Barbarka, Księża Góry k. Grudziądza, skarszewski kirkut i chojnicka Dolina Śmierci. Tę topografię terroru wymierzonego w pomorskich pracowników oświaty uzupełnia kilkadziesiąt innych miejsc zaprezentowanych na znajdującej się w książce mapie.

To pierwsze ludobójstwo II wojny światowej było jednocześnie zbrodnią sąsiedzką, dokonaną w dużej mierze rękoma miejscowych Niemców, obywateli II Rzeczypospolitej. Siepacze z paramilitarnej bojówki Volksdeutscher Selbstschutz Westpreussen dokonywali mordów na swoich polskich sąsiadach również przy użyciu prymitywnych narzędzi, zadając skazanym na śmierć dodatkowe cierpienia. Nasuwa to liczne analogie ze zbrodnią wołyńską i ludobójstwem w Rwandzie, uświadamiając, że najokrutniejsze czystki etniczne są często dziełem mieszkańców tego samego państwa, nawet bliskich sąsiadów.

W Państwa ręce trafia ważna publikacja, która przybliży zbrodnie na pomorskiej kadrze pedagogicznej dokonane podczas II wojny światowej. Jej autor, Bartosz Januszewski – sam gdańszczanin i nauczyciel – w pierwszej kolejności przedstawia historie polskich pedagogów z Wolnego Miasta Gdańska, którzy już pierwszego dnia wojny stali się ofiarami hitlerowskiego terroru. Na przykładach kreśli losy pomorskich nauczycieli, w tym duchowieństwa, pod okupacją niemiecką. Nie zapomina przy tym o pracownikach pomorskiej oświaty, których wojenne przejścia rzuciły na Kresy i których dosięgła śmierć z rąk Sowietów i nacjonalistów ukraińskich.

W dniu święta Komisji Edukacji Narodowej wszystkim Nauczycielom składam najserdeczniejsze życzenia – wytrwałości w szlachetnej misji edukowania młodego pokolenia i determinacji w stawianiu czoła wyzwaniom współczesności. Z tej okazji gorąco zachęcam, nie tylko pedagogów, do zapoznania się z okolicznościowym wydawnictwem gdańskiego Oddziału IPN. Stanowi on cenny materiał popularyzujący wiedzę na temat martyrologii nauczycieli w latach II wojny światowej, również w kontekście powracającego tematu reparacji i odszkodowań za ogrom strat, jakie poniosła Polska w latach 1939–1945.

dr Karol Nawrocki
prezes Instytutu Pamięci Narodowej

„Nauczycielstwo [...] obok armii zbrojnej
jest drugim karnym wojskiem Rzeczypospolitej Polskiej.

Julian Smulikowski (1880–1934),
założyciel oraz lider Związku Nauczycielstwa Polskiego,
wypowiedź z 1930 r.

„Polski nauczyciel, a po części jeszcze bardziej polska nauczycielka,
są wybitnymi krzewicielami polskiego szowinizmu,
[...] więc nie będzie ich można pozostawić w służbie szkolnej.

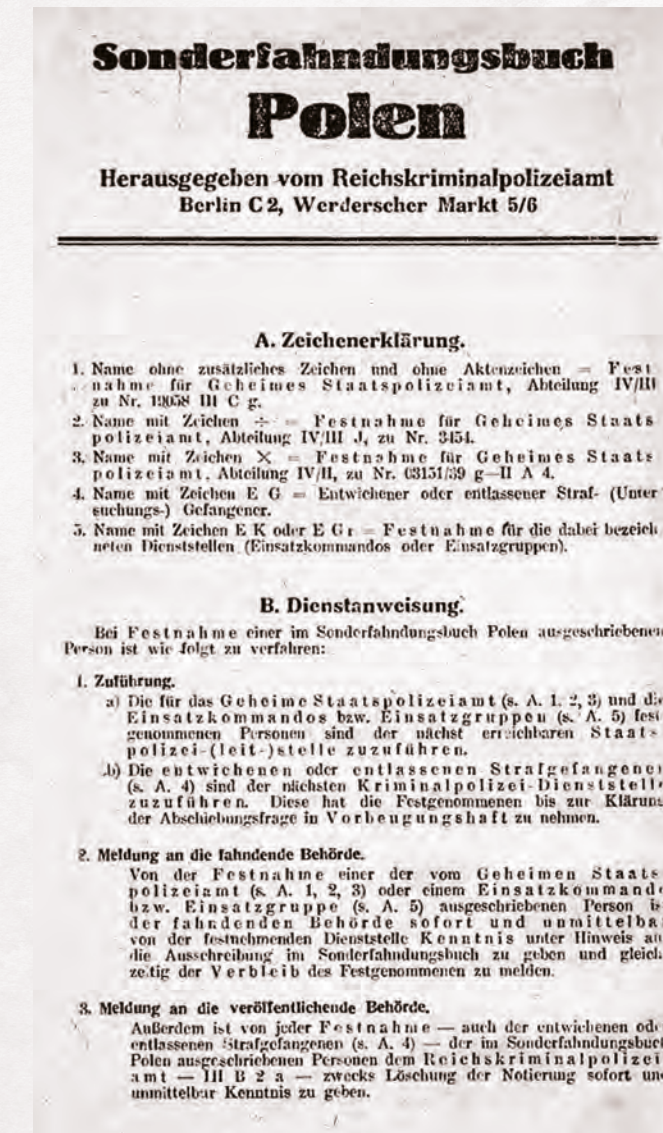
Günter Hecht, Erhard Wetzel,
fragment opracowania Urzędu do Spraw Rasowo-Politycznych NSDAP,
Berlin, 25 XI 1939 r.

„Polityczne oczyszczenie przedpola”

Niemieckie plany eksterminacyjne wobec polskiej inteligencji zaczęły krystalizować się wiosną 1939 r. W maju tego roku z inicjatywy Reichsführera SS i szefa niemieckiej policji Heinricha Himmlera powstał urząd Zentralstelle II/P (Polen), którego celem było sporządzenie list Polaków uznanych za wrogów Rzeszy¹. Na podstawie danych wywiadu niemieckiego w Polsce, informacji przekazywanych przez rozległą sieć agentury złożonej z Niemców gdańskich oraz obywateli Rzeczypospolitej Polskiej narodowości niemieckiej, a także metodycznego monitorowania polskiej prasy i radia latem 1939 r. opracowano pierwszą wersję tzw. specjalnej księgi Polaków poszukiwanych listem gończym (*Sonderfahndungsbuch Polen*), na której znalazło się wielu nauczycieli². Hitlerowskie listy proskrypcyjne

obejmujące przedstawicieli inteligencji oraz elit państwowych z terenów Pomorza Gdańskiego, Ziemi Chełmińskiej, Kujaw, Wielkopolski, Ziemi Łódzkiej, Górnego Śląska, Zagłębia Dąbrowskiego oraz północnego Mazowsza rozrosły się z czasem z 8,8 tys. (lato 1939 r.)³ do około 80 tys. nazwisk (początek 1940 r.)⁴.

W lipcu 1939 r. doszło do porozumienia pomiędzy Naczelnym Dowództwem Wojsk Lądowych (Ober-kommando des Herres Wehrmacht) a szefem policji bezpieczeństwa (Sipo) i służby bezpieczeństwa (SD) Reinhardem Heydrichem. Będący prawą ręką Himmlera szef hitlerowskiej tajnej policji uzyskał wówczas zgodę na utworzenie przy każdej z siedmiu armii skoncentrowanych do ataku na Polskę tzw. grup operacyjnych złożonych z niemieckich policjantów i funkcjonariuszy SD (Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienstes). Ich zadaniem było przeczesywanie terenu w ślad za posuwającymi się jednostkami niemieckiej armii oraz wyłapywanie znajdujących się na liście gończej przedstawicieli polskiej „warstwy przywódczej” (Führungsschicht). Ci mieli być osadzani w więzieniach i obozach jedynie tymczasowo, do momentu ich „specjalnego potraktowania” (Sonderbehandlung), jak w niemieckiej nomenklaturze określano fizyczne unicestwienie.

Strona tytułowa *Sonderfahndungsbuch Polen*
(domena publiczna)

¹ J. Böhler, K.-M. Mallmann, J. Matthäus, *Einsatzgruppen in Polsce*, tłum. E. Ziegler-Brodnicka, Warszawa 2009, s. 14.

² Por. *Sonderfahndungsbuch Polen. Specjalna księga gończa dla Polski* [reprint], wstęp i oprac. G. Bębnik, Katowice–Warszawa 2019.

³ G. Bębnik, *Sonderfahndungsbuch Polen. Specjalna księga gończa dla Polski*, „Biuletyn IPN” 2017, nr 9, s. 20.

⁴ M. Wardzyńska, *Był rok 1939. Operacja niemieckiej policji bezpieczeństwa w Polsce Intelligenzaktion*, Warszawa 2009, s. 49.

Heinrich Himmler i Reinhard Heydrich
(domena publiczna)

Rewanż za Grunwald

Opracowany w Urzędzie do Spraw Rasowo-Politycznych NSDAP i opublikowany 25 listopada 1939 r. program „Traktowanie ludności byłych terenów polskich z punktu widzenia polityki rasowej” dotyczył strategii germanizacyjnej w okupowanej Polsce i w odniesieniu do nauczycieli oraz placówek oświatowych głosił złowróźnie: „Polski nauczyciel, a po części jeszcze bardziej polska nauczycielka, są wybitnymi krzewicielami polskiego szowinizmu, z czym politycznie należy się bardzo poważnie liczyć, więc nie będzie ich można pozostawić w służbie szkolnej” oraz: „Uniwersytety i inne szkoły wyższe,

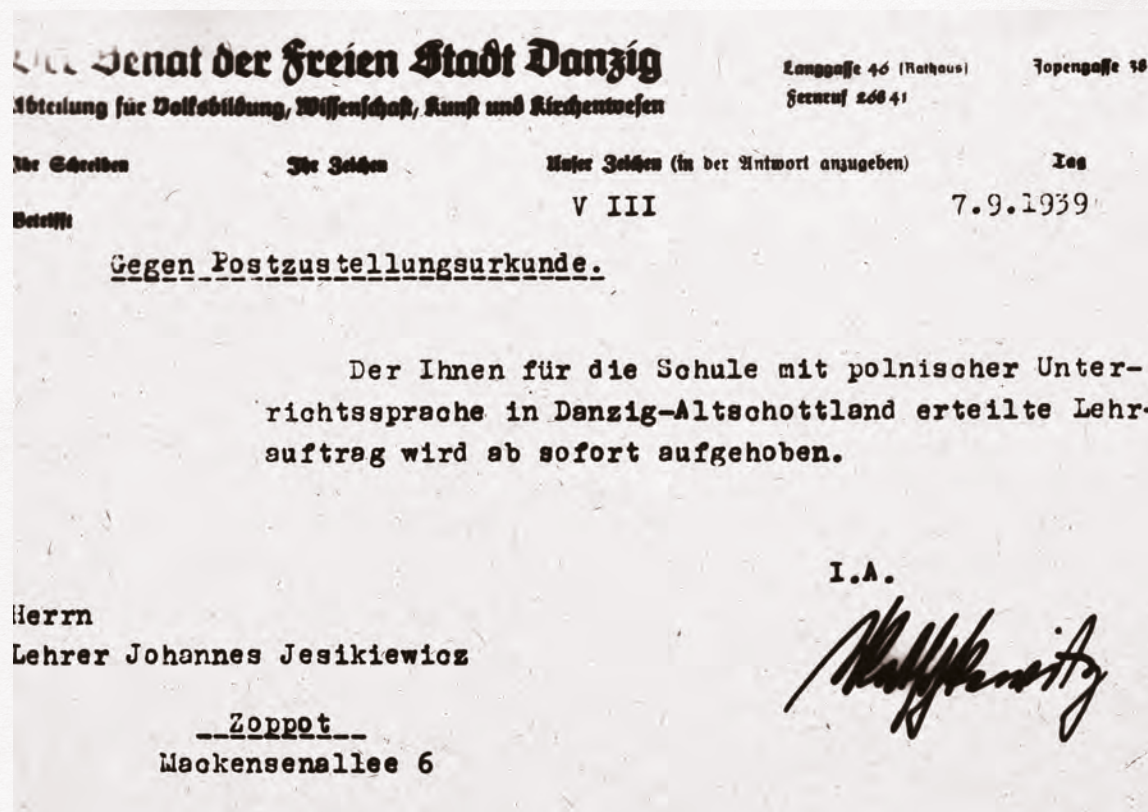
szkoły zawodowe, jak również średnie były stale ośrodkami polskiego szowinistycznego wychowania i dlatego zasadniczo powinny być zamknięte”⁵. W praktyce eliminacja polskiej oświaty rozpoczęła się z chwilą wybuchu II wojny światowej, a w Wolnym Mieście Gdańsku już nieco wcześniej, bo 22 sierpnia, kiedy to budynki Domu Polskiego oraz polskiej szkoły we wsi Piekło zajęli esesmani, uniemożliwiając w ten sposób nauczycielom wykonywanie swych obowiązków (rok szkolny w WMG zaczynał się 1 kwietnia i trwał do 31 marca). 22 września 1939 r. Albert Forster, szef NSDAP w Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie (Reichsgau Danzig-Westpreussen), nakazał zamknięcie wszystkich polskich placówek oświatowych na Pomorzu⁶. W przemówieniu do volksdeutscheów wygłoszonym 17 października 1939 r. w Wejherowie hitlerowski namiestnik Pomorza Nadwiślańskiego stwierdził: „Jest ważne, aby w żadnych okolicznościach i w żadnym miejscu nie tolerować języka polskiego. Oznacza to, że polskie gazety, polskie książki, polskie napisy, polskie nazwy, naukę w języku polskim, polskie msze trzeba całkowicie i brutalnie wytępić”. W myśl jego słów władze okupacyjne zabroniły wykonywania zawodu polskim nauczycielom, a w niemieckich szkołach podstawowych, do których trafić miały podlegające obowiązkowi szkolnemu pomorskie dzieci w wieku 6–14 lat, nie można było nauczać języka polskiego ani historii i geografii Polski: „Dozwolone będą tylko szkoły powszechne, mają one jednak udzielać najprostszycy wiadomości podstawowych, jak rachowanie, czytanie, pisanie. Nauka ważnych z narodowego punktu widzenia przedmiotów takich jak geografia, historia, historia literatury, a także gimnastyka, jest wykluczona”. Zgodnie z zasadami segregacji rasowej polscy uczniowie mieli być przy tym ściśle odseparowani od uczniów niemieckich: „Sale lekcyjne, teren dziedzińca szkolnego oraz zaplecze sanitarne należy rozdzielić w taki sposób, by polskie dzieci nie mogły mieć żadnego kontaktu z dziećmi niemieckimi”⁷. Pedagogami w nowo powołanych placówkach mieli być wyłącznie Reichsdeutsche lub volksdeutsche. Po wprowadzeniu wiosną 1941 r. niemieckiej listy narodowościowej (Deutsche Volksliste) pomorskie dzieci, których rodzice jej nie podpisali, kończyły naukę w klasie czwartej. Do szkół średnich i zawodowych miały prawo przechodzić jedynie dzieci Niemców i volksdeutscheów.

⁵ Program narodowościowy *Rassenpolitischen Amtes* z 1939 roku na ziemiach polskich, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce” 1948, t. 4, s. 167. Zob. także: *Nazi Occupation “Law” in Poland. Selected Documents. Part I: The Incorporated Territories* („Documenta Occupationis”, t. 5), oprac. K.M. Pospieszalski, Poznań 2019, s. 31; M. Wieliczko, *Historia jako przedmiot nauczania w tajnym szkolnictwie doby okupacji hitlerowskiej*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F. Nauki Humanistyczne” 1974, nr 29, s. 282.

⁶ Verordnungsblatt Militärbefehlshaber Danzig-Westpreussen, Verordnung betr. das Schulwesen in Westpreussen, Danzig, 22 IX 1939 (*Nazi Occupation “Law” in Poland...*, s. 98).

⁷ Der Erlass des Regierungspräsidenten, Schulbesuch polnischer Kinder, Hohensalza, 27 VI 1942 (*ibidem*, s. 396).

W myśl zarządzenia Rassenpolitischen Amtu, że „szkoła [...] powinna przygotowywać do zawodów rolniczych, leśnych oraz prostych zawodów przemysłowych i rzemieślniczych”⁸, po zakończeniu nauki w szkole ludowej uczniów kierowano do pracy⁹. W Gdyni po ukończeniu tego mocno okrojonego kursu edukacji polskie dzieci musiały dodatkowo sprzątać sale lekcyjne oraz boiska po dzieciach niemieckich, a także znosić z lasu drewno potrzebne do opalania budynków szkolnych¹⁰. W odniesieniu do kwestii szkolnych administracja okupacyjna kierowała się ponadto memorandum Himmlera z 1940 r.: „Dla nie-niemieckiej ludności Wschodu nie mogą istnieć szkoły wyższego typu niż czteroklasowa szkoła ludowa. Zadaniem takiej szkoły ludowej ma być tylko: proste liczenie najwyżej do 500, pisanie nazwiska, nauka, że przykazaniem boskim jest posłuszeństwo wobec Niemców, uczciwość, pilność i grzeczność.

Senat gdański cofa polskiemu nauczycielowi z Wolnego Miasta Gdańska Janowi Jesikiewiczowi (ur. 1916) prawo wykonywania zawodu. Pedagog został rozstrzelany w Stutthofie w Wielki Piątek 1940 r. (Pomorska Biblioteka Pedagogiczna w Gdańsku)

Czytania nie uważam za konieczne”¹¹. Politykę oświatową wobec ludności autochtonicznej na terenach włączonych do Rzeszy dobrze charakteryzuje również cytowane wyżej rozporządzenie prezydenta rejencji inowrocławskiej¹² z 27 czerwca 1942 r. „O uczęszczaniu dzieci polskich do szkoły”: „Celem nauczania dzieci polskich jest przede wszystkim edukacja do czystości i porządku, do przyzwoitego zachowania i do posłuszeństwa Niemcom. Językiem wykładowym w [byłych – B.J.] polskich szkołach jest język niemiecki. Szkoła dostarcza dzieciom ściśle określonej wiedzy, dostosowanej do późniejszego wykorzystania w pracy”¹³.

Początek zorganizowanej akcji eksterminacyjnej o kryptonimie Unternehmen Tannenberg¹⁴ (akcja „Tannenberg/Grunwald”), przez jej inicjatorów oraz wykonawców określanej również eufemistycznie jako politische Flurbereinigung („polityczne oczyszczenie gruntu/przedpola”), Säuberungsaktion („akcja oczyszczająca”) i Direkteaktion („akcja bezpośrednia”)¹⁵, przypadł na czas kampanii wrześniowej. Zbrodniczego procederu nie przerwało zakończenie działań wojennych i utworzenie 26 października 1939 r. Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie. Trwał on na Pomorzu aż do wiosny 1940 r.

Funkcjonariusze Einsatzgruppen w Polsce, wrzesień 1939 r. (Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Gdańsku)

¹¹ J. Gumkowski, K. Leszczyński, *Okupacja hitlerowska w Polsce*, Warszawa 1961, s. 35.

¹² Północna część rejencji inowrocławskiej (Regierungsbezirk Hohensalza), będącej od 8 X 1939 r. jedną z trzech jednostek administracyjnych Okręgu Rzeszy Poznań (29 I 1940 r. przemianowanego na Okręg Rzeszy Kraj Warty), wchodziła w skład przedwojennego województwa pomorskiego (od 1 IV 1938 r. tzw. Wielkiego Pomorza).

¹³ *Nazi Occupation "Law" in Poland...*, s. 396.

¹⁴ M. Wardzyńska, *Był rok 1939...*, s. 51. Więcej zob. K. Radziwończyk, „Akcja Tannenberg” grup operacyjnych Sipo i SD w Polsce jesienią 1939 r., „Przegląd Zachodni” 1966, nr 5.

¹⁵ Pojęcia te stosowano na ziemiach RP włączonych do Rzeszy. Kontynuacją Unternehmen Tannenberg w Generalnym Gubernatorstwie była Ausserordentliche Befriedungsaktion („nadzwyczajna akcja pacyfikacyjna”) rozpoczęta wczesną wiosną 1940 r. Najczęściej stosowany w kontekście zbrodniczych działań okupanta niemieckiego jesienią 1939 r. termin Intelligenzaktion („akcja inteligencja”) został stworzony już po wojnie. W literaturze przedmiotu stosuje się wszystkie przytoczone tu pojęcia (M. Kubicki, *Niemieckie więzienia i areszty w powiecie starogardzkim jesienią 1939 r. Najnowsze ustalenia badawcze*, „Stutthof. Zeszyty Muzeum” 2023, nr 11, s. 36, przyp. 4).

⁸ *Program narodowościowy Rassenpolitischen Amtu...*, s. 167; zob. także: *Nazi Occupation "Law" in Poland...*, s. 54.

⁹ R. Wiecki, *Tczew pod okupacją hitlerowską*, Tczew 2013, s. 78.

¹⁰ K. Małkowski, *Żołnierze włoscy w okresie międzywojennym i w czasie II wojny światowej w Gdyni*, „Zeszyty Gdynskie” 2009, nr 4, s. 226.

Największe nasilenie represji przypadło na październik i listopad 1939 r., co mogło wynikać z chaosu wywołanego likwidacją 25 października zarządu wojskowego i stopniowym przejmowaniem władzy na tym terenie przez tworzące się struktury cywilnej administracji okupacyjnej. W celu sprawniejszego „oczyszczania” zajętych terenów z „polskiego elementu” Niemcy niejednokrotnie posuwali się do podstępów. W powiatach bydgoskim, lipnowskim, rypińskim, starogardzkim, tczewskim, toruńskim i tucholskim polskich nauczycieli wzywano na spotkania z władzami niemieckimi mające rzekomo na celu omówienie warunków ich zatrudnienia oraz wznowienia działalności placówek oświatowych w nowej rzeczywistości „powojennej”. Ci z pedagogów, którzy wierzyli w możliwość dalszej pracy, w większości chętnie się na nie stawiali. Dla tych, którzy mieli do pokonania dłuższy dystans, Niemcy zorganizowali nawet środki transportu. Przebieg owych zebrań był zróżnicowany. W Bydgoszczy i Toruniu obiecywano otwarcie polskich szkół, przekonując, że „Führer ceni narodowość w człowieku”¹⁶. Mimo to niemal wszystkich uczestników owych konferencji internowano, a do wyłapania ukrywających się pedagogów wykorzystano listy proskrypcyjne. Znakomitą większość aresztowanych zamordowano jeszcze jesienią 1939 r.

Alfons Kuling, nauczyciel z Osiecznej (pow. starogardzki), 12 października 1939 r. był jednym z 62 zatrzymanych nauczycieli z powiatów starogardzkiego i tczewskiego. Tego dnia w Lubichowie i Skórczu Niemcy zorganizowali obławę na pedagogów. Po wojnie tak zeznał o traktowaniu aresztowanych w starogardzkim więzieniu: „Bicie i torturowa gimnastyka nie ustawały. Jedynym odpoczynkiem było oparcie czoła o ścianę, z rękoma założonymi na plecach, z nogami odstawionymi od ściany około 1 metra. [...] Bito nas do krwi, przemocą wsadzano głowę do naczyń kloacznych, nie dawano możliwości wystąpienia celem załatwienia potrzeb fizjologicznych, wreszcie [...] kazano nam zrobić przysiad z wyciągniętymi ramionami, by powtórzyć słowa: «Wir sind als Polen geboren und wollen als Polen sterben»”¹⁷. Zatrzymanych nauczycieli z Bydgoszczy kłuto widłami, pedagogów z Rypina szczuto psami i wbijano im gwoździe w plecy, a krzyczącym z bólu zalewano usta gipsem. Nauczycielki zmuszano do spożywania alkoholu, zdejmowania odzieży i tańczenia, a gdy te odmawiały, torturowano je

i gwałcono¹⁸. Dużą część nauczycieli aresztowanych 12 października 1939 r. w Lubichowie i Skórczu zamordowano osiem dni później w Lesie Szpęgawskim. Dwóch pedagogów rozstrzelano w lesie Zajączek pod Skórczem. Byli to Józef Przewrocki (ur. 1885), nauczyciel z Wolentala, stracony prawdopodobnie 21 października 1939 r., oraz Jan (Franciszek?) Kurowski (ur. 1916), harcerz i nauczyciel z Czarnegolasu, zgładzony 27 lub 28 października 1939 r.¹⁹

Niemiecka mapa przedstawiająca strukturę terytorialną Selbstschutzu Westpreussen z podziałem na sześć inspektoratów (Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Bydgoszczy)

¹⁶ S. Grochowina, *Straty osobowe środowiska nauczycielskiego województwa pomorskiego w roku 1939* [w:] *Wokół strat ludności pomorskiej w latach 1939–1945. Materiały z XVII sesji naukowej w Toruniu w dniu 21 listopada 2007 roku*, red. D. Kromp, K. Minczykowska, J. Sziling, Toruń 2008, s. 97.

¹⁷ „Urodziliśmy się Polakami i chcemy jako Polacy umierać”, cyt. za: *Pierwsza odsłona. Okupacja niemiecka na Kaszubach i Kociewiu w 1939 r.*, wystawa IPN Oddział Gdańsk 2009, panel 9. Zob. także: *Szpęgawsk. Z martyrologii ludności Kociewia*, red. M. Gregorek, M. Kozłowska, Gdynia 1959; M. Wardzyńska, *Był rok 1939...*, s. 153–154.

¹⁸ T. Ceran, I. Mazanowska, M. Tomkiewicz, *Zbrodnia pomorska 1939*, Warszawa 2018, s. 14; M. Krajewski, *Eksterminacja nauczycieli Ziemi Dobrzyńskiej (b. powiaty Rypin i Lipno) w latach II wojny światowej 1939–1945*, Ostrowite 1977, s. 7–8.

¹⁹ M. Kubicki, *Las Zajączek 1939–1945. Niemiecka zbrodnia na Pomorzu Gdańskim z lat II wojny światowej*, Gdańsk–Warszawa 2023, s. 105, 159, 163. Zob. także: B. Januszewski, *Zajączek – zbrodnia pomorska 1939 r.*, „Polska Hekatomba”, 2023, <https://ph.muzeum1939.pl/zbrodnia-pomorska-zajaczek,264,pl,15> VIII 2024 r.

Pozorów praworządności krwawej rozprawie z Polakami miały nadawać specjalnie powołane sądy ludowe (Volksgericht)²⁰, określane również sądami Selbstschutzu (Selbstschutzsgericht) lub radami Selbstschutzu. Te będące parodią wymiaru sprawiedliwości sądy kapturowe, które bez postępowania dowodowego oraz możliwości obrony ferowały najczęściej wyroki śmierci, polska ludność określała mianem „komisji śmierci” (Mordkommissionen). Aby utrzymać operację w ścisłej tajemnicy, sprawcy wybierali na miejsca kaźni najczęściej okolice odludne (kompleksy leśne, nieużytki, parowy, rozległe doliny) i niedostępne dla postronnych (żwirownie, piaskownie, rowy przeciwartyleryjskie, koszary wojskowe, więzienia i areszty policyjne, strzelnice, zdewastowane cmentarze żydowskie)²¹.

W wywiadzie dla „Danziger Vorposten” z lutego 1942 r. Forster w charakterystyczny dla języka nazistowskiej propagandy sposób uzasadniał konieczność „usunięcia” pomorskich elit: „Eksponentami polityki polskiej i polonizacji byli przede wszystkim duchowni, szlachta, nauczyciele i inna polska inteligencja. Należało tych eksponentów polityki polonizacyjnej usunąć zaraz po objęciu kraju i w ten sposób, od samego początku, uniemożliwić ich wpływ na masy”²².

Albert Forster
(domena publiczna)

²⁰ Nie mylić z powołanym w 1934 r. ogólnoniemieckim Trybunałem Ludowym (Volksgericht Hof).

²¹ I. Mazanowska, T. Ceran, *Selbstschutz na Pomorzu Gdańskim i Kujawach (Selbstschutz Westpreussen)* [w:] *W cieniu Einsatzgruppen. Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939–1940*, red. I. Mazanowska, T. Ceran, M. Przeglądka, Warszawa 2021, s. 65.

²² Cyt. za: K. Radziwińczyk, „Akcja Tannenberg”..., s. 98.

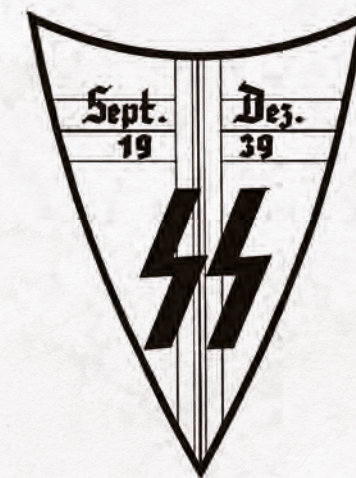
Sprawcy

Obok trzech operujących na Pomorzu oddziałów specjalnych – działającej pod dowództwem SS-Brigadeführera Lothara Beutela przy 4. Armii Einsatzgruppe IV, dowodzonej przez SS-Brigadeführera Ernsta Damzoga i przyporządkowanej do 3. Armii Einsatzgruppe V²³ oraz kierowanego przez SS-Obersturmbannführera Rudolfa Trögera Einsatzkommando 16²⁴ – sprawcami zbrodni pomorskiej 1939, czyli pierwszego ludobójstwa dokonanego w czasie II wojny światowej, byli członkowie złożonego z Niemców gdańskich oddziału SS-Wachsturmbann „Eimann” pod dowództwem SS-Obersturmbannführera Kurta Eimanna oraz bojówkarze tzw. samoobrony Niemców etnicznych w Prusach Zachodnich (Volksdeutscher Selbstschutz Westpreussen).

Ernst Damzog
(domena publiczna)

Selbstschutz Westpreußen

Odznaka Selbstschutzu Westpreussen
(Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Bydgoszczy)

²³ Einsatzgruppe IV składała się z dwóch Einsatzkomandos: EK 1/IV (dowódca: SS-Obersturmbannführer Helmut Bischoff) i EK 2/IV (dowódca: SS-Obersturmbannführer Walter Hammer), a EG V – z trzech: EK 1/V (dowódca: SS-Obersturmbannführer Heinz Gräfe), EK 2/V (dowódca: SS-Obersturmbannführer Robert Schefe) i EK 3/V (dowódca: SS-Obersturmbannführer Walter Albath). EG IV i EG V opuściły Pomorze między 15 a 20 IX 1939 r. (B. Chrzanowski, *Pomorze Gdańskie pod okupacją hitlerowską (1939–1945)* [w:] *Stutthof – hitlerowski obóz koncentracyjny*, red. D. Steyer, Warszawa 1988, s. 28).

²⁴ Einsatzkommando 16 operowało na Pomorzu do listopada 1939 r. i składało się z trzech odrębnych oddziałów: z siedzibą w Gdyni (dowódca: SS-Sturmabführer Friedrich Class), Toruniu (dowódca: SS-Hauptsturmführer Hans-Joachim Leyer) i Bydgoszczy (dowódca: SS-Sturmabführer Jakob Lölgen). Tröger, który kierował przygotowaniem do akcji „Tannenberg” na terenie WMG, koordynował zbrodnicze działania podległej mu jednostki z Gdańska.

Na czele tej ostatniej formacji, do której ochotniczo rekrutowano obywateli II RP narodowości niemieckiej (volksdeutsche), stanął SS-Gruppenführer Ludolf Hermann von Alvensleben, adiutant Heinricha Himmlera. Jej początki na terenie województw zachodnich RP sięgały października 1938 r., kiedy to agenci SD zaczęli organizować grupy dywersyjne spośród przedstawicieli mniejszości niemieckiej. W pierwszym tygodniu września 1939 r. uzbrojone bandy miejscowych Niemców przyjmowały różne nazwy: Hilfspolizei („policja pomocnicza”), Heimwehr („straż krajowa”), Bürgerwehr („straż obywatelska”). Decyzja o ujęciu tych nieskoordynowanych jeszcze działań w ramy organizacyjne zapadła prawdopodobnie między 8 a 10 września na naradzie w Berlinie, której przewodniczył Himmler. Oficjalnie Selbstschutz Westpreussen powołano do życia rozkazem szefa SS z 20 września 1939 r. 7 października Himmler wydał wstępne wytyczne dotyczące organizacji samoobrony w Polsce, które przewidywały podległość tej struktury lokalnym dowódcom SS i policji porządkowej (Ordnungspolizei)²⁵. W skład formacji mieli wchodzić wszyscy zdolni do noszenia broni Niemcy w wieku 17–45 lat. Decyzje te usankcjonowały stan już istniejący, bowiem *de facto* organizacja działała pod komendą oficerów SS już od początku września na terenie całej zachodniej i północnej Polski. W listopadzie 1939 r. liczebność formacji osiągnęła 82–100 tys. volksdeutsche, z czego na samym Pomorzu i Kujawach było ich 38 tys.²⁶ (pozostałe 44–62 tys. bojówkarzy tworzyło struktury Selbstschutzu w Wielkopolsce, na Ziemi Łódzkiej, Górnym Śląsku, w Zagłębiu i na północnym Mazowszu).

Funkcjonariusze grudziądzkiego Selbstschutzu
(Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Bydgoszczy)

²⁵ M. Mazurkiewicz, *Prawne podstawy funkcjonowania Selbstschutzu na polskich ziemiach wcielonych do III Rzeszy i w Generalnym Gubernatorstwie* [w:] *Zapomniani kaci Hitlera. Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939–1940. Wybrane zagadnienia*, red. I. Mazanowska, T. Cerań, Bydgoszcz–Gdańsk 2016, s. 12, 15–16.

²⁶ W. Jastrzębski, J. Sziling, *Okupacja hitlerowska na Pomorzu Gdańskim w latach 1939–1945*, Gdańsk 1979, s. 65.

Okręg III (Północny) Selbstschutzu – Selbstschutz Westpreussen – terytorialnie objął województwo pomorskie w granicach z 31 sierpnia 1939 r. (tzw. Wielkie Pomorze) wraz z powiatem działdowskim, od 1 kwietnia 1938 r. wchodzącym w skład województwa warszawskiego. Złożony był z sześciu inspektoratów: I – Brodnica/Strasburg, II – Płutowo/Plutowo (k. Chełmna), III – Inowrocław/Hohensalza, IV – Chojnice/Konitz, V – Starogard/Preussisch Stargard, VI – Bydgoszcz/Bromberg. Formalnie Selbstschutz Westpreussen rozwiązano rozkazem Himmlera z 26 listopada 1939 r.²⁷, a jego członkowie zasilili szeregi Wehrmachtu, SS i formacji policyjnych (w tym oddziałów wartowniczych w obozach koncentracyjnych), a w Generalnym Gubernatorstwie również Sonderdienstu, określanego „prywatną policją Hansa Franka”.

Oddział Selbstschutzu w Górcie Klasztornej k. Łobżenicy
(pow. Wyrzysk)
(domena publiczna)

Sztab Einsatzkommando 16 na tle Villa Musica
w Wejherowie, 1939 r.
(Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Gdańsku)

Miarą skuteczności rozpętanej już na samym początku wojny maszyny zbrodni były słowa szefa Selbstschutzu na Pomorzu z 7 października: „Melduję, że udało nam się unieszkodliwić ponad 17 tysięcy osób, z czego zlikwidowaliśmy ponad 4 tysiące. [...] Zlikwidowaliśmy najbardziej niebezpieczne elementy mogące zaszkodzić nam w przyszłości”²⁸. Jeden z jego najbliższych współpracowników, szef Inspektoratu III z siedzibą w Inowrocławiu Hans Kölzow, w raporcie z 24 września pisał: „Musiałem

²⁷ M. Mazurkiewicz, *Prawne podstawy funkcjonowania Selbstschutzu...*, s. 19–21.

²⁸ Cyt. za: A. Sieruga, *Ludolf von Alvensleben*, [vaterland.pl](http://vaterland.pl/ludolf_von_alvensleben.html), http://vaterland.pl/ludolf_von_alvensleben.html, 15 VIII 2024 r.

postawić pod ścianę połowę Polaków”, a 9 października relacjonował swojemu zwierzchnikowi: „Teraz panuje spokój, ale każdego dnia musimy stawiać Polaków tuzinami pod ścianą”.

Szefowie inspektoratów Selbstschutzu Westpreussen – od lewej SS-Standartenführer Ludolf Jakob von Alvensleben (dowódca inspektoratu w Płutowie, bratanek Ludolfa Hermanna), SS-Obersturmbannführer Erich Spaarmann (do listopada 1939 r. dowódca inspektoratu w Bydgoszczy), SS-Obersturmbannführer Hans Kölzow (dowódca inspektoratu w Inowrocławiu), SS-Sturmabführer Christian Schnug (od grudnia 1939 r. dowódca inspektoratu w Bydgoszczy) (Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Bydgoszczy)

Dowództwo Selbstschutzu Westpreussen, w środku Ludolf Hermann von Alvensleben (Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Bydgoszczy)

Ludolf Hermann von Alvensleben przed główną kwaterą Selbstschutzu Westpreussen w Bydgoszczy (Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Bydgoszczy)

Pomorska jesień 1939 roku

Wśród ofiar reprezentujących środowisko nauczycielskie Pomorza Gdańskiego, Ziemi Chełmińskiej i Kujaw należy uwzględnić w pierwszej kolejności tych pedagogów, którzy jako żołnierze Wojska Polskiego polegli na froncie. Do grona co najmniej 39 zabitych²⁹ należeli kociewski nauczyciel Jerzy Wiaźmin (ur. 1906), który jako podporucznik rezerwy Batalionu Obrony Narodowej „Starogard” poległ 19 września 1939 r. w trakcie przebijania się znad Bzury w kierunku Warszawy³⁰, Jan Murach (ur. 1908), nauczyciel w Miejskiej Szkole Handlowej w Bydgoszczy i w Miejskim Koedukacyjnym Gimnazjum Kupieckim w Bydgoszczy, który zginął w połowie września 1939 r. w walkach pod Warszawą, oraz Stanisław Łopatka (ur. 1909), pracownik Gimnazjum i Liceum im. Mikołaja Kopernika w Bydgoszczy, poległy 20 września 1939 r. pod Zamościem jako podporucznik 61. Pułku Piechoty WP³¹. W bitwie o Kępę Oksywską poległo czterech gdyńskich nauczycieli: Zygmunt Cywiński (ur. 1902), Mieczysław Sobolewski,

²⁹ N. Kozłowski, *Sylwetki nauczycieli i działaczy oświatowych Ziemi Gdańskiej, poległych, zamordowanych przez hitlerowców i zaginionych w latach II wojny światowej 1939–1945*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1976, nr 4, s. 533.

³⁰ *Księga imienna strat ludzkich II wojny światowej (Kociewie)*, oprac. J. Milewski, Starogard Gdański 1983, s. 26; J. Morkowski, *Batalion Obrony Narodowej „Starogard” (82 batalion piechoty) 1937–1939*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2017, nr 1, s. 168–169.

³¹ Według innej wersji Stanisław Łopatka został aresztowany przez Sipo w Bydgoszczy, a następnie rozstrzelany w zbiorowej egzekucji 31 X 1939 r.

Mieczysław Sokołowski i Władysław Wojczyński (ur. 1908)³². Ofiarą zbrodni wojennej Wehrmachtu był nauczyciel Szkoły Powszechnej nr 8 w Gdyni Wojciech Rogoś (ur. 1907). Jako podporucznik rezerwy WP walczył on w szeregach 18. Pomorskiej Dywizji Zapasowej na Kielecczyźnie, gdzie dostał się do niewoli niemieckiej. 10 września 1939 r. został wbrew prawu międzynarodowemu rozstrzelany w zbiorowej egzekucji pod Iłżą³³. Już w pierwszych dniach kampanii ofiarą pacyfikacji padło także ośmiu bydgoskich pedagogów, którzy nie otrzymali powołania. Jednym z nich był Edmund Fiebig (ur. 1903), nauczyciel Państwowego Gimnazjum Humanistycznego oraz Państwowego Gimnazjum Klasycznego, zastrzelony na ulicy przez wkraczających do Bydgoszczy 5 września 1939 r. żołnierzy niemieckich. W lutym 1940 r. w stalagu Prenzlau zmarł kierownik Szkoły Powszechnej nr 12 w Gdyni Franciszek Poćwiardowski (ur. 1901). W chwili śmierci miał zaledwie 38 lat³⁴. Franciszek Stoltmann (ur. 1905), kierownik Szkoły Powszechnej w Ocyplu (pow. starogardzki), został w sierpniu 1939 r. zmobilizowany i jako podporucznik rezerwy walczył pod Radomiem, gdzie został ranny. Wiosną 1940 r. został wezwany na komendę Gestapo w Osieku (pow. starogardzki), tam poddany brutalnemu przesłuchaniu, a następnie rozstrzelany w pobliskim lesie³⁵.

Jan Murach
(domena publiczna)

³² J. Drozd, K. Małkowski, E. Obertyński, R. Toczec, *Gdynianie. Lista (niepełna) strat osobowych w Gdyni w II wojnie światowej 1939–1945*, cz. 1: *Ludność cywilna*, Gdynia 2005, s. 14, 43, 49.

³³ *Ibidem*, s. 40.

³⁴ *Straty osobowe Gdyni w okresie II wojny światowej*, oprac. R. Toczec, Gdynia 2009, s. 87.

³⁵ R. Szwoch, *Słownik biograficzny Kociewia*, t. 5, Starogard Gdański 2015, s. 288–289.

Edmund Fiebig
(Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Bydgoszczy)

Największymi miejscami kaźni pomorskiego nauczycielstwa w czasie krwawej jesieni 1939 r. były Piaśnica k. Wejherowa, Fordon k. Bydgoszczy, Barbarka k. Torunia, Księżę Góry k. Grudziądz oraz Szpęgawsk k. Starogardu. Tę topografię terroru wymierzonego w pracowników oświaty uzupełniają m.in. chojnicka Dolina Śmierci (Pola Igielskie w pow. chojnickim), kirkut nad jeziorem Borówno Wielkie k. Skarszew (pow. kościerski), Las Kaliska (pow. kartuski), Klamry (pow. chełmiński), Paterek (pow. wyrzyski), Rudzki Most (pow. tucholski) oraz lasy między Mniszkiem a Górną Grupą (pow. świecki).

W Lasach Piaśnickich pod Wejherowem zamordowano 68 znanych z nazwiska pedagogów. Do końca roku szkolnego 1938/1939 pracowali oni w placówkach oświatowych Gdańska, Gdyni, Kartuz, Pucka, Wejherowa oraz Celbowa, Chwarzna, Dębogórze, Donimierza, Kieleńskiej Huty, Kosakowa, Linii, Łętowa, Mechowa, Mostów, Osowy, Piekła, Pierwoszyna, Połczyna, Przetoczyna, Rekowa, Starzyna, Świecina, Wielkiego Kacka i Żelistrzewa. 8 listopada 1939 r. zginął m.in. Teofil Leon Bochentyn (ur. 1913), nauczyciel przysposobienia wojskowego w szkołach wejherowskich oraz w Państwowej Szkole Morskiej w Gdyni. Wśród straconych 11 listopada 1939 r.³⁶ znaleźli się m.in. polonista, kierownik Ogólnozawodowej Szkoły Średniej Macierzy Szkolnej w Gdańsku i wykładowca na terenie Wojskowej Składnicy Tranzytowej na Westerplatte Kazimierz Sołtysik (ur. 1893), Ferdynand Śliwa (ur. 1894), nauczyciel Gimnazjum Macierzy Szkolnej w Gdańsku, Maria Jadwiga Kotowska (ur. 1899), lepiej znana jako siostra Alicja Kotowska ze zgromadzenia sióstr zmartwychwstanek, kierująca

³⁶ Tego dnia rozstrzelano 314 osób, w tym co najmniej 25 nauczycieli z Gdyni. Była to jedna z największych egzekucji w Lasach Piaśnickich. Przypadający na święto niepodległości Polski dzień zbrodni został wybrany z pewnością nieprzypadkowo (D. Ostapowicz, *Zbrodnie hitlerowskie na Pomorzu Gdańskim w latach 1939–1940. Piaśnica: geneza, uwarunkowania, zbrodnia i pamięć*, „Teka Komisji Historycznej TN KUL” 2019, nr 1, s. 64; więcej zob. B. Bojarska, *Piaśnica. Miejsce martyrologii i pamięci. Z badań nad zbrodniami hitlerowskimi na Pomorzu*, Wejherowo 2009).

Państwowym Seminarium Nauczycielskim w Wejherowie, Stanisława Panek (ur. 1894) i Kazimiera Panek (ur. 1896), nauczycielki Liceum Pedagogicznego w Wejherowie³⁷, ks. Józef Mówiński (ur. 1903), katecheta w Szkole Powszechnej nr 3 w Gdyni³⁸, Jan Edmund Duszyński (ur. 1900), kierownik Szkoły Powszechnej w Dębogórze, Kazimiera Ottowska, kierowniczką Gimnazjum Żeńskiego TSS w Gdyni, Leon Effenberg (ur. 1913), nauczyciel Szkoły Powszechnej nr 11 w Gdyni, Aleksander Szulc (ur. 1903), kierownik Liceum Handlowego TSHMiTP w Gdyni, Tadeusz Zaleski (ur. 1889), kierownik Szkoły Rzemieślniczo-Przemysłowej w Gdyni, oraz Tadeusz Zalewski, kierownik Gimnazjum Mechanicznego w Gdyni. 14 listopada 1939 r. zostali rozstrzelani nauczyciele gdyńskiego Gimnazjum o.o. Jezuitów: o. Błażej Blajer (ur. 1885), o. Jan Brodowski (ur. 1910), o. Czesław Głowa (ur. 1909), o. Józef Konewecki (ur. 1893) i o. Edmund Ząbek (ur. 1902)³⁹.

Kazimierz Sołtysik (w środku) wraz z nauczycielami Gimnazjum Polskiego w Gdańsku
(Pomorska Biblioteka Pedagogiczna w Gdańsku)

Siostra Alicja Kotowska
(domena publiczna)

Teofil Leon Bochentyn
(Archiwum Instytutu Pamięci
Narodowej w Gdańsku)

Ferdynand Śliwa
(domena publiczna)

Stanisława Panek
(Muzeum Piaśnickie
w Wejherowie)

Kazimiera Panek
(Muzeum Piaśnickie
w Wejherowie)

O. Józef Konewecki
(rzymskokatolicka parafia
pw. św. Zygmunta w Słomczynie)

³⁷ E.M. Grot, *Ludobójstwo w Piaśnicy jesienią 1939 r. ze szczególnym uwzględnieniem losu mieszkańców Gdyni*, „Zeszyty Gdynskie” 2009, nr 4, s. 254.

³⁸ M. Walczak, *Straty osobowe polskiego środowiska nauczycielskiego w okresie wojny i okupacji hitlerowskiej 1939–1945*, Warszawa 1984, s. 214–216.

³⁹ *Straty osobowe Gdyni...*, s. 10, 13, 25, 49, 128.

W fordońskiej Dolinie Śmierci k. Bydgoszczy zginęło nie mniej niż 88 nauczycieli⁴⁰, m.in. kierownik Publicznej Szkoły Powszechnej im. Stefana Czarnieckiego w Bydgoszczy Stefan Balcer (ur. 1893), kierownik Szkoły Powszechnej w Wiągu k. Świecia Władysław Bieliński (ur. 1886), nauczyciel w Publicznej Szkole Powszechnej im. Królowej Jadwigi w Bydgoszczy Marian Jurek, nauczyciel zawodu w Państwowej Szkole Przemysłowej w Bydgoszczy Alojzy Kaźmierczak (ur. 1896), a także nauczyciel matematyki Medard Męczykowski (ur. 1888) i nauczyciel rysunków Antoni Olejnik (ur. 1887), pracownicy Miejskiego Gimnazjum Matematyczno-Przyrodniczego im. Mikołaja Kopernika w Bydgoszczy. Aresztowanych osadzono w stajniach miejscowych koszar, gdzie poddawano ich torturom⁴¹, a następnie rozstrzelano w jednej z największych egzekucji bydgoskiej inteligencji 1 listopada 1939 r. Łącznie w ramach Intelligenzaktion zginęło 137 pedagogów z miasta nad Brdą (w tym pięć kobiet).

Bydgoscy nauczyciele na chwilę przed egzekucją w Fordonie – Władysław Bieliński po lewej (na pierwszym planie) i Marian Jurek po prawej, 1 listopada 1939 r. (Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Bydgoszczy)

Bydgoscy nauczyciele eskortowani przez selbstschutzmanów na miejsce egzekucji – Fordon, 1 listopada 1939 r. (Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Bydgoszczy)

W podtoruńskim lesie Barbarka życie straciło 31 nauczycieli do wybuchu wojny pracujących w Toruniu, Chełmży oraz mniejszych miejscowościach Kujaw, Ziemi Chełmińskiej i Ziemi Dobrzyńskiej (Brzoza, Czarnowo, Gostkowo, Gronowo, Grzegorz, Grzywna, Kamionki, Kaszczorek, Młyniec, Przeczno, Przysiek, Rogówek, Skłudzewo, Świerczynki, Turzno, Wrzosa, Wymysłów, Zająchkowo, Zelgno, Złotoria)⁴². Wśród przetrzymywanych w toruńskim Forcie VII i zamordowanych na Barbarce znaleźli się nauczycielka i instruktorka harcerska z Torunia Stanisława Jaworska, a także kierownik i nauczyciel szkoły w Grzywnie oraz wójt gminy Chełmża Jan Monarski (ur. 1881). Tego ostatniego zgładzono 31 października lub na początku listopada.

Jan Monarski
(domena publiczna)

⁴⁰ K. Drozdowski, *Tajemnica Doliny Śmierci. Droga do prawdy 1939–2018*, Bydgoszcz–Fordon–Warszawa 2018, s. 139–165 (imienna lista ofiar).

⁴¹ W. Trzeciakowski, *Selbstschutz w Bydgoszczy i powiecie bydgoskim 1939–1940*, Bydgoszcz 2017, s. 88.

⁴² S. Grochowina, J. Sziling, *Barbarka. Miejsce niemieckich egzekucji Polaków z Torunia i okolic (październik–grudzień 1939)*, Toruń 2009, s. 9.

W Księżych Górach zabito 29 pracowników oświaty z Grudziądza i okolic⁴³.

Największym znanym dziś miejscem straceń pomorskich pedagogów jest Las Szpęgawski pod Starogardem Gdańskim, gdzie od września 1939 r. do stycznia 1940 r. stracono 104 nauczycieli (96 mężczyzn i osiem kobiet)⁴⁴. Nauczycielkę z Olpucha Zofię Szymańską (ur. 1894) zamordowano 2 października, a pedagog Szkoły Powszechnej w Szymankowie Edytę Czorskównę (ur. 1913) 24 listopada. Tego samego dnia zginął tam polonista z Gimnazjum Polskiego w Gdańsku Erwin Behrendt (ur. 1890).

Erwin Behrendt
(Pomorska Biblioteka
Pedagogiczna w Gdańsku)

Edyta Czorskówna
(Pomorska Biblioteka
Pedagogiczna w Gdańsku)

Tylko w dwóch egzekucjach w Szpęgawsku zamordowano 83 osoby. 20 października życie straciło 39 nauczycieli z powiatu starogardzkiego: Alojzy Bączkowski (ur. 1903) z Bartła Wielkiego, Edmund Beim (ur. 1911) z Klanin, Jan Bojanowski z Zelgoszczy, Jan Ciecholewski (ur. 1905) z Linowca, Teofil Czapiewski z Kokoszkowych, Emil Dżugan ze Starogardu, Walenty Gawroński (ur. 1890) z Grabowca, Alfons Gołuński i Leon Meloch (ur. 1898) z Wysokiej, Edmund Gołuński (ur. 1904) z Głuchego, Franciszek Gracz (ur. 1894) z Wielbrandowa, Paweł Grzonka (ur. 1905) z Leśnej Jani, Klemens Gardzielewski (ur. 1909), Bronisław Knitter i Teofil Marach ze Skórcza, Władysław Kuczkowski (ur. 1906) i Feliks Szczepański (ur. 1914) ze Zblewa, Jan Małkiewicz i nieznany z imienia Szwoch z Radziejewa, Antoni Masztelarz (ur. 1893) z Wilczych Błot, Franciszek Müller (ur. 1909), Jan Porankiewicz i Paweł Włoch

z Lubichowa, Alfons Myszkier (ur. 1905) z Grabowa, siedemdziesięcioczeroletni emerytowany inspektor szkolny i działacz PZZ Julian Ody (ur. 1865), Marian Oelberg (ur. 1905) z Lalkowych, Ignacy Paszkowiak (ur. 1878) z Zielonej Góry, Paweł Piekarski i Franciszek Wyźlic z Pinczyna, Franciszek Sagan (ur. 1886) z Wdy, Władysław Szablewski (ur. 1911) z Zimnych Zdrojów, Tomasz Szczech (ur. 1907) ze Smolnik, Adolf Szykowski (ur. 1910) z Rynkówki, Marian Trocha (ur. 1900) z Karolewa, Leon Wieczorek (ur. 1898) z Borzechowa, Brunon Konrad Wittstock (ur. 1905) z Lisówka, Jan Wróblewski (ur. 1896) z Koteża, Alojzy Wysocki (ur. 1901) z Osówka, Władysław Wysocki (ur. 1905) z Janowa⁴⁵. W grudniu 1939 r. rozstrzelano 44 pedagogów z powiatów starogardzkiego i tczewskiego⁴⁶. Stanowiło to łącznie 25 proc. wszystkich kociewskich nauczycieli.

20 października miał również miejsce kulminacyjny moment krwawej jesieni pelplińskiej. Aresztowano wówczas 22 księży katolickich – wykładowców Wyższego Seminarium Duchownego i Collegium Marianum w Pelplinie. Jeszcze tego samego dnia wieczorem siedemnastu z nich rozstrzelał na terenie koszar tczewskich pluton egzekucyjny złożony z funkcjonariuszy SA, SS i Selbstschutzu. W gronie straconych znaleźli się m.in. dyrektor Collegium Marianum ks. Paweł Kirstein (ur. 1883), doktor teologii i rektor pelplińskiego seminarium ks. Józef Rozkwitalski (ur. 1893), redaktor naczelnny czasopisma „Pielgrzym” ks. Jerzy Chudziński (ur. 1885) oraz kanclerz Kurii Diecezjalnej ks. Walter Schütt (ur. 1872)⁴⁷. Ten ostatni nie skorzystał z zaproponowanej mu z racji niemieckiego pochodzenia szansy na ocalenie, oświadczając dowodzącemu akcją gestapowcowi: „Pójdę z moimi kolegami. Będę z nimi dzielił ich los”⁴⁸. Cztery dni wcześniej w Lesie Szpęgawskim zamordowano ks. dr. Leona Heyke (ur. 1885), działacza kaszubskiego, katechetę i romanistę w kościerskich placówkach oświatowych: Państwowym Seminarium Nauczycielskim Męskim oraz Państwowym Gimnazjum i Liceum im. Józefa Wybickiego.

⁴⁵ *Ibidem*, s. 142–143 (imienna lista ofiar); *Księga imienna strat ludzkich II wojny...*, s. 36, 55–56, 122, 129, 130, 137, 145, 158–159, 165, 171.

⁴⁶ M. Kubicki, *Zbrodnia w Lesie Szpęgawskim...*, s. 149.

⁴⁷ B. Januszewski, *Tczew – zbrodnia pomorska 1939 r.*, „Polska Hekatomba”, 2023, <https://ph.muzeum1939.pl/tczew-zbrodnia-pomorska,263,pl>, 15 VIII 2024 r. Wśród osób zamordowanych jesienią 1939 r. na terenie koszar tczewskich znalazło się także ośmiu nauczycieli, m.in. Wiesław Jaroszewski (ur. 1907), Leon Ruoss, (ur. 1907) oraz cztery nauczycielki, wśród nich 36-letnia harcerka i nauczycielka Gimnazjum Żeńskiego w Tczewie Hanna Hass (I. Rychert, *Eksterminacja ludności Tczewa oraz powiatu tczewskiego w latach 1939–1942 w świetle wybranych przykładów z dokumentów Okręgowej Komisji Ścigania Zbrodni Hitlerowskich w Gdańsku* [w:] *Wyniszczyć – wypędzić – wynarodowić. Szkice do dziejów okupacji niemieckiej na Kaszubach i Kociewiu (1939–1945)*, red. G. Berendt, Gdańsk 2010, s. 173–174; R. Wiecki, *Tczew pod okupacją...*, s. 58, 86; zob. także: OKŚZpNP Gd, S 81.2014.Zn, Postanowienie o umorzeniu śledztwa w sprawie zbrodni w okresie 5 IX–30 XI 1939 r. na terenie b. koszar wojskowych w Tczewie (tzw. Internierungslager), 30 XII 2016 r., k. 9–12).

⁴⁸ Cyt. za: J. Hlebowicz, *Swastyka czy krzyż?*, „Gość Niedzielny (Gość Gdański)” 2021, nr 46, https://gdansk.gosc.pl/doc/7226184.Swastyka-czy-krzyz,15_VIII_2024_r.

⁴³ T. Ceran, *Zbrodnia pomorska 1939. Początek ludobójstwa niemieckiego w okupowanej Polsce*, Bydgoszcz–Warszawa 2024, s. 245.

⁴⁴ M. Kubicki, *Zbrodnia w Lesie Szpęgawskim 1939–1940*, Gdańsk–Warszawa 2019, s. 149, 369.

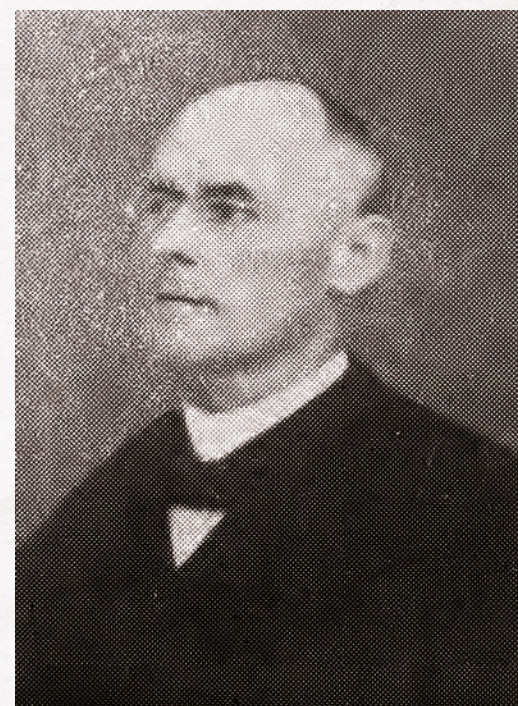
Hanna Hass
(Miejska Biblioteka Publiczna
w Tczewie)

Ks. Józef Rozkwitalski
(Archiwum Diecezjalne w Pelplinie)

Ks. Jerzy Chudziński
(Archiwum Diecezjalne w Pelplinie)

Ks. Walter Schütt
(Archiwum Diecezjalne w Pelplinie)

Trzech pelplińskich profesorów, w tym ks. Jana Bogdańskiego (ur. 1883), stracono 20 października we wsi Wola pod Pelplinem w pobliżu linii kolejki wąskotorowej. Z grona przeznaczonych do likwidacji wyłączono dwóch innych duchownych – poważnie chorego biskupa pomocniczego diecezji chełmińskiej i byłego rektora pelplińskiej uczelni Konstantyna Dominika (ur. 1870), który do swojej śmierci w 1942 r. decyzją Gestapo przebywał w areszcie domowym w Gdańsku, oraz profesora filozofii ks. Franciszka Sawickiego (ur. 1877). Tego ostatniego oszczędził oficer SS i jednocześnie berliński profesor archiwistyki, któremu Sawicki miał pomóc w ewidencjonowaniu archiwów zagrabionych z seminaryjnej biblioteki (pozostały księgozbiór, m.in. liczącą 10 tys. woluminów Bibliotekę Kleryków, spalono w pelplińskiej cukrowni). Ksiądz Sawicki był w okresie okupacji niemieckiej jedynym katolickim duszpasterzem Pelplina.

Ks. Franciszek Sawicki
(Archiwum Diecezjalne w Pelplinie)

Pozostałych pięciu aresztowanych w tym samym czasie pelplińskich kapłanów-nauczycieli, będących jednocześnie członkami kapituły diecezji chełmińskiej (m.in. doktora prawa kanonicznego pelplińskiego seminarium i szambelana papieskiego ks. Bolesława Dąbrowskiego, ur. 1901) Niemcy zamordowali jeszcze w październiku w Lesie Szpęgawskim. Gmach seminarium pelplińskiego przekształcono w areszt,

w którym funkcjonariusze Einsatzkommando 16 umieszczali polskich działaczy, księży i nauczycieli, a w pelplińskiej katedrze ulokowano szkołę policyjną. Podczas krwawej jesieni pomorskiej zginęło 24 spośród 26 profesorów pelplińskich szkół duchownych, a cała diecezja chełmińska poniosła w czasie II wojny światowej najwyższe straty osobowe spośród wszystkich polskich prowincji kościelnych (zginęło 356 spośród 701 kapłanów diecezjalnych – 50,8 proc. wszystkich księży kurii chełmińskiej).

Pieczęć biblioteki szkoły policyjnej Schupo w Pelplinie
(Archiwum Diecezjalne w Pelplinie)

Profesorowie WSD na tle pomnika polskich teologów w Pelplinie zniszczonego przez Niemców w 1939 r.
(Archiwum Diecezjalne w Pelplinie)

Na Polach Igielskich w okolicach Chojnic (określanych przez mieszkańców tego miasta Doliną Śmierci) ofiarą zbrodni niemieckich padło szesnastu znanych z nazwiska nauczycieli, w tym nauczyciel i kierownik szkół w Działdowie i Brusach Leon Wańtowski (ur. 1890), rozstrzelany 17 lub 19 listopada 1939 r. Łącznie w czasie okupacji niemieckiej zamordowano 41 pedagogów z powiatu chojnickiego. Piętnastu z nich zostało zamęczonych w obozach (Jadwiga Bałkowa, Władysław Bruchwalski, Stanisław Kuroch, Stefan Miroszyk, Jan Pozorski i Bernard Trzebiatowski w Potulicach, Roman Kindermann, Tomasz Sękowski i Bernard Wielewicki w Mauthausen-Gusen, Bolesław Machut i Jan Narloch w Stutthofie, Julian Galikowski w Auschwitz, Atanazy Barański i Franciszek Nowak w Sachsenhausen, Stanisław Sawicki w Dachau)⁴⁹.

Leon Wańtowski
(Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Bydgoszczy)

Jesienią 1939 r. na skarszewskim kirkucie położonym nad jeziorem Borówno Wielkie zgładzono 25 nauczycieli, m.in. Kiliana Klamanna z Nowej Kiszewy, Walentego Sarnowskiego (ur. 1909) ze wsi Bartoszylas, Feliksa Stosika (ur. 1899) z Bożegopola Królewskiego i Pawła Wodkowskiego (ur. 1902) ze Starego Bukowca⁵⁰, w Klamrach k. Chełmna – 24, w lesie Birkenek k. Brodnicy – 20, w Paterku k. Nakła nad Notecią – 18, w Rudzkim Moście k. Tucholi – 18⁵¹, a w Mniszku i Górnej Grupie k. Grudziądza – 11.

Wśród 156 znanych z nazwiska ofiar zbrodni pomorskiej w powiecie wąbrzeskim, z których część od połowy września 1939 r. przetrzymywano w obozie Selbstschutzu w Wąbrzeźnie, a które stracono na

⁴⁹ Chojnice 1939–1945, red. P. Zientkowski, Chojnice 2024, s. 92–93, 131–169.

⁵⁰ S. Grochowina, *Straty osobowe środowiska nauczycielskiego...*, s. 102; *Księga imienna strat ludzkich II wojny...*, s. 17, 20.

⁵¹ T. Ceran, *Ofiary zbrodni pomorskiej 1939 – portret zbiorowy* [w:] *Rozstrzelana niepodległość. Ofiary zbrodni pomorskiej 1939*, red. T. Ceran, Toruń 2020, s. 32.

teren nieczynnej kopalni piasku w Łopatkach, było co najmniej dziesięciu nauczycieli (m.in. katecheta w wąbrzeskim gimnazjum ks. Jan Kazimierz Brejski, zamordowany 27 października 1939 r.)⁵².

Gehenną dla polskiej ludności Krajny były prowadzone przez członków Selbstschutzu do grudnia 1939 r. obozy dla internowanych w Karolewie i Radzimi w powiecie sępoleńskim. Spośród 395 znanych z nazwiska Polaków, którzy stracili życie w Karolewie, co najmniej ośmiu (w tym jedna kobieta) to nauczyciele z Mąkowarska, Runowa, Sępólna, Sitna, Sypniewa, Śmiłowa, Więcborka i Wituni⁵³. Na liście 123 więźniów zakatowanych w Radzimi znalazło się trzech pedagogów z powiatu tucholskiego, m.in. emerytowany profesor gimnazjum w Tucholi Walerian Guss, stracony 16 października 1939 r.⁵⁴

W powiecie świeckim miejscami kaźni pomorskiej inteligencji były m.in. majątek Jastrzębie, gdzie stracono co najmniej dwóch nauczycieli (Franciszka Masłowskiego i Stanisławę Pozorską)⁵⁵, oraz lasy w pobliżu Mniszka i Górnej Grupy, gdzie 30 września 1939 r. rozstrzelano nauczyciela z Nowego Michała Skrzypczaka, 21 października – profesora gimnazjalnego ze Świecia Pawła Pudełko (ur. 1891), 29 października – kierownika szkoły w Bochlinie k. Nowego Jana Karpusa oraz kierownika szkoły w Trylu k. Nowego Leona Kazimierza Noryskiewicza, 30 października – Łucjana Makiełłę, 31 października – kierownika szkoły w Pieniążkowie k. Nowego Kazimierza Lietza (ur. 1902) oraz Wacława Miszewskiego, kierownika szkoły w Zdrojewie k. Nowego i kierownika Szkoły Powszechnej w Świeciu, 8 lub 9 listopada – długoletniego kierownika Szkoły Powszechnej w Czerwińsku (pow. starogardzki) Jana Kosznickiego, 13 listopada – pedagoga ze wsi Czapelki k. Świecia Romana Odojewskiego, 15 listopada – inspektora szkolnego ze Świecia Dominika Sołtysika, a 31 grudnia – nauczyciela z Polskiego Konopata k. Świecia Leona Pryczkowskiego⁵⁶.

W pierwszej masowej egzekucji w Kartuzach, jaka odbyła się 14 września 1939 r. w Lesie Bilowskim (przy szosie sierakowickiej), zginęło sześciu Polaków, wśród nich nauczyciel szkół polskich w Prusach Wschodnich i członek PZZ Robert Gransicki (ur. 1900)⁵⁷.

W obozie dla internowanych w Borowie (pow. kartuski) przetrzymywano od połowy września 1939 r. przedstawicieli kartuskiej inteligencji⁵⁸. Część z osadzonych została stracona w dwóch masowych egzekucjach, do jakich doszło 27 października (77 ofiar) oraz 25 listopada 1939 r. (39 ofiar) w Lesie Kaliska, ok. 3 km na wschód od Kartuz⁵⁹. Wśród rozstrzelanych znaleźli się kartuski nauczyciel Józef Witkowski oraz pedagog z podkartuskiej wsi Krowie Łąki, Jan Kankowski⁶⁰. Łącznie w latach II wojny światowej zginęło co najmniej 27 nauczycieli z powiatu kartuskiego.

Jesienią 1939 r. na terenie powiatu rypińskiego, włączonego do tzw. Wielkiego Pomorza w kwietniu 1938 r., rozstrzelano 73 pracowników oświaty (30 proc. ogółu zatrudnionych)⁶¹, w tym 21 kobiet, m.in. nauczycielkę Miejskiego Gimnazjum w Rypinie Teodozję Łapkiewicz (ur. 1915), którą stracono w Lasach Skrwileńskich⁶².

Robert Gransicki
(Encyklopedia Warmii i Mazur)

Teodozja Łapkiewicz
(Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Bydgoszczy)

⁵² Idem, *Im Namen des Führers... Selbstschutz Westpreussen i zbrodnia w Łopatkach w 1939 roku*, Bydgoszcz–Gdańsk 2014, s. 101–111 (w tym imienna lista ofiar).

⁵³ I. Mazanowska, *Karolewo 1939. Zbrodnia w obozie Selbstschutz Westpreussen*, Gdańsk–Warszawa 2017, s. 84–124 (w tym imienna lista ofiar).

⁵⁴ Eadem, *Radzim 1939. Zbrodnia w obozie Selbstschutz Westpreussen*, Gdańsk–Warszawa 2022, s. 78–97 (w tym imienna lista ofiar).

⁵⁵ J. Krzemień, *Zbrodnia Selbstschutzu w Jastrzębiu w powiecie świeckim* [w:] *Zapomniani kaci Hitlera...*, s. 132–134.

⁵⁶ *Księga imienna strat ludzkich II wojny...*, s. 179, 192–193, 196, 215–216; *Spis ofiar wojny 1939–1945 zredagowany przez ks. Pawła Szynwelskiego, proboszcza w Smętowie*, oprac. L. Kozłowski, Pelplin 2017, s. 48.

⁵⁷ *Dzieje Kartuz*, red. M. Widernik, t. 2, Kartuzy 2001, s. 164; B. Januszewski, *Kartuzy (Wzgórze Wolności) – zbrodnia pomorska 1939 r.* [2024, nieopublikowane opracowanie dla portalu „Polska Hekatomba”].

⁵⁸ K. Ciechanowski, *Obóz dla internowanych (Internierungslager) w Borowie k. Dzierżążna* [w:] *Stutthof – hitlerowski obóz koncentracyjny*, red. D. Steyer, Warszawa 1988, s. 59–61.

⁵⁹ B. Januszewski, *Kaliska – zbrodnia pomorska 1939 r.*, „Polska Hekatomba”, 2023, <https://ph.muzeum1939.pl/kaliska-zbrodnia-pomorska-1939r,283,pl>, 15 VIII 2024 r.

⁶⁰ Idem, *Borowo, obóz dla internowanych – zbrodnia pomorska 1939 r.*, „Polska Hekatomba”, 2024, <https://ph.muzeum1939.pl/borowo-oboz-dla-internowanych-zbrodnia-pomorska-1939,285,pl>, 15 VIII 2024 r.

⁶¹ W przededniu wybuchu II wojny światowej w powiecie Rypin pracowało 231 nauczycieli (M. Krajewski, *Eksterminacja nauczycieli Ziemi Dobrzyńskiej...*, s. 10).

⁶² *Zbrodnia niemieckie na Ziemi Dobrzyńskiej (byłe powiaty Lipno i Rypin) w latach 1939–1945*, red. A. Szalkowski, P. Gałkowski, Rypin 2019, s. 644.

Niemiecki terror okupacyjny (1940–1945)

Zakończenie w 1940 r. akcji „Tannenberg” nie oznaczało końca represji, a przedstawiciele środowiska nauczycielskiego z województwa pomorskiego ginęli również w kolejnych latach niemieckiej okupacji. Terror wobec polskich elit przybierał wówczas również formę eksterminacji pośredniej, np. pod postacią deportacji do obozu koncentracyjnego bądź osadzenia w więzieniu lub obozie pracy. Pomorscy pedagodzy trafiali do kacetów, obozów przejściowych i obozów internowania zarówno na terenach okupowanej Polski (Auschwitz, Działdowo, Karolewo, Koronowo, Lublin-Majdanek, Potulice, Radzim, Wąbrzeźno), Wolnego Miasta Gdańska (Stutthof), Austrii (Mauthausen-Gusen), Czechosłowacji (Lobositz), jak i samej Rzeszy (Bergen-Belsen, Buchenwald, Dachau, Eberswalde, Flossenbürg, Ravensbrück, Sachsenhausen).

Ksiądz Franciszek Dachtera (ur. 1910), katecheta w Miejskim Gimnazjum Kupieckim w Bydgoszczy, walczył w kampanii wrześniowej i został wzięty do niewoli w bitwie nad Bzurą. Wbrew postanowieniom III konwencji genewskiej pozbawiono go statusu jeńca wojennego i w 1940 r. osadzono w Buchenwaldzie, a dwa lata później w Dachau. Zarażony malarią w następstwie zbrodniczych eksperymentów medycznych, jakie w Dachau prowadził Klaus Schilling (specjalista w zakresie leczenia tej choroby), zmarł w 1944 r. Kazimiera Radwańska (ur. 1902), bydgoska nauczycielka Publicznej Szkoły Powszechnej im. Karola Marcinkowskiego i Publicznej Szkoły Powszechnej im. ks. Władysława Bandurskiego, została w 1944 r. aresztowana i osadzona w FKL Ravensbrück, skąd przewieziono ją do Buchenwaldu, a następnie do Bergen-Belsen, gdzie zmarła w kwietniu 1945 r., na kilka dni przed wyzwoleniem obozu. Bydgoski pedagog Józef Chowański (ur. 1907), pracownik Publicznej Szkoły Powszechnej im. Henryka Dąbrowskiego w Bydgoszczy, zginął w maju 1942 r. strącony z rusztowania w czasie wykonywania przymusowej pracy w bydgoskiej fabryce materiałów wybuchowych Dynamit Aktien-Gesellschaft Fabrik Bromberg. Anna Burdówna (ur. 1911), nauczycielka szkół polskich w Szymankowie i Ełganowie (tuż przed wybuchem wojny kierowniczką tej ostatniej placówki), została 1 września 1939 r. aresztowana przez esesmanów i osadzona w gdańskim więzieniu. W kwietniu 1940 r. przetransportowano ją do FKL Ravensbrück, gdzie szczęśliwie doczekała końca wojny. Bronisław Kalinowski, kierownik Szkoły Powszechnej nr 15 w Gdyni, zginął w 1940 r. w KL Mauthausen⁶³. Antoni Zaborowski (ur. 1912), pracownik oświaty

w powiecie kartuskim, został w 1941 r. zamęczony w KL Sachsenhausen. W tym samym roku w KL Lublin zamordowano Borucha Lerchenfelda (ur. 1896), nauczyciela religii i historii Żydów w Gimnazjum Polskim Macierzy Szkolnej w Gdańsku⁶⁴, a w KL Auschwitz – Alojzego Stefana Mrozińskiego (ur. 1899), pedagoga z Gdyni⁶⁵. W 1944 r. w KL Buchenwald zmarła Maria Nałęcz (ur. 1904), nauczycielka w gdyńskiej Szkole Powszechnej nr 2⁶⁶. W Aussenlager Eberswalde (podobóz Ravensbrück) osadzony był Józef Jamrozik (ur. 1902), nauczyciel Szkoły Powszechnej nr 12 w Gdyni. Pedagog zmarł z wycieńczenia 24 kwietnia 1945 r., już po oswobodzeniu obozu przez Armię Czerwoną⁶⁷. Inny gdyński pedagog, Stanisław Zacharski (ur. 1902) zmarł w znajdującym się na terenie okupowanej Czechosłowacji podobozie KL Flossenbürg – Lobositz (czes. Lovosice)⁶⁸.

Ks. Franciszek Dachtera, Kazimiera Radwańska, Józef Chowański, Anna Burdówna
(domena publiczna)

Karol Ziarno (ur. 1900), w międzywojniu nauczyciel oraz inspektor szkolny w powiatach morskim i brodnickim, w okresie okupacji niemieckiej jako pracownik konspiracyjnego Departamentu Oświaty i Kultury Delegatury Rządu na Kraj pełnił funkcję wizytatora szkolnego w dystrykcie krakowskim Generalnego Gubernatorstwa. Zginął nierozpoznany w czerwcu 1944 r. w czasie niemieckiej pacyfikacji wsi Brzostek k. Jasła. Pod koniec tego miesiąca w egzekucji dokonanej przez funkcjonariuszy Gestapo i niemieckiej żandarmerii polowej w Rdziostowie na Sądecczyźnie został rozstrzelany dyrektor gdyńskiego Gimnazjum TSS nr 803, Józef Niemiec⁶⁹.

⁶⁴ *Ibidem*, s. 28.

⁶⁵ *Ibidem*, s. 33.

⁶⁶ *Ibidem*, s. 34.

⁶⁷ *Ibidem*, s. 21.

⁶⁸ *Ibidem*, s. 50.

⁶⁹ *Ibidem*, s. 34.

⁶³ J. Drozd, K. Małkowski, E. Obertyński, R. Toczek, *Lista (niepełna) strat osobowych w Gdyni...*, s. 22.

Karol Ziarno
(domena publiczna)

W przeciwieństwie do pedagogów z powiatu rypińskiego, nauczycieli z sąsiedniego powiatu lipnowskiego nie poddano jesienią 1939 r. „specjalnemu traktowaniu”. 17 października 1939 r. zaproszono ich do siedziby Banku Spółdzielczego w Lipnie na konferencję poświęconą sprawom oświaty. Zdecydowaną większość zebranych (72 osoby) aresztowano i przewieziono do obozu przejściowego Hohenbruch w Prusach Wschodnich (dzis. Gromowo w obwodzie królewieckim Federacji Rosyjskiej). Z początkiem następnego roku pedagogów osadzono w obozie przejściowym w Działdowie (Soldau), a stamtąd deportowano do obozów koncentracyjnych położonych w głębi Rzeszy (Dachau, Mauthausen-Gusen, Buchenwald, Sachsenhausen). Zaledwie dziewięciu nauczycieli z powiatu lipnowskiego przeżyło II wojnę światową – pozostałych 63 zginęło w niemieckich obozach⁷⁰.

Nie mniej tragiczne były losy gdyńskiego pedagoga Zenona Romana Gurowskiego, który we wrześniu 1942 r. został przymusowo wcielony do Wehrmachtu i wkrótce poległ na wschodniej

Ukrainie w walkach z Armią Czerwoną⁷¹. Końca wojny nie doczekał również Wojciech Rutkowiak (ur. 1906 lub 1907), pedagog gdyńskiej Szkoły Powszechnej nr 4, który zginął w marcu 1945 r.⁷²

Centralne miejsce w niemieckich planach „odpolszczenia” (Entpolonisierung) Pomorza Nadwiślańskiego zajmował funkcjonujący od września 1939 r. obóz Stutthof, od stycznia 1942 r. mający status państwowego obozu koncentracyjnego (Konzentrationslager). W okresie niemal sześciu lat jego funkcjonowania (do maja 1945 r.) przeszło przezeń co najmniej 110 tys. więźniów, z których zmarło blisko 65 tys., głównie wskutek chronicznego głodu, fatalnych warunków sanitarnych, ciężkiej pracy, chorób, bicia, w mniejszym stopniu zbrodniczych „akcji bezpośrednich”. Wśród zabitych i zamęczonych znalazło się wielu przedstawicieli pomorskiej inteligencji, w tym nauczycieli.

Już 2 września w pierwszym transporcie do nowopowstającego lagru przywieziono około 150 Polaków z WMG. W grupie tej obok duchownych, urzędników, działaczy społecznych, a także członków PZZ oraz Ligi Morskiej i Kolonialnej znaleźli się nauczyciele. Wśród nich mógł być nauczyciel w Polskiej Szkole Handlowej w Gdańsku Oliwie oraz komendant Gdańskiej Chorągwi ZHP Alfons (Alf) Liczmański (ur. 1904). Aresztowany 1 września 1939 r. i przetrzymywany w gdańskiej Victoriaschule, jako „wielki i fanatyczny Polak” (jak głosił dopisek w jego obozowej kartotece) trafił rychło do Stutthofu. 20 marca 1940 r. został rozstrzelany w filii tego obozu w Granicznej Wsi (Aussenstelle Grenzdorf).

W pierwszych miesiącach istnienia Stutthofu szczególnie krwawy przebieg miały dwie egzekucje polskich działaczy z WMG. 11 stycznia 1940 r. zgładzono 22 osoby, m.in. wiceprezesa Macierzy Szkolnej w Wolnym Mieście Gdańsku ks. Franciszka Rogaczewskiego (ur. 1892). 22 marca 1940 r. życie straciło kolejnych 67 Polaków. Ofiarą tej egzekucji, która przypadła w Wielki Piątek, padło co najmniej sześciu pedagogów, wśród nich prefekt Gimnazjum Polskiego w Gdańsku ks. Marian Górecki (ur. 1903) oraz nauczyciel ze Złotowa i działacz miejscowych struktur Związku Polaków w Niemczech Brunon Suchecki (ur. 1902). Franciszek Wojciech Ornass (ur. 1910), pracownik Szkoły Powszechnej w Wielkim Kacku, zmarł według dokumentacji obozowej 15 czerwca 1940 r., w wieku zaledwie 30 lat⁷³. Nauczyciela z Koźmina (pow. kościerski) Jana Beyera zamęczono w stutthofskim kacecie w 1941 r.⁷⁴ Władysław Młodecki (ur. 1887), kierownik Publicznej Szkoły Powszechnej im. Romualda Traugutta w Bydgoszczy,

⁷¹ *Spis ofiar wojny 1939–1945...*, s. 39.

⁷² *Straty osobowe Gdyni...*, s. 95. Według innej wersji Rutkowiak, w latach 1939–1945 jeniec stalagów Prenzlau i Neubrandenburg, zmarł po wyzwoleniu Lubeki przez wojska brytyjskie w maju 1945 r. (N. Kozłowski, *Sylwetki nauczycieli i działaczy oświatowych...*, s. 566).

⁷³ *Ibidem*, s. 79.

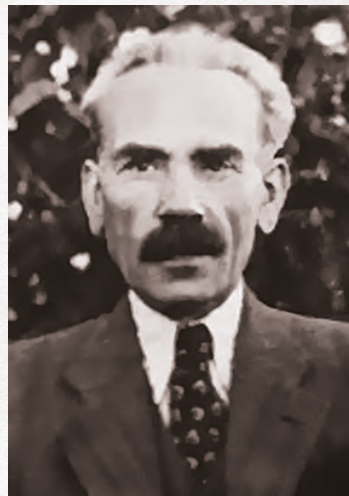
⁷⁴ *Księga imienna strat ludzkich II wojny...*, s. 15.

⁷⁰ T. Ceran, *Ofiary zbrodni pomorskiej 1939...*, s. 32; B. Januszewski, *Lipno i powiat lipnowski – zbrodnia pomorska 1939 r.*, „Polska Hekatomba”, 2023, <https://ph.muzeum1939.pl/lipno-i-powiat-lipnowski-zbrodnia-pomorska,262,pl>, 15 VIII 2024 r.; M. Krajewski, *W cieniu wojny i okupacji. Ziemia Dobrzyńska w latach 1939–1945*, Rypin 1995, s. 57.

zagrożony od początku okupacji aresztowaniem, przez długi czas żył w ukryciu, w październiku 1944 r. wpadł jednak w ręce Gestapo i został osadzony w Stutthofie, gdzie zginął w grudniu tego roku.

Hm. Alf Liczmański, ks. Franciszek Rogaczewski, ks. Marian Górecki
(Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Gdańsku)

Władysław Młodecki
(domena publiczna)

Dotkliwe straty osobowe poniosła kadra Państwowej Szkoły Morskiej w Gdyni. Okupant niemiecki zabił co najmniej dziesięciu wykładowców tej jedynej w okresie międzywojennym cywilnej uczelni wyższej województwa pomorskiego⁷⁵. Profesorowie Kazimierz Bielski, Stanisław Dłuski (ur. 1881), Kazimierz Konopka i Henryk Kossakowski (ur. 1893) zostali rozstrzelani w Piaśnicy⁷⁶. Dyrektor uczelni Stanisław Kosko (ur. 1898) został ciężko raniony na zbombardowanym w porcie 2 września 1939 r. statku żeglugi przybrzeżnej „Gdynia” i zmarł sześć dni później⁷⁷. Dwaj inni akademicy – Stefan Ancuta i Aleksander Maresz (ur. 1890) – zostali zamordowani w niemieckich kacetach (odpowiednio w KL Auschwitz i KL Dachau)⁷⁸. Tadeusz Izdebski poległ w powstaniu warszawskim, Zygmunt Ładę zakatowano na Pawiaku, zaś Ludwik Szczepański zaginął w zawierusze wojennej⁷⁹.

⁷⁵ W latach II RP drugą uczelnią polskiego Pomorza była wojskowa Szkoła Podchorążych Marynarki Wojennej w Gdyni. W tym czasie w Wolnym Mieście Gdańsku funkcjonowała polska Wyższa Szkoła Handlowa Macierzy Szkolnej oraz niemiecka Wyższa Szkoła Techniczna (Technische Hochschule der Freien Stadt Danzig).

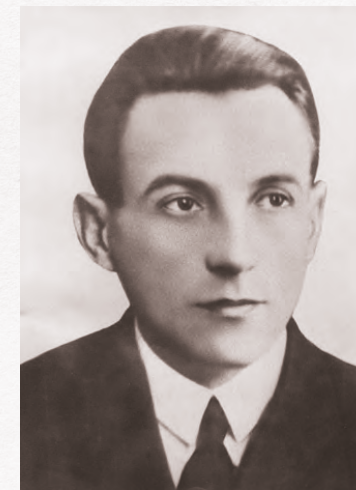
⁷⁶ J. Drozd, K. Małkowski, E. Obertyński, R. Toczek, *Lista (niepełna) strat osobowych w Gdyni...*, s. 11, 15, 25.

⁷⁷ *Państwowa Szkoła Morska na Wychodźstwie (1939–1945)*, Uniwersytet Morski w Gdyni, <https://umg.edu.pl/historia-psm-wych>, 15 VIII 2024 r.

⁷⁸ J. Drozd, K. Małkowski, E. Obertyński, R. Toczek, *Lista (niepełna) strat osobowych w Gdyni...*, s. 9, 31

⁷⁹ *Ibidem*, s. 21, 29, 45. Do grona gdyńskich pracowników oświaty, których losy wojenne pozostają nieznanne, należą również m.in. Agnieszka Krzyżak (SP nr 4), Kazimiera Ołtarzewska, Alojzy Socha, Jan Strocki, Ignacy Szczepański (*ibidem*, s. 26, 35, 43–45).

Szczególnie bezwzględnie machina okupacyjnego terroru uderzała w nauczycieli zaangażowanych w konspirację. Lucjan Cyłkowski (ur. 1907), podharc mistrz i nauczyciel Szkoły Powszechnej nr 1 w Gdyni, od 1940 r. komendant Hufca Szarych Szeregów w tym mieście, a od 1942 r. współpracownik Tajnej Organizacji Wojskowej „Gryf Pomorski”, został aresztowany i zesłany z wyrokiem śmierci do Stutthofu, gdzie powieszono go na placu przy krematorium latem 1944 r. W tym samym roku zamordowano w Stutthofie nauczyciela ze wsi Więckowy pod Skarszewami i zaprzysiężonego żołnierza Polskiej Armii Powstania Aleksandra Marchewicza, posła na Sejm RP i nauczyciela z Suchobrzeźnicy Włodzimierza Szakuna oraz nauczyciela z Bukowin i członka organizacji „Miecz i Pług” Maksymiliana Szmeltera⁸⁰. Z rąk niemieckiego okupanta zginął też członek „Gryfa Pomorskiego” Józef Szmulta (ur. 1911), kierownik Szkoły Powszechnej w Suchobrzeźnicy (pow. starogardzki), w 1944 r. ścięty toporem w więzieniu Torgau w Saksonii⁸¹. Wojciech Sabat (ur. 1901), nauczyciel oraz instruktor ZHP w Gdyni i Rumi, walcząc we wrześniu 1939 r. w stopniu porucznika w obronie Gdyni, dostał się do niewoli niemieckiej, lecz w związku ze swoją przedwojenną działalnością nie trafił do oflagu, a do aresztu policyjnego, gdzie został zamęczony w 1943 r. Po rocznym pobycie w więzieniu w Koronowie (będącym jednym z najcięższych zakładów karnych na okupowanym Pomorzu) 11 października 1942 r. zmarł starogardzki nauczyciel Alojzy Wojtaś (ur. 1897), skazany na piętnaście lat pozbawienia wolności za działalność w ruchu oporu⁸².

Henryk Kossakowski
(Uniwersytet Morski w Gdyni)

⁸⁰ *Księga imienna strat ludzkich II wojny...*, s. 18, 142.

⁸¹ *Ibidem*, s. 141.

⁸² *Ibidem*, s. 29.

Nauczyciel gdyńskiej Szkoły Handlu Morskiego i Techniki Portowej Roman Litwin (ur. 1909), który pełnił funkcję kuriera Delegatury Rządu RP na Kraj, został osadzony w KL Sachsenhausen, gdzie zmarł w lutym 1944 r.⁸³ Paweł Lewicki, przed wojną student Wyższej Szkoły Handlowej w Gdańsku, był organizatorem nielegalnego nauczania w Tczewie. W 1943 r. został aresztowany przez Gestapo i osadzony w Stutthofie, gdzie zginął⁸⁴.

Czesław Kwieciński (ur. 1883), przed wojną pracownik Publicznej Szkoły Powszechnej im. Adama Mickiewicza w Bydgoszczy, został w 1939 r. wysiedlony do Generalnego Gubernatorstwa. Aresztowany pod zarzutem udziału w tajnych kompletach, został w lutym 1942 r. stracony w berlińskim więzieniu. Podobny los spotkał bydgoskiego nauczyciela Prywatnego Gimnazjum „Pedagogium Wielkopolskie”, Miejskiego Gimnazjum Matematyczno-Przyrodniczego im. Mikołaja Kopernika, Gimnazjum Kupieckiego i Państwowej Szkoły Przemysłowej Eustachego Garbicza (ur. 1900). W czasie okupacji pełnił on funkcję dyrektora prywatnej szkoły handlowej (Handelschule) w Rembertowie, a równolegle był podporucznikiem Związku Walki Zbrojnej-Armii Krajowej Okręgu Warszawskiego. Aresztowany przez Gestapo, w 1944 r. został zgładzony jako zakładnik w egzekucji ulicznej w Warszawie na ul. Hożej⁸⁵. Najwyższą cenę za zaangażowanie konspiracyjne zapłacili również kociewscy nauczyciele: Stanisław Knitter, zabity 25 czerwca 1942 r. przez okupanta pod wsią Kaliska (pow. starogardzki) oraz Mieczysława (Maria?) Małolepsza (ur. 1898), zamordowana przez Gestapo 18 listopada 1944 r. w lesie w okolicach Frący (pow. starogardzki)⁸⁶. Ich los podzieliła gdyńska nauczycielka Helena Mężyńska, która zginęła w powstaniu warszawskim⁸⁷.

Eustachy Garbicz
(Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej
w Bydgoszczy)

⁸³ *Straty osobowe Gdyni...*, s. 62.

⁸⁴ J. Milewski, *Kociewie w latach okupacji hitlerowskiej*, Warszawa 1977, s. 149; R. Wiecki, *Tczew pod okupacją...*, s. 79.

⁸⁵ Według innej wersji Eustachy Garbicz poniósł śmierć w Rembertowie w 1942 r.

⁸⁶ *Księga imienna strat ludzkich II wojny...*, s. 120, 140.

⁸⁷ J. Drozd, K. Małkowski, E. Obertyński, R. Toczek, *Lista (niepełna) strat osobowych w Gdyni...*, s. 32. Według innej wersji rozstrzelana w ruinach getta warszawskiego 26 VII 1944 r.

Łaskawiej los obszedł się z filologiem klasycznym i kierownikiem Gimnazjum Polskiego w Gdańsku Janem Augustyńskim (ur. 1878), który w chwili wybuchu wojny przebywał poza Pomorzem. Poszukiwany przez Gestapo, nie wrócił do Gdańska i z początkiem okupacji zamieszkał u rodziny w Warszawie. Tam energicznie włączył się w organizację struktur konspiracyjnego nauczania. Nie wykryty przez Niemców, zmarł śmiercią naturalną w 1943 r. Do końca swoich dni przechowywał klucze do gdańskiego gimnazjum.

Jan Augustyński
(Pomorska Biblioteka Pedagogiczna w Gdańsku)

Zbrodnie sowieckie i ukraińskie

Pomorscy nauczyciele, którzy w wyniku zawieruchy wojennej trafili jako oficerowie Wojska Polskiego pod okupację sowiecką, padli ofiarą dokonanej w 1940 r. przez NKWD zbrodni katyńskiej. Witold Bałachowski (ur. 1892) oraz Edward Hoppe (ur. 1906), nauczyciele Miejskiego Gimnazjum Matematyczno-Przyrodniczego im. Mikołaja Kopernika w Bydgoszczy, walczyli w wojnie obronnej 1939 r. jako rezerwiści – Bałachowski w stopniu porucznika 7. Pułku Artylerii Ciężkiej w Poznaniu, a Hoppe w stopniu podporucznika 62. Pułku Piechoty w Bydgoszczy. Rozbrojeni przez czerwonoarmistów i osadzeni w obozie jenieckim w Kozielsku, zostali w kwietniu 1940 r. rozstrzelani w Lesie Katyńskim. Zwłoki obu pedagogów zidentyfikowała trzy lata później Komisja Techniczna Polskiego Czerwonego Krzyża. Bydgoski pedagog Ludwik Ciaputa (ur. 1908), pracownik Publicznej Szkoły Powszechnej im. Adama Mickiewicza, we wrześniu 1939 r. był porucznikiem rezerwy z przydziałem do

62. Pułku Piechoty. Aresztowany i osadzony w obozie jenieckim w Starobielsku, wiosną 1940 r. został stracony w siedzibie NKWD w Charkowie i prawdopodobnie pogrzebany w lesie Piatichatki. Jego los podzielił gdyński nauczyciel Kazimierz Simon (ur. 1915), podporucznik 65. Starogardzkiego Pułku Piechoty⁸⁸. Podporucznik rezerwy Tomasz Łączewny (ur. 1914), od 1937 r. nauczyciel Szkoły Powszechnej nr 6 w Gdyni, został przydzielony do 56. Pułku Piechoty Wielkopolskiej w Krotoszynie. Do niewoli sowieckiej dostał się 19 września 1939 r. między Kowlem a Ostrogiem na Wołyniu. Jako jeńiec Kozielska zginął w Katyniu w drugiej połowie kwietnia 1940 r.⁸⁹

Witold Bałachowski, Ludwik Ciaputa
(domena publiczna)

Wśród ofiar zbrodni katyńskiej byli również nauczyciele kaszubscy. Stanisław Szarmach (ur. 1897), od 1922 r. kierownik Szkoły Powszechnej w Dzierżążnie i oficer Zgrupowania „Radom”, wzięty przez czerwonoarmistów do niewoli pod Biłgorajem, zginął 16 kwietnia 1940 r. w Katyniu. Podobny los stał się udziałem Leona Słyszewskiego (ur. 1910 lub 1912), pochodzącego z Dzierżążna nauczyciela Szkoły Powszechnej w Nowych Łosienicach (pow. kartuski), we wrześniu 1939 r. zmobilizowanego do 16. Dywizji Piechoty w Radomiu. Józef Skorowski (ur. 1902), kierownik Szkoły Powszechnej w Tuchlinie (pow. kartuski), 28 sierpnia 1939 r. wcielony do 66. Kaszubskiego Pułku Piechoty, trafił do obozu w Kozielsku. Stamtąd w kwietniu 1940 r. został wywieziony do Lasu Katyńskiego i tam stracony. Ignacy

⁸⁸ Katyń 1940, portal edukacyjny Instytutu Pamięci Narodowej, <https://katyn.ipn.gov.pl/kat/ludzie/ofiary/baza-wyszukiwarka/r27515,SIMON.html>, 15 VIII 2024 r.

⁸⁹ J. Drozd, K. Małkowski, E. Obertyński, R. Toczek, *Lista (niepełna) strat osobowych w Gdyni...*, s. 29; Katyń 1940, portal edukacyjny Instytutu Pamięci Narodowej, <https://katyn.ipn.gov.pl/kat/form/r83482792843,LACZEWNY.html>, 15 VIII 2024 r.

Trepczyk (ur. 1912) z Miechucina, absolwent Państwowego Seminarium Nauczycielskim w Kościerzynie i nauczyciel na Polesiu, zmobilizowany jako podchorąży do 62. Pułku Piechoty w Bydgoszczy, znalazł się we wrześniu 1939 r. w niewoli sowieckiej i wkrótce podzielił los innych oficerów i podoficerów WP. Absolwent kościerskiego seminarium Leonard Tuchlin (ur. 1912) był do wybuchu II wojny światowej kierownikiem Szkoły Powszechnej w Kamierowie k. Skarszew (pow. kościerski). W stopniu podporucznika walczył z Niemcami w szeregach 62. Pułku Piechoty. W nieznanych okolicznościach aresztowany przez Sowietów trafił do obozów jenieckich NKWD w Starobielsku, a następnie w Kozielsku.

Łącznie w ramach zbrodni katyńskiej zginęło kilkunastu pomorskich nauczycieli, w tym co najmniej sześciu z Bydgoszczy i pięciu z powiatu kartuskiego⁹⁰.

Kiedy w Katyniu, Charkowie, Kalininie i innych miejscach kaźni Sowietci rozprawiali się z elitą polskiej armii, inni obywatele II RP trafiali na listy transportowe NKWD, po czym byli wywożeni z Kresów do azjatyckiej części Związku Socjalistycznych Republik Sowietkich. Dwie największe deportacje, których ofiarami padli głównie etniczni Polacy, miały miejsce w lutym i kwietniu 1940 r. Do Kazachstanu trafił wówczas nauczyciel rysunku i prac ręcznych w gimnazjach w Gostycynie, Nakle i Bydgoszczy, a także inicjator powstania oraz kierownik bydgoskiego Muzeum Szkolnego Marian Faczyński (ur. 1889). Pedagog zmarł na zesłaniu w listopadzie 1940 r. Śmierć na Kresach Wschodnich dosięgła także bydgoskiego nauczyciela Ignacego Grzesia (ur. 1903 r.), do wybuchu II wojny światowej

Marian Faczyński, Ignacy Grześ
(domena publiczna)

⁹⁰ Na podst. obliczeń własnych. W czasie II wojny światowej z rąk Sowietów zginęło 120 polskich naukowców i 650 nauczycieli.

pracownika Publicznej Szkoły Powszechnej im. Henryka Dąbrowskiego i Publicznej Szkoły Powszechnej im. Stanisława Staszica. Grześ w wyniku zawieruchy wojennej znalazł się na Wołyniu, gdzie w 1944 r. został zamordowany przez nacjonalistów ukraińskich.

Golgota pomorskiego nauczycielstwa

Tylko w województwie pomorskim oraz na terenie Wolnego Miasta Gdańska w wyniku niemieckich działań represyjnych z lat 1939–1940 pod kryptonimem Unternehmen Tannenberg masakr na cywilnej ludności polskiej dokonano w blisko czterystu miejscowościach, zabijając 40 tys. osób⁹¹. Na 6244 nauczycieli zatrudnionych w roku szkolnym 1938/1939 w placówkach oświatowych województwa pomorskiego ofiarą niemieckiego terroru z jesieni 1939 r. i kolejnych lat okupacji padło 1391 (22,3 proc.)⁹². Aż 877 z nich (63 proc.) rozstrzelano w okresie krwawej pomorskiej jesieni⁹³. Stanowi to 14,4 proc. wszystkich 9662 zamordowanych w czasie II wojny światowej w całym kraju pracowników oświaty (wychowawców przedszkoli, nauczycieli szkół powszechnych, średnich i zawodowych, katechetów, profesorów seminariów duchownych, wykładowców PSM)⁹⁴. Jest to odsetek wyższy od średnich strat osobowych wśród polskich pedagogów (11 proc.)⁹⁵. Oznacza to, że co siódmy polski nauczyciel, który nie przeżył wojennej hekatombi, pochodził z województwa pomorskiego lub był związany zawodowo z Pomorzem. Podobnie jak duchowieństwo, oświata również poniosła większe straty osobowe na Pomorzu niż w jakimkolwiek innym regionie Polski.

⁹¹ M. Wardzyńska, *Był rok 1939...*, s. 182. Zbliżone szacunki (36–42 tys. ofiar) podaje Bogdan Chrzanowski (B. Chrzanowski, *Pomorze Gdańskie...*, s. 34).

⁹² *Raport o stratach poniesionych przez Polskę w wyniku agresji i okupacji niemieckiej w latach 1939–1945. Opracowanie*, red. K. Wnęk, Warszawa 2022, s. 129. W liczbie tej znalazło się co najmniej siedemdziesięciu nauczycieli z Gdyni (wyliczenie na podst. J. Drożd, K. Małkowski, E. Obertyński, R. Toczek, *Lista (niepełna) strat osobowych w Gdyni...; Straty osobowe Gdyni...*) oraz 44 pedagogów z Gdańska, w tym osiem kobiet. Pierwsze miesiące II wojny światowej kosztowały życie 26 polskich pedagogów z WMG.

⁹³ T. Ceran, *Ofiary zbrodni pomorskiej 1939...*, s. 32; S. Grochowina, *Straty osobowe środowiska nauczycielskiego...*, s. 102.

⁹⁴ Pierwszy liczbowy wykaz strat opracowany tuż po wojnie mówił o 5596 zabitych nauczycielach (848 pracowników szkół średnich, 340 – szkół zawodowych, 3963 – szkół powszechnych, 34 – przedszkoli, 411 – pozostałych placówek oświatowych) i w świetle najnowszych badań jest dalece nieaktualny (por. *Sprawozdanie w przedmiocie strat i szkód wojennych Polski w latach 1939–1945*, oprac. zespół Biura Odszkodowań Wojennych przy Prezydium Rady Ministrów, Warszawa 1947, s. 36).

⁹⁵ W latach 1939–1945 zginął co dziewiąty polski pedagog (*Raport o stratach poniesionych przez Polskę w wyniku agresji i okupacji...*, s. 129).

Ekshumacja i identyfikacja zwłok ofiar mordów w Piaśnicy, 1946 r.
Rozpoznano m.in. Alojzego Karwasza, kierownika Szkoły Powszechnej w Donimierzu (pow. morski), Jana Maciejewskiego, nauczyciela Szkoły dla Głuchoniemych w Wejherowie i Teofila Naczka, woźnego Państwowego Gimnazjum w Wejherowie (Pomorska Biblioteka Pedagogiczna w Gdańsku)

Grób Alojzego Kaźmierczaka, nauczyciela zawodu w Państwowej Szkole Przemysłowej w Bydgoszczy, rozstrzelanego 1 listopada 1939 r. w fordońskiej Dolinie Śmierci – Cmentarz Bohaterów Bydgoszczy (zbiory autora)

Die Inhaftierung der Geistlichen in den 16. 10. 39 15.3 Uhr
zum Hauptort abgeführt wurden: (2)

1/ Dąbrowski, Gotthard	Le. Hergard
2/ Goroski, Leo	Löhndorf
3/ Heye, Leo	Waldau
4/ Kasper, Alois	Lubichau
5/ Luginowski, Marian	Schwarzwald
6/ Schliep, Maximilian	Lubichau
7/ Plonowski, Franz	Puschau
8/ Pama, Felix	Gr. Wollentel
9/ Korrorski, Bruno	Schwarzwald
10/ Döring, Johann	Heinrichshof
11/ Karpinski, Alois	Gr. Wollentel
12/ Grapinski, Franz	Hagenort
13/ Jasinski, Viktor	Hochstriblau
14/ Buchenbecker, Josef	Dickersfelde
15/ Gpitter, Johann	Eichenau
16/ Baumgart, Franz	Eichenau
17/ Drapiewski, Marian	Hochstriblau
18/ Zakrys, Peter	-
19/ Kuzmick, Marian	-
20/ Piechocki, Julian	Jagblau
21/ Chylinski, Grazian	Meiersdorf
22/ Chylinski, Johann	Meiersdorf
23/ Chylinski, Heinrich	Meiersdorf
24/ Gortou, Gotthard	Puschau
25/ Luginowski, Alois	Kirchfelde
26/ Kreyssowski, Konrad	Gummin
27/ Gorny, Alfred	Eichwalde
28/ Haroicki, Franz	Kleschkan
29/ Baumgart, Felix	Kirchberg
30/ Walz, Johann	Trangen
31/ Hoffmann, Konrad	Puschau

Sporządzona przez oprawców lista kapłanów z powiatów starogardzkiego i tczewskiego zamordowanych 16 października 1939 r. w Lesie Szpegawskim.
Listę otwiera ks. Bolesław Dąbrowski, prorektor pelplińskiego seminarium (Archiwum Diecezjalne w Pelplinie)

Wykaz skrótów

EG	– Einsatzgruppe (grupa operacyjna policji bezpieczeństwa i służby bezpieczeństwa)
EK	– Einsatzkommando (komando operacyjne policji bezpieczeństwa i służby bezpieczeństwa)
FKL	– Frauen-Konzentrationslager (obóz koncentracyjny dla kobiet)
Gestapo	– Geheime Staatspolizei (tajna policja państwowa)
NKWD	– Narodnyj komissariat wnutriennych diel (Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych)
NSDAP	– Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei (Narodowosocjalistyczna Niemiecka Partia Robotników)
OKŚZpNP Gd	– Oddziałowa Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Gdańsku
PSM	– Państwowa Szkoła Morska w Gdyni
PZZ	– Polski Związek Zachodni
RP	– Rzeczpospolita Polska
SA	– Sturmabteilung der NSDAP (oddział szturmowy NSDAP)
Schupo	– Schutzpolizei (policja ochronna)
SD	– Sicherheitsdienst des Reichsführer SS (służba bezpieczeństwa Reichsführera SS)
Sipo	– Sicherheitspolizei (policja bezpieczeństwa)
SP	– Szkoła Powszechna
SS	– Die Schutzstaffel der NSDAP (Oddział Ochronny NSDAP)
Stalag	– Stammlager für kriegsgefangene Mannschaften und Unteroffiziere (obóz jeniecki dla szeregowców i podoficerów)
WMG	– Wolne Miasto Gdańsk
TSHMiTP	– Towarzystwo Szkoły Handlu Morskiego i Techniki Portowej w Gdyni
TŚŚ	– Towarzystwo Szkół Średnich
WP	– Wojsko Polskie
WSD	– Wyższe Seminarium Duchowne
ZHP	– Związek Harcerstwa Polskiego

Bibliografia

- Bębniak G., *Sonderfahndungsbuch Polen. Specjalna księga gończa dla Polski*, „Biuletyn IPN” 2017, nr 9.
- *Biała Księga – martyrologium duchowieństwa – Polska XX w. (1914–1989)*, http://swzygmunt.knc.pl/MARTYROLOGIUM/POLISHRELIGIOUS/vPOLISH/LISTs/POLISHRELIGIOUS_list_02.htm, 2 VII 2024 r.
- Bojarska B., *Piaśnica. Miejsce martyrologii i pamięci. Z badań nad zbrodniami hitlerowskimi na Pomorzu*, Wejherowo 2009.
- Böhler J., Mallmann K.-M., Matthäus J., *Einsatzgruppen w Polsce*, tłum. E. Ziegler-Brodnicka, Warszawa 2009.
- Ceran T., *Im Namen des Führers... Selbstschutz Westpreussen i zbrodnia w Łopatkach w 1939 roku*, Bydgoszcz–Gdańsk 2014.
- Ceran T., *Ofiary zbrodni pomorskiej 1939 – portret zbiorowy* [w:] *Rozstrzelana niepodległość. Ofiary zbrodni pomorskiej 1939*, red. T. Ceran, Toruń 2020.
- Ceran T., *Paterek 1939. Zbrodnia i pamięć*, Bydgoszcz–Gdańsk–Warszawa 2018.
- Ceran T., *Zbrodnia pomorska 1939. Początek ludobójstwa niemieckiego w okupowanej Polsce*, Bydgoszcz–Warszawa 2024.
- Ceran T., Mazanowska I., Tomkiewicz M., *Zbrodnia pomorska 1939*, Warszawa 2018.
- *Chojnice 1939–1945*, red. P. Zientkowski, Chojnice 2024.
- Chrzanowski B., *Pomorze Gdańskie pod okupacją hitlerowską (1939–1945)* [w:] *Stutthof – hitlerowski obóz koncentracyjny*, red. D. Steyer, Warszawa 1988.
- Ciechanowski K., *Obóz dla internowanych (Internierungslager) w Borowie k. Dzierżążna* [w:] *Stutthof – hitlerowski obóz koncentracyjny*, red. D. Steyer, Warszawa 1988.
- Drozd J., Małkowski K., Obertyński E., Toczek R., *Gdynianie. Lista (niepełna) strat osobowych w Gdyni w II wojnie światowej 1939–1945*, cz. 1: *Ludność cywilna*, Gdynia 2005.
- Drozdowski K., *Tajemnica Doliny Śmierci. Droga do prawdy 1939–2018*, Bydgoszcz–Fordon–Warszawa 2018.
- *Dzieje Kartuz*, red. M. Widernik, t. 2, Kartuzy 2001.
- Grochowina S., *Straty osobowe środowiska nauczycielskiego województwa pomorskiego w roku 1939* [w:] *Wokół strat ludności pomorskiej w latach 1939–1945. Materiały z XVII sesji naukowej w Toruniu w dniu 21 listopada 2007 roku*, red. D. Kromp, K. Minczykowska, J. Sziling, Toruń 2008.
- Grochowina S., Sziling J., *Barbarka. Miejsce niemieckich egzekucji Polaków z Torunia i okolic (październik–grudzień 1939)*, Toruń 2009.
- Grot E.M., *Ludobójstwo w Piaśnicy jesienią 1939 r. ze szczególnym uwzględnieniem losu mieszkańców Gdyni*, „Zeszyty Gdynskie” 2009, nr 4.
- Gumkowski J., Leszczyński K., *Okupacja hitlerowska w Polsce*, Warszawa 1961.
- Hlebowicz J., *Swastyka czy krzyż?*, „Gość Niedzielny (Gość Gdański)” 2021, nr 46, <https://gdansk.gosc.pl/doc/7226184.Swastyka-czy-krzyz>, 15 VIII 2024 r.
- Januszewski B., *Borowo, obóz dla internowanych – zbrodnia pomorska 1939 r.*, „Polska Hekatomba”, 2024, <https://ph.muzeum1939.pl/borowo-oboz-dla-internowanych-zbrodnia-pomorska-1939,285,pl>, 15 VIII 2024 r.
- Januszewski B., *Kaliska – zbrodnia pomorska 1939 r.*, „Polska Hekatomba”, 2023, <https://ph.muzeum1939.pl/kaliska-zbrodnia-pomorska-1939r,283,pl>, 15 VIII 2024 r.
- Januszewski B., *Kartuzy (Wzgórze Wolności) – zbrodnia pomorska 1939 r.* [2024, nieopublikowane opracowanie dla portalu „Polska Hekatomba”].
- Januszewski B., *Lipno i powiat lipnowski – zbrodnia pomorska 1939 r.*, „Polska Hekatomba”, 2023, <https://ph.muzeum1939.pl/lipno-i-powiat-lipnowski-zbrodnia-pomorska,262,pl>, 15 VIII 2024 r.
- Januszewski B., *Tczew – zbrodnia pomorska 1939 r.*, „Polska Hekatomba”, 2023, <https://ph.muzeum1939.pl/tczew-zbrodnia-pomorska,263,pl>, 15 VIII 2024 r.
- Januszewski B., *Zajaczek – zbrodnia pomorska 1939 r.*, „Polska Hekatomba”, 2023, <https://ph.muzeum1939.pl/zbrodnia-pomorska-zajaczek,264,pl>, 15 VIII 2024 r.
- Jastrzębski W., Sziling J., *Okupacja hitlerowska na Pomorzu Gdańskim w latach 1939–1945*, Gdańsk 1979.
- Katyń 1940, portal edukacyjny Instytutu Pamięci Narodowej, <https://katyn.ipn.gov.pl/kat/ludzie/ofiary/baza-wyszukiwarka/288,Lista-katynska-2.html>, 15 VIII 2024 r.
- Kozłowski N., *Sylwetki nauczycieli i działaczy oświatowych Ziemi Gdańskiej, poległych, zamordowanych przez hitlerowców i zaginionych w latach II wojny światowej 1939–1945*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1976, nr 4.

- Krajewski M., *Eksterminacja nauczycieli Ziemi Dobrzyńskiej (b. powiaty Rypin i Lipno) w latach II wojny światowej 1939–1945*, Ostrowite 1977.
- Krajewski M., *W cieniu wojny i okupacji. Ziemia Dobrzyńska w latach 1939–1945*, Rypin 1995.
- Krzemień J., *Zbrodnie Selbstschutzu w Jastrzębiu w powiecie świeckim* [w:] *Zapomniani kaci Hitlera. Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939–1940. Wybrane zagadnienia*, red. I. Mazanowska, T. Ceran, Bydgoszcz–Gdańsk 2016.
- *Księga imienna strat ludzkich II wojny światowej (Kociewie)*, oprac. J. Milewski, Starogard Gdański 1983.
- Kubicki M., *Las Zajączek 1939–1945. Niemiecka zbrodnia na Pomorzu Gdańskim z lat II wojny światowej*, Gdańsk–Warszawa 2023.
- Kubicki M., *Niemieckie więzienia i areszty w powiecie starogardzkim jesienią 1939 r. Najnowsze ustalenia badawcze*, „Stutthof. Zeszyty Muzeum” 2023, nr 11.
- Kubicki M., *Zbrodnia w Lesie Szpegawskim 1939–1940*, Gdańsk–Warszawa 2019.
- Małkowski K., *Żołnierze włoscy w okresie międzywojennym i w czasie II wojny światowej w Gdyni*, „Zeszyty Gdynskie” 2009, nr 4.
- Mazanowska I., *Karolewo 1939. Zbrodnie w obozie Selbstschutz Westpreussen*, Gdańsk–Warszawa 2017.
- Mazanowska I., *Radzim 1939. Zbrodnie w obozie Selbstschutz Westpreussen*, Gdańsk–Warszawa 2022.
- Mazanowska I., Ceran T., *Selbstschutz na Pomorzu Gdańskim i Kujawach (Selbstschutz Westpreussen)* [w:] *W cieniu Einsatzgruppen. Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939–1940*, red. I. Mazanowska, T. Ceran, M. Przeglęta, Warszawa 2021.
- Mazurkiewicz M., *Prawne podstawy funkcjonowania Selbstschutzu na polskich ziemiach wcielonych do III Rzeszy i w Generalnym Gubernatorstwie* [w:] *Zapomniani kaci Hitlera. Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939–1940. Wybrane zagadnienia*, red. I. Mazanowska, T. Ceran, Bydgoszcz–Gdańsk 2016.
- Milewski J., *Kociewie w latach okupacji hitlerowskiej*, Warszawa 1977.
- Morkowski J., *Batalion Obrony Narodowej „Starogard” (82 batalion piechoty) 1937–1939*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2017, nr 1.
- *Nazi Occupation “Law” in Poland. Selected Documents. Part I: The Incorporated Territories* („Documenta Occupationis”, t. 5), oprac. K.M. Pospieszalski, Poznań 2019.

- OKŚZpNP Gd, S 81.2014.Zn, Postanowienie o umorzeniu śledztwa w sprawie zbrodni w okresie 5 IX–30 XI 1939 r. na terenie b. koszar wojskowych w Tczewie (tzw. Internierungslager), 30 XII 2016 r.
- Ostapowicz D., *Zbrodnie hitlerowskie na Pomorzu Gdańskim w latach 1939–1940. Piaśnica – geneza, uwarunkowania, zbrodnia i pamięć*, „Teka Komisji Historycznej TN KUL” 2019, nr 1.
- *Państwowa Szkoła Morska na Wychodźstwie (1939–1945)*, strona internetowa Uniwersytetu Morskiego w Gdyni, <https://umg.edu.pl/historia-psm-wych>, 15 VIII 2024 r.
- *Pierwsza odłona. Okupacja niemiecka na Kaszubach i Kociewiu w 1939 r.*, wystawa IPN Oddział Gdańsk 2009.
- Polska Hekatomba, Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku, <https://ph.muzeum1939.pl>, 15 VIII 2024 r.
- *Program narodowościowy Rassenpolitischen Amt'u z 1939 roku na ziemiach polskich*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce” 1948, t. 4.
- Radziwończyk K., „*Akcja Tannenberg*” grup operacyjnych Sipo i SD w Polsce jesienią 1939 r., „Przegląd Zachodni” 1966, nr 5.
- *Raport o stratach poniesionych przez Polskę w wyniku agresji i okupacji niemieckiej w latach 1939–1945. Opracowanie*, red. K. Wnęk, Warszawa 2022.
- Rychert I., *Eksterminacja ludności Tczewa oraz powiatu tczewskiego w latach 1939–1942 w świetle wybranych przykładów z dokumentów Okręgowej Komisji Ścigania Zbrodni Hitlerowskich w Gdańsku* [w:] *Wyniszczyć – wypędzić – wynarodowić. Szkice do dziejów okupacji niemieckiej na Kaszubach i Kociewiu (1939–1945)*, red. G. Berendt, Gdańsk 2010.
- Sieruga A., *Ludolf von Alvensleben*, Vaterland.pl, http://vaterland.pl/ludolf_von_alvensleben.html, 15 VIII 2024 r.
- *Sonderfahndungsbuch Polen. Specjalna księga gończa dla Polski* [reprint], wstęp i oprac. G. Bębniak, Katowice–Warszawa 2019.
- *Spis ofiar wojny 1939–1945 zredagowany przez ks. Pawła Szynwelskiego, proboszcza w Smętowie*, oprac. L. Kozłowski, Pelplin 2017.
- *Sprawozdanie w przedmiocie strat i szkód wojennych Polski w latach 1939–1945*, oprac. zespół Biura Odszkodowań Wojennych przy Prezydium Rady Ministrów, Warszawa 1947.
- *Straty osobowe Gdyni w okresie II wojny światowej*, oprac. R. Toczek, Gdynia 2009.

- Szpegawsk. *Z martyrologii ludności Kociewia*, red. M. Gregorek, M. Kozłowska, Gdynia 1959.
- Szwoch R., *Słownik biograficzny Kociewia*, t. 5, Starogard Gdański 2015.
- Trzeciakowski W., *Selbstschutz w Bydgoszczy i powiecie bydgoskim 1939–1940*, Bydgoszcz 2017.
- Unternehmen Tannenberg – Intelligenzaktion/Operacja Tannenberg – Akcja Inteligencja, Polska Hekatomba, portal Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku, <https://ph.muzeum1939.pl/wrzesien-1939-czerwiec-1940,203,pl>, 15 VIII 2024 r.
- Walczak M., *Działalność oświatowa i martyrologia nauczycielstwa polskiego pod okupacją hitlerowską 1939–1945*, Wrocław 1987.
- Walczak M., *Straty osobowe polskiego środowiska nauczycielskiego w okresie wojny i okupacji hitlerowskiej 1939–1945*, Warszawa 1984.
- Wardzyńska M., *Był rok 1939. Operacja niemieckiej policji bezpieczeństwa w Polsce Intelligenzaktion*, Warszawa 2009.
- Wiecki R., *Tczew pod okupacją hitlerowską*, Tczew 2013.
- Wieliczko M., *Historia jako przedmiot nauczania w tajnym szkolnictwie doby okupacji hitlerowskiej*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F. Nauki Humanistyczne” 1974, nr 29.
- *Zbrodnie niemieckie na Ziemi Dobrzyńskiej (byłe powiaty Lipno i Rypin) w latach 1939–1945*, red. A. Szalkowski, P. Gałkowski, Rypin 2019.

Indeks osób

Albath Walter 21
Alvensleben Ludolf Jakob von 24
Alvensleben Ludolf Hermann von 22, 24, 25
Ancuta Stefan 44
Augustyński Jan 47

Balcer Stefan 30
Bałachowski Witold 47, 48
Bałkowa Jadwiga 37
Barański Atanazy 37
Bączkowski Alojzy 32
Behrendt Erwin 32
Beim Edmund 32
Berendt Grzegorz 33
Beutel Lothar 21
Beyer Jan 43
Bębniak Grzegorz 12, 13
Bieliński Władysław 30
Bielski Kazimierz 44
Bischoff Helmut 21
Blajer Błażej, o. 28
Bochentyn Teofil Leon 27, 29
Bogdański Jan, ks. 35
Bojanowski Jan 32
Bojarska Barbara 27
Böhler Jochen 12
Brejski Jan Kazimierz, ks. 38
Brodowski Jan, o. 28
Bruchwalski Władysław 37
Burdówna Anna 40, 41

Ceran Tomasz 19, 20, 22, 32, 37, 42, 50
Chowański Józef 40, 41
Chrzanowski Bogdan 21, 50
Chudziński Jerzy, ks. 33, 34
Ciaputa Ludwik 47, 48
Ciecholewski Jan 32

Class Friedrich 21
Cylkowski Lucjan 45
Cywiński Zygmunt 25
Czapiewski Teofil 32
Czoskówna Edyta 32

Dachtera Franciszek, ks. 40, 41
Damzog Ernst 21
Dąbrowski Bolesław, ks. 52
Dłuski Stanisław 44
Dominik Konstantyn, bp 35
Drozd Jarosław 26, 40, 44, 46, 48, 50
Drozdowski Krzysztof 30
Duszyński Jan Edmund 28
Dżugan Emil 32

Effenberg Leon 28
Eimann Kurt 21

Faczyński Marian 49
Fiebig Edmund 26, 27
Forster Albert 10, 15, 20
Frank Hans 23
Führer zob. Hitler Adolf

Galikowski Julian 37
Gałkowski Piotr 39
Garbicz Eustachy 46
Gardzielewski Klemens 32
Gawroński Walenty 32
Głowa Czesław, o. 28
Gołuński Alfons 32
Gołuński Edmund 32
Górecki Marian, ks. 43, 44
Gracz Franciszek 32
Gransicki Robert 38, 39
Gräfe Heinz 21

Gregorek Marian 18
Grochowina Sylwia 18, 31, 36, 50
Grot Elżbieta Maria 28
Grześ Ignacy 49, 50
Grzonka Paweł 32
Gumkowski Janusz 17
Guss Walerian 38

Hammer Walter 21
Hass Hanna 33, 34
Hecht Günter 12
Heydrich Reinhard 13, 14
Heyke Leon, ks. 33
Himmler Heinrich 12-14, 22
Hitler Adolf 18
Hlebowicz Jan 33
Hoppe Edward 47

Izdebski Tadeusz 44

Jamrozik Józef 41
Januszewski Bartosz 11, 19, 33, 38, 39, 42
Jaroszewski Wiesław 33
Jastrzębski Włodzimierz 22
Jaworska Stanisława 31
Jesikiewicz Jan 16
Jurek Marian 30

Kalinowski Bronisław 40
Kankowski Jan 39
Karpus Jan 38
Kaźmierczak Alojzy 30
Kindermann Roman 37
Kirstein Paweł, ks. 33
Klamann Kilian 37
Knitter Bronisław 32
Knitter Stanisław 46
Konewecki Józef, o. 28, 29
Konopka Kazimierz 44
Kosko Stanisław 44

Kossakowski Henryk 44, 45
Kosznicki Jan 38
Kotowska Alicja, s. 27, 29
Kotowska Maria Jadwiga zob. Kotowska Alicja, s.
Kozłowska Maria 18
Kozłowieki Leszek 38
Kozłowski Narcyz 25, 43
Kölzow Hans 23, 24
Krajewski Mirosław 19, 39, 42
Kromp Dorota 18
Krzemień Joanna 38
Krzyżak Agnieszka 44
Kubicki Mateusz 17, 19, 32, 33
Kuczkowski Władysław 32
Kuling Alfons 18
Kuroch Stanisław 37
Kurowski Jan (Franciszek?) 19
Kwieciński Czesław 46

Lerchenfeld Boruch 41
Leszczyński Kazimierz 17
Leyer Hans-Joachim 21
Lewicki Paweł 46
Liczmański Alfons (Alf), hm. 43, 44
Lietz Kazimierz 38
Litwin Roman 46
Lölgen Jakob 21

Łapkiewicz Teodozja 39
Łączewny Tomasz 48
Łopatka Stanisław 25

Machut Bolesław 37
Maciejewski Jan 51
Makiełło Łucjan 38
Mallmann Klaus-Michael 12
Małkiewicz Jan 32
Małkowski Kazimierz 16, 26, 40, 44, 46, 48, 50
Małolepsza Mieczysława (Maria?) 46

Marach Teofil 32
Marchewicz Aleksander 45
Maresz Aleksander 44
Masłowski Franciszek 38
Masztelarz Antoni 32
Matthäus Jürgen 12
Mazanowska Izabela 19, 20, 22, 38
Mazurkiewicz Maciej 22, 23
Meloch Leon 32
Męczykowski Medard 30
Mężyńska Helena 46
Milewski Józef 25, 46
Minczykowska Katarzyna 18
Mirozyk Stefan 37
Miszewski Wacław 38
Młodecki Władysław 43, 44
Monarski Jan 31
Morkowski Janusz 26
Mówiński Józef, ks. 28
Mroziński Alojzy Stefan 41
Murach Jan 25, 26
Müller Franciszek 32
Myszkier Alfons 33

Naczek Teofil 51
Nałęcz Maria 41
Narloch Jan 37
Niemiec Józef 41
Noryskiewicz Leon Kazimierz 38
Nowak Franciszek 37

Obertyński Edward 26, 40, 44, 46, 48, 50
Odojewski Roman 38
Ody Julian 33
Oelberg Marian 33
Olejniak Antoni 30
Ołtarzewska Kazimiera 44
Ornass Franciszek Wojciech 43
Ostapowicz Dariusz 27
Ottowska Kazimiera 28

Panek Kazimiera 28, 29
Panek Stanisława 28, 29
Paszkowiak Ignacy 33
Piekarski Paweł 33
Poćwiardowski Franciszek 26
Porankiewicz Jan 32
Pospieszalski Karol Marian 15
Pozorska Stanisława 38
Pozorski Jan 37
Pryczkowski Leon 38
Przegiętka Marcin 20
Przewrocki Józef 19
Pudełko Paweł 38

Radwańska Kazimiera 40, 41
Radziwończyk Kazimierz 17, 20
Rogaczewski Franciszek, ks. 43, 44
Rogoś Wojciech 26
Rozkwitalski Józef, ks. 33, 34
Ruoss Leon 33
Rutkowiak Wojciech 43
Rychert Izabela 33

Sabat Wojciech 45
Sagan Franciszek 33
Sarnowski Walenty 37
Sawicki Franciszek, ks. 35
Sawicki Stanisław 37
Schefe Robert 21
Schilling Klaus 40
Schnug Christian 24
Schütt Walter, ks. 33, 34
Sękowski Tomasz 37
Sieruga Arkadiusz 23
Simon Kazimierz 48
Skorowski Józef 48
Skrzypczak Michał 38
Słyszewski Leon 48
Smulikowski Julian 12

Sobolewski Mieczysław 25
Socha Alojzy 44
Sokołowski Mieczysław 26
Sołtysik Dominik 38
Sołtysik Kazimierz 27, 28
Spaarmann Erich 24
Steyer Donald 21, 39
Stoltmann Franciszek 26
Stosik Feliks 37
Strocki Jan 44
Sucheckie Brunon 43
Szablewski Władysław 33
Szakun Włodzimierz 45
Szalkowski Andrzej 39
Szarmach Stanisław 48
Szczech Tomasz 33
Szczepański Feliks 32
Szczepański Ignacy 44
Szczepański Ludwik 44
Sziling Jan 18, 22, 31
Szmelter Maksymilian 45
Szmulta Józef 45
Szwoch Ryszard 26
Szwoch, nauczyciel z Radziejewa 32
Szykowski Adolf 33
Szymańska Zofia 32

Śliwa Ferdynand 27, 29

Toczek Ryszard 26, 40, 44, 46, 48, 50
Tomkiewicz Monika 19
Trepczyk Ignacy 48, 49
Trocha Marian 33
Tröger Rudolf 21
Trzebiatowski Bernard 37
Trzeciakowski Wiesław 30
Tuchlin Leonard 49

Wańtowski Leon 37
Wardzyńska Maria 13, 17, 18, 50

Wetzel Erhard 12
Wiaźmin Jerzy 25
Widernik Mieczysław 38
Wiecki Radosław 16, 33, 46
Wieczorek Leon 33
Wielewicki Bernard 37
Wieliczko Mieczysław 15
Witkowski Józef 39
Wittstock Brunon Konrad 33
Włoch Paweł 32
Wnęk Konrad 50
Wodkowski Paweł 37
Wojczyński Władysław 26
Wojtaś Alojzy 45
Wróblewski Jan 33
Wysocki Alojzy 33
Wysocki Władysław 33
Wyźlic Franciszek 33

Zaborowski Antoni 40
Zacharski Stanisław 41
Zaleski Tadeusz 28
Zalewski Tadeusz 28
Ząbek Edmund, o. 28
Ziarno Karol 41, 42
Ziegler-Brodnicka Ewa 12
Zientkowski Przemysław 37

Indeks nazw miejscowych

Auschwitz, obóz niem. 37, 40, 41, 44
Austria 40

Barbarka 10, 27, 31
Bartel Wielki 32
Bartoszyłas 37
Bergen-Belsen, obóz niem. 40
Berlin 12, 22, 46
Bilowski Las 38
Biłgoraj 48
Birkenek 37
Bochlin 38
Borowo, obóz niem. 39
Borówno Wielkie, jez. 27, 37
Borzechowo 33
Bożepole Królewskie 37
Brda, rzeka 30
Brodnica (Strasburg) 23, 37
brodnicki pow. 41
Bromberg zob. Bydgoszcz
Brusy 37
Brzostek 41
Brzoza 31
Buchenwald, obóz niem. 40, 41, 42
Bukowiny 45
Bydgoszcz (Bromberg) 12, 15, 16, 17, 21, 23, 27–29, 32, 35, 40, 41, 43, 44, 46, 47, 51
bydgoski pow. 18
Bzura, rzeka 25, 40

Celbowo 27
Charków 48, 49
Chełmno 23, 37
Chełmińska Ziemia 13, 25, 31
chełmiński pow. 27
Chełmża 31
Chojnice (Konitz) 23, 27
chojnicka Dolina Śmierci zob. Pola Igielskie

chojnicki pow. 27, 37
Chwarzno 27
Czapelki 38
Czarnowo 31
Czarnylas 19
Czerwińsk 38

Dachau, obóz niem. 36, 40, 42, 44
Danzig-Westpreussen, Reichsgau zob.
Gdańsk-Prusy Zachodnie, Okręg Rzeszy
Dąbrowskie Zagłębie 13
Dębogórze 27, 28
Dobrzyńska Ziemia 31
Donimierz 27, 51
Działdowo 37
Działdowo, obóz niem. 40, 42
działdowski pow. 23
Dzierżążno 48

Eberswalde, obóz niem. 40, 41
Ełganowo 40

Flossenbürg, obóz niem. 40, 41
Fordon 10, 27, 30, 31, 51
fordońska Dolina Śmierci zob. Fordon
Frąca 46

Gdańsk 12, 15-17, 21, 23, 27-29, 32, 35, 40, 41, 43, 44, 46, 47, 51
Gdańsk-Prusy Zachodnie, Okręg Rzeszy 15, 17
Gdańsk, Wolne Miasto zob. Wolne Miasto
Gdańsk
Gdynia 16, 21, 26–28, 40, 41, 44, 45, 48, 50
Generalne Gubernatorstwo 17, 23, 41, 46
Głuche 32
Gostkowo 31
Gostycyn 49
Górka Klasztorna 23

Górna Grupa 3, 27, 37, 38
Górny Śląsk 13, 22
Grabowiec 32
Grabowo 33
Graniczna Wieś (Grenzdorf) 43
Grenzdorf zob. Graniczna Wieś
Gromowo (Hohenbruch) 42
Gronowo 31
Grudziądz 10, 22, 27, 32, 37
Grzegorz 31
Grzywna 31

Hohenbruch, obóz niem. zob. Gromowo
Hohensalza zob. Inowrocław
Hohensalza Regierungsbezirk,
zob. Inowrocław, rejencja

Iłża 26
Inowrocław (Hohensalza) 15, 22–24
Inowrocław, rejencja 17

Janowo 33
Jasło 41
Jastrzębie 38

Kalinin 49
Kaliska (pow. kartuski) 27, 39
Kaliska (pow. starogardzki) 46
Kamierowo 49
Kamionki 31
Karolewo 33
Karolewo, obóz niem. 38, 40
kartuski pow. 27, 39, 48
Kartuzy 27, 38, 39
Kaszczorek 31
Katyń 47–49
Kazachstan 49
Kępa Oksywska zob. Oksywska Kępa
Kielecczyzna 26
Kieleńska Huta 27
Klamry 27, 37

Klaniny 32
Kokoszkowy 32
Konitz zob. Chojnice
Koronowo, obóz niem. i więzienie 40, 45
Kosakowo 27
kościerski pow. 27, 43, 49
Kościerzyna 33, 49
Koteże 33
Kowel 48
Kozielsk 47-49
Koźmin 43
Kraj Warty, Okręg Rzeszy 17
Krajna 38
Kresy Wschodnie RP 49
Krotoszyn 48
Krowie Łąki 39
królewiecki obwód 42
Księża Góry 10, 27, 32
Kujawy 13, 25, 31

Lalkowy 33
las Barbarka zob. Barbarka
Las Bilowski zob. Bilowski Las
las Birkenek zob. Birkenek
las Kaliska zob. Kaliska (pow. katuski)
Las Katyński, zob. Katyń
las Piatichatki zob. Piatichatki
Las Szpęgawski zob. Szpęgawsk
las Zajączek zob. Zajączek, las
Lasy Skrwileńskie zob. Skrwileńskie Lasy
Leśna Jania 32
Linia 27
Linowiec 32
Lipno 42
lipnowski pow. 18, 42
Lisówko 33
Lobositz, obóz niem. 40, 41
Livosice zob. Lobositz, obóz niem.
Lubichowo 18, 19, 33
Lublin-Majdanek, obóz niem. 40

Łętowo 27
Łobżenica 23
Łopatki 38
Łodzka Ziemia 13

Majdanek zob. Lublin-Majdanek, obóz niem.
Mauthausen-Gusen, obóz niem. 37, 40
Mazowsze północne 12, 22
Mąkowsko 38
Mechowo 27
Miechucino 49
Mniszek 27, 37, 38
morski pow. 51
Mosty 27

Nakło nad Notecią 37, 49
Neubrandenburg, stalag 43
Niemcy 12, 17, 40, 42, 43
Nowa Kiszewa 37
Nowe 38
Nowe Łosienice 48

Ocypel 26
Okręg Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie zob.
Gdańsk-Prusy Zachodnie, Okręg Rzeszy
Okręg Rzeszy Poznań/Kraj Warty zob.
Kraj Warty, Okręg Rzeszy
Oksywska Kępa 25
Oliwa, dzieln. Gdańska 43
Olpuch 32
Osieczna 18
Osiek 26
Osowa 27
Osówek 33
Ostróg 48

Paterek 37
Pelplin 33–36, 52
Piaśnica 10, 27, 29, 44, 51
Piatichatki 48
Piekło 15

Pieniążkowo 38
Pierwoszyno 27
Pinczyn 33
Plutowo zob. Plutowo
Plutowo (Plutowo) 23, 24
Poła Igielskie 10, 27, 37
Polesie 49
Polski Konopat 38
Połczyno 27
pomorskie woj. 10, 17, 23, 39, 40, 44, 50
Pomorze zob. Pomorze Nadwiślańskie
Pomorze Gdańskie 10, 13, 15, 21, 22, 25, 44, 45, 47, 50
Pomorze Nadwiślańskie 15, 43
Potulice, obóz niem. 37, 40
Poznań 47
Poznań, Okręg Rzeszy zob. Kraj Warty,
Okręg Rzeszy
Prenzlau, stalag 26, 43
Preussisch Stargard zob. Starogard
Prusy Wschodnie 38, 42
Przecno 31
Przetoczyno 27
Przysiek 31
Puck 27

Radom 26, 48
Radziejewo 32
Radzim, obóz niem. 38, 40
Ravensbrück, obóz niem. 40, 41
Rdziostów 41
Rekowo 27
Rembertów 46
Rogówek 31
Rosyjska Federacja 42
Rudzki Most 27, 37
Rumia 45
Runowo 38
Rynkówka 33
Rypin 18, 39
rypiński pow. 18, 39, 42
Rzesza Niemiecka zob. Niemcy

Sachsenhausen, obóz niem. 37, 40–42, 46
Sądecczyzna 41
Sępólno (Krajeńskie) 38
Sitno (pow. sępoleński) 38
Skarszewy 10, 27, 37, 45, 49
Skludzewo 31
Skórcz 18, 19, 32
Skrwileńskie Lasy 39
Słomczyn 29
Smolniki 33
Soldau zob. Działdowo, obóz niem.
Starobielsk 48, 49
Starogard (Gdański) (Preussisch Stargard) 18, 23, 27, 32, 45, 48
starogardzki pow. 18, 26, 32, 33, 38, 45, 46, 52
Stary Bukowiec 37
Starzyno 27
Strasburg zob. Brodnica 16, 37, 41, 43-46
Stutthof, obóz niem. 45
Suchobrzeźnica 45
Sypniewo 38
Szpegawsk 10, 19, 27, 32, 33, 35, 52
Szymankowo 32, 40

Śmiłowo 38
Świecie 30, 38
Świecino 27
świecki pow. 27, 38
Świerczynki 31

Tczew 33, 34, 46
tczewski pow. 18, 33, 52
Torgau 45
Toruń 10, 18, 21, 27, 31
toruński pow. 18
Tryl 38
Tuchlino 48
Tuchola 37, 38
tucholski pow. 18, 27, 38
Turzno 31

Ukraina 43

Warszawa 25, 46, 47
warszawskie woj. 23
wąbrzeski pow. 37
Wąbrzeźno 38
Wąbrzeźno, obóz niem. 37, 40
Wda 33
Wejherowo 5, 10, 15, 23, 27–29, 51
Westerplatte 27
Wiąg 30
Wielbrandowo 32
Wielki Kack 27
Wielkie Pomorze zob. pomorskie woj.
Wielkopolska 13, 22
Więcbork 38
Więckowy 45
Witunia 38
Wola 35
Wolental 19
Wolne Miasto Gdańsk 11, 15, 16, 21, 40, 43, 44, 50
Wołyń 48, 50

Zagłębie Dąbrowskie zob. Dąbrowskie Zagłębie
Zelgoszcz 32
Ziemia Chełmińska zob. Chełmińska Ziemia
Ziemia Dobrzyńska zob. Dobrzyńska Ziemia
Ziemia Łódzka zob. Łódzka Ziemia

Żelistrzewo 27

Nota o autorze

Bartosz Januszewski – historyk, nauczyciel dyplomowany, pracownik Oddziałowego Biura Edukacji Narodowej IPN w Gdańsku. Autor publikacji takich jak *Eugeniusz Bodo. Z wielkiego ekranu w otchłań Gułagu* (Gdańsk 2018), *Mariusz Zaruski* (Warszawa 2020) i *Kino pod okupacją. Wojenne losy i postawy polskich filmowców (1939–1945)* (Gdańsk–Warszawa 2021) oraz wystaw takich jak *Soldau – utajony ośrodek zagłady. Niemieckie obozy w Działdowie w latach II wojny światowej* (2019), *Powstanie grudniowe 1970 roku* (2020) i *Ryszard Kukliński* (2022). Laureat konkursu „Sygnety Wydawnictwa IPN” na Najlepszą Książkę Roku 2023 w zakresie historii najnowszej w kategorii „Pamiętniki, relacje, wspomnienia” za publikację *Ocaleni z ludobójstwa. Wspomnienia Polaków z Wołynia* (Gdańsk–Warszawa 2023, wspólnie z J. Karbarz-Wilińską).

Reviewers: dr Mateusz Kubicki, dr hab. Piotr Semków

English translation: Katarzyna Jopek

Graphic design and print: EuroDesign Gdańsk, www.eurodesign.com.pl/home

Editing and proofreading: Katarzyna Jopek

Indexes: Bartosz Januszewski, Katarzyna Jopek

Page 1 of the cover features a photograph of Medard Męczykowski and Antoni Olejnik, teachers at the Nicolaus Copernicus Mathematics and Natural Sciences Secondary School in Bydgoszcz, moments before the execution in the Death Valley in Fordon, 1 November 1939.

From the Archive of the Institute of National Remembrance in Bydgoszcz

Page 4 of the cover features a photograph of Czesław Lorkowski, head of the Stefan Batory Primary School in Bydgoszcz, moments before the execution in the Death Valley in Fordon, 1 November 1939.

From the Archive of the Institute of National Remembrance in Bydgoszcz

The photographs used in the publication come from the collections of the:

Diocesan Archives in Pelplin, Archive of the Institute of National Remembrance in Bydgoszcz, Archive of the Institute of National Remembrance in Gdańsk, Encyclopedia of Warmia and Masuria, Gdynia Maritime University, Municipal Public Library in Tczew, Piaśnica Museum in Wejherowo, Pomeranian Pedagogical Library in Gdańsk, Roman Catholic parish of St. Sigismund in Słomczyn, from the author's private collection and from the public domain

Selection and description of illustrations: Bartosz Januszewski

© Copyright by Instytut Pamięci Narodowej –
Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2024

Publication prepared by the Institute of National Remembrance –
Commission for the Prosecution of Crimes against the Polish Nation Branch in Gdańsk
al. Grunwaldzka 216, 80-266 Gdańsk

Second extended edition

ISBN: 978-83-8376-161-9

www.ipn.gov.pl
www.ksiegarniaipn.pl

Wydawnictwo
Instytutu Pamięci
Narodowej

Institute of National Remembrance
Commission for the Prosecution of Crimes against the Polish Nation
Branch in Gdańsk

Bartosz Januszewski

“Education in Polish must be completely and brutally eradicated...”

Casualties among Pomeranian teachers 1939–1945

INSTYTUT PAMIĘCI
NARODOWEJ
Oddział w Gdańsku

85. rocznica wybuchu
II wojny światowej

Gdańsk 2024

*In memory of Polish teachers
murdered in the years 1939–1945
on the 85th anniversary of the outbreak of World War II*

Contents

Foreword	74
“Political cleansing of the land”	76
Revenge for Grunwald	78
Perpetrators	85
Pomeranian autumn of 1939	89
German occupation terror (1940–1945)	104
Crimes committed by Soviets and Ukrainian nationalists	111
The Golgotha of Pomeranian teachers	114
Abbreviations	117
References	118
Index of names	123
Index of places	127

Foreword

Ladies and Gentlemen,

on 17 October 1939, in a speech to the German residents of Wejherowo, Albert Forster said: “It is important that the Polish language is not tolerated under any circumstances and in any place. This means that [...] Polish books, Polish inscriptions, Polish names, education in Polish, Polish mass [...] must be completely and brutally eradicated”. These words of the Nazi governor of Gdańsk Pomerania precisely express the intentions of the German invaders towards the culture and education of the attacked country.

Those who, remembering the times of the Prussian deportations and the school strike in Września at the turn of the 20th century, expected only a recurrence of Bismarck’s Kulturkampf, were therefore mistaken. From the very beginning of World War II, the Nazi way of Germanizing Polish Pomerania meant the physical annihilation of the elites, which constituted the strength of the Polish element in this area.

Plans and words were followed by deeds. From the moment military operations against Poland began on 1 September 1939, the German aggressor began the extermination action. After the end of the campaign and the introduction of a civilian occupation administration, these criminal acts aimed at the Polish intelligentsia were continued and lasted in Pomerania until early 1940.

The victims of German repressions, today referred to as the Pomeranian crime of 1939, were at least 30,000 people from nearly 400 towns in the Pomerania Province. During that bloody Pomeranian autumn, as well as in the following years of German occupational terror, teachers paid a great tribute of blood. It was not without reason that the occupiers considered teachers to be the nation’s leadership elite, which – to use the language of the executioners – had to be “exterminated” (ausrotten). According to the findings contained in this publication, nearly 1,400 teachers died in the years 1939–1945, which constitutes over 22 percent of those employed in educational institutions in the Pomerania Province on the eve of World War II.

The places that in the autumn of 1939 were the most abundantly drenched in teachers’ blood were the Szpegaws Forest, Fordon near Bydgoszcz, Piaśnica, Barbarka near Toruń, Księżę Góry near Grudziądz, the Jewish cemetery in Skarszewy and the Death Valley in Chojnice. This topography of

terror directed against Pomeranian education workers is complemented by dozens of other places presented on a map in the book.

This first genocide of World War II was also a crime committed among neighbours, largely by local Germans, citizens of the Second Polish Republic. The slaughterers from the paramilitary Volksdeutscher Selbstschutz Westpreussen murdered their Polish neighbours using, among other weapons, primitive tools, thus inflicting additional suffering on those sentenced to death. This brings up numerous analogies with the Volhynia massacre and the Rwandan genocide, showing that the most cruel ethnic cleansings are often the work of residents of the same country, even close neighbours.

You have in your hands an important publication that takes a closer look at the crimes committed against the Pomeranian teaching staff during World War II. Its author, Bartosz Januszewski – a Gdańsk resident and teacher himself – first presents the stories of Polish teachers from the Free City of Danzig who became victims of Nazi terror on the very first day of the war. He uses examples to outline the fates of Pomeranian teachers, including the clergy, under German occupation. He does not forget about Pomeranian education workers who in the midst of war found themselves in the Borderlands and who were killed by the Soviets and Ukrainian nationalists.

On this National Education Commission day, I wish all Teachers perseverance in the noble mission of educating the young generation and determination in facing the challenges of modern times. On this occasion, I warmly encourage everyone – not only educators – to familiarize themselves with this publication of the Gdańsk Branch of the Institute of National Remembrance. It is a valuable work popularizing knowledge about the martyrdom of teachers during World War II, also in the context of the recurring topic of reparations and compensation for the enormous losses suffered by Poland in the years 1939–1945.

dr Karol Nawrocki

president of the Institute of National Remembrance

“The teaching profession, [...] next to the armed forces,
is the second disciplined army of the Republic of Poland.

Julian Smulikowski (1880–1934),
founder and leader of the Polish Teachers’ Union,
statement from 1930

“Polish teachers, partly even more so when they are women,
are outstanding propagators of Polish chauvinism,
[...] so they cannot be allowed to remain in school service.

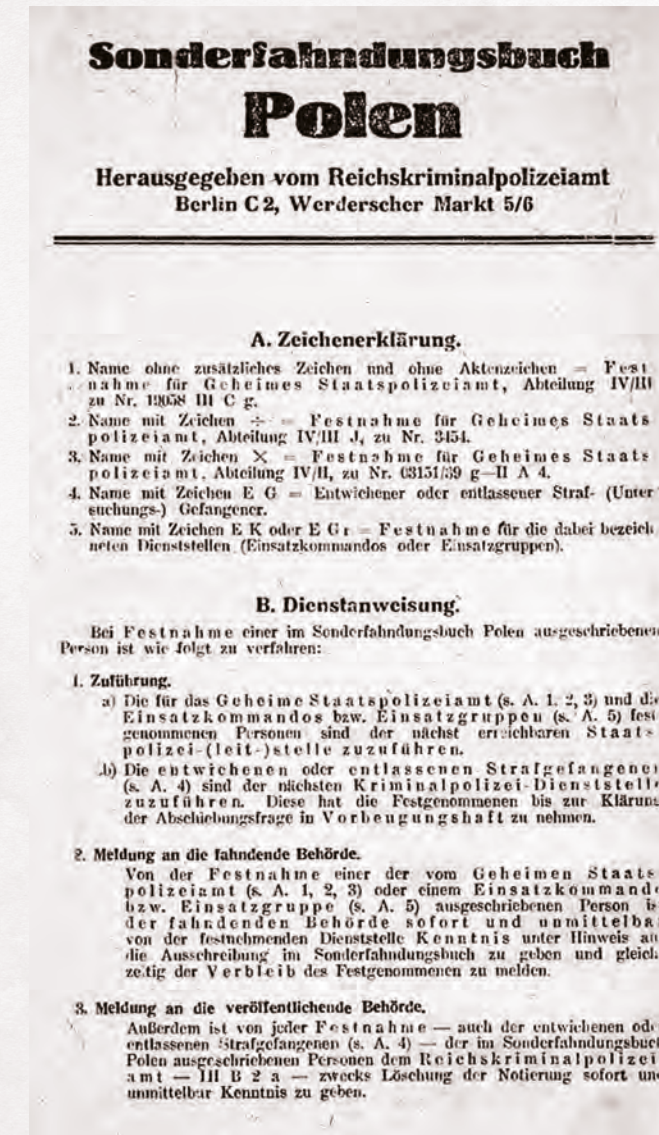
Günter Hecht, Erhard Wetzel,
fragment of a document by the Office for Racial and Political Affairs of the NSDAP,
Berlin, 25 XI 1939

“Political cleansing of the land”

German plans to exterminate the Polish intelligentsia began to crystallize in the spring of 1939. In May of that year, on the initiative of the Reichsführer-SS and the head of the German police, Heinrich Himmler, the Zentralstelle II/P (Polen) was established, the purpose of which was to prepare lists of Poles considered enemies of the Reich¹. On the basis of German intelligence gathered in Poland, information from an extensive network of agents composed of Germans from Gdańsk and citizens of the Republic of Poland of German nationality, as well as methodical monitoring of the Polish press and radio in the summer of 1939, the first version of the so-called Special Prosecution Book-Poland (*Sonderfahndungsbuch Polen*) was prepared, which included the names of many teachers². Nazi proscription lists of representatives

of the intelligentsia and state elites from Gdańsk Pomerania, Chełmno Land, Kuyavia, Greater Poland, Łódź Land, Upper Silesia, Dąbrowa Basin and northern Masovia grew over time from 8,800 names (summer 1939)³ to approximately 80,000 (early 1940)⁴.

In July 1939, an agreement was reached between the Land Forces High Command (Oberkommando des Herres Wehrmacht) and the head of the security police (Sipo) and security service (SD) Reinhard Heydrich. The head of the Nazi secret police and Himmler’s right-hand man obtained consent to establish in each of the seven armies amassed to attack Poland so-called operational groups composed of German policemen and SD officers (Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienstes). Their task was to comb the area following the advancing German army units and catch representatives of the Polish “leadership classes” (Führungsschicht) on the wanted list. They were to be placed in prisons and camps only temporarily, until they received “special treatment” (Sonderbehandlung), as the Germans referred to physical annihilation.

Title page of *Sonderfahndungsbuch Polen*
(public domain)

¹ J. Böhler, K.-M. Mallmann, J. Matthäus, *Einsatzgruppen w Polsce*, transl. E. Ziegler-Brodnicka, Warszawa 2009, p. 14.

² Cf. *Sonderfahndungsbuch Polen. Specjalna księga gończa dla Polski* [reprint], intro. G. Bębnik, Katowice–Warszawa 2019.

³ G. Bębnik, *Sonderfahndungsbuch Polen. Specjalna księga gończa dla Polski*, “Biuletyn IPN” 2017, no. 9, p. 20.

⁴ M. Wardzyńska, *Był rok 1939. Operacja niemieckiej policji bezpieczeństwa w Polsce Intelligenzaktion*, Warszawa 2009, p. 49.

Heinrich Himmler and Reinhard Heydrich
(public domain)

Revenge for Grunwald

The “Treatment of the population of former Polish territories from the point of view of racial policy” program developed at the Office for Racial and Political Affairs of the NSDAP and published on 25 November 1939 concerned the Germanization strategy in occupied Poland and in reference to teachers and educational institutions ominously stated: “Polish teachers, partly even more so when they are women, are outstanding propagators of Polish chauvinism, which should be taken very seriously in matters of policy, [...] so they cannot be allowed to remain in school service. [...] Universities and other

higher schools, vocational schools, as well as secondary schools have always been the centres of Polish chauvinistic education and therefore should be closed”⁵. In practice, the elimination of Polish education began with the outbreak of World War II, and in the Free City of Danzig even earlier, on 22 August, when the buildings of the Polish House and a Polish school in the village of Piekło were occupied by SS-men, thus preventing teachers from performing their duties (the school year at the Free City started on 1 April and lasted until 31 March).

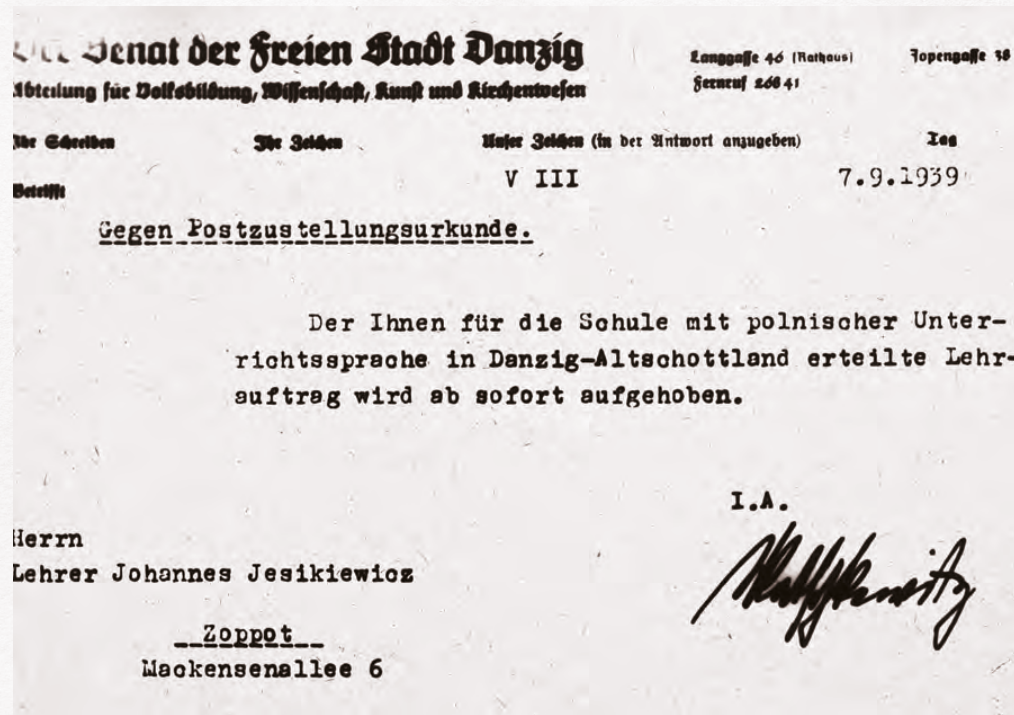
On 22 September 1939, Albert Forster, head of the NSDAP in the Reichsgau Danzig-Westpreussen, ordered to close of all Polish educational institutions in Pomerania⁶. In a speech to Volksdeutsche delivered on 17 October 1939 in Wejherowo, the Nazi governor of Vistula Pomerania stated: “It is important that the Polish language is not tolerated under any circumstances and in any place. This means that Polish newspapers, Polish books, Polish inscriptions, Polish names, education in Polish, Polish mass must be completely and brutally eradicated”. And thus, the occupation authorities banned Polish teachers from practicing their profession, and in German primary schools, which were to accommodate Pomeranian children aged 6–14, who were subject to compulsory schooling, the teaching of Polish language or the history and geography of Poland was outlawed: “Only elementary schools will be allowed to operate, and they are to provide the simplest basic knowledge, such as arithmetic, reading, and writing. Learning subjects important from a national point of view, such as geography, history, history of literature, as well as gymnastics, is out of the question”. In accordance with the principles of racial segregation, Polish students were to be strictly separated from German students: “Classrooms, schoolyards and sanitary facilities are to be separated in such a way that Polish children cannot have any contact with German children”⁷. The teachers in the newly established institutions were to be exclusively Reichsdeutsche or Volksdeutsche. Pomeranian children whose parents did not sign the German National List (Deutsche Volksliste), introduced in the spring of 1941, finished their education in the fourth grade. Only children of Germans and Volksdeutsche were allowed to go to secondary

⁵ *Program narodowościowy Rassenpolitischen Amtes z 1939 roku na ziemiach polskich*, “Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce” 1948, vol. 4, p. 167. See also: *Nazi Occupation “Law” in Poland. Selected Documents. Part I: The Incorporated Territories* (“Documenta Occupationis”, vol. 5), prep. K.M. Pospieszalski, Poznań 2019, p. 31; M. Wieliczko, *Historia jako przedmiot nauczania w tajnym szkolnictwie doby okupacji hitlerowskiej*, “Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F. Nauki Humanistyczne” 1974, no. 29, p. 282.

⁶ *Verordnungsblatt Militärbefehlshaber Danzig-Westpreussen, Verordnung betr. das Schulwesen in Westpreussen, Danzig, 22 IX 1939 (Nazi Occupation “Law” in Poland..., p. 98).*

⁷ *Der Erlass des Regierungspräsidenten, Schulbesuch polnischer Kinder, Hohensalza, 27 VI 1942 (ibidem, p. 396).*

and vocational schools. In accordance with the order of the Rassenpolitischen Amt, which stated that “school [...] should prepare for agricultural and forestry professions as well as simple industrial and craft professions”⁸, after completing their education in the elementary school, students were sent to work⁹. In Gdynia, after completing this severely restricted education, Polish children also had to clean classrooms and playing fields after German children, and bring wood from the forest to heat school buildings¹⁰. In relation to school issues, the occupation administration was also guided by Himmler’s memorandum from 1940: “For the non-German population of the East, there can be no schools of a higher type than a four-grade elementary school. The task of such an elementary school is to be only to teach simple counting up to 500, writing one’s name, and obedience, honesty, diligence and politeness to Germans as God’s commandments. I do not consider reading necessary”¹¹. The educational policy towards the indigenous population in the territories incorporated into the Reich is well characterized

The Gdańsk Senate revokes the teaching license of a Pole from the Free City of Danzig, Jan Jesikiewicz (born 1916). The teacher was shot in Stutthof on Good Friday 1940 (Pomeranian Pedagogical Library in Gdańsk)

by the above-quoted regulation of the president of the Inowrocław regency¹² of 27 June 1942 on the attendance of Polish children at school: “The aim of educating Polish children is, above all, to instil in them cleanliness and order, decent behaviour and obedience towards the Germans. The language of instruction in [former] Polish schools is German. The school provides children with strictly defined knowledge, adapted for later use in work”¹³.

The organized extermination action codenamed Unternehmen Tannenberg¹⁴ (operation “Tannenberg/Grunwald”), also euphemistically referred to by its initiators and executors as politische Flurbereinigung (“political cleansing of the land”), Säuberungsaktion (“cleansing action”) and Direkteaktion (“direct action”)¹⁵, began during the September Campaign. The end of hostilities and the creation of the Reichsgau Danzig-Westpreussen on 26 October 1939 did not, however, put an end to the crimes in Pomerania. They continued until the spring of 1940.

Einsatzgruppen officers in Poland, September 1939 (Archive of the Institute of National Remembrance in Gdańsk)

⁸ Program narodowościowy Rassenpolitischen Amt'u..., p. 167. See also: Nazi Occupation “Law” in Poland..., p. 54.
⁹ R. Wiecki, *Tczew pod okupacją hitlerowską*, Tczew 2013, p. 78.
¹⁰ K. Małkowski, *Żołnierze włoscy w okresie międzywojennym i w czasie II wojny światowej w Gdyni*, “Zeszyty Gdynińskie” 2009, no. 4, p. 226.
¹¹ J. Gumkowski, K. Leszczyński, *Okupacja hitlerowska w Polsce*, Warszawa 1961, p. 35.

¹² The northern part of the Inowrocław regency (Regierungsbezirk Hohensalza), which from 8 X 1939 was one of the three administrative units of the Reichsgau Posen (on 29 I 1940 renamed the Reichsgau Wartheland), was part of the pre-war Pomerania Province (from 1 IV 1938 the so-called Greater Pomerania).
¹³ *Nazi Occupation “Law” in Poland...*, p. 396.
¹⁴ M. Wardzyńska, *Był rok 1939...*, p. 51. For more, see: K. Radziwończyk, “Akcja Tannenberg” grup operacyjnych Sipo i SD w Polsce jesienią 1939 r., “Przegląd Zachodni” 1966, no. 5.
¹⁵ These terms were used in the Polish lands incorporated into the Reich. The continuation of Unternehmen Tannenberg in the General Government was Ausserordentliche Befriedungsaktion (“extraordinary pacification action”) launched in the early spring of 1940. The term Intelligenzaktion, most often used in the context of the criminal actions of the German occupier in the autumn of 1939, was created after the war. All of the terms listed here are used in the literature on the subject (M. Kubicki, *Niemieckie więzienia i areszty w powiecie starogardzkim jesienią 1939 r. Najnowsze ustalenia badawcze*, “Stutthof. Zeszyty Muzeum” 2023, no. 11, p. 36, note 4).

The repressions reached peak intensity in October and November 1939, which may have resulted from the chaos caused by the liquidation of the military administration on 25 October and the gradual takeover of power in the area by the emerging structures of the civilian occupation administration. In order to “cleanse” the occupied areas of the “Polish element” more efficiently, the Germans often resorted to deception. In Bydgoszcz, Lipno, Rypin, Starogard, Tczew, Toruń and Tuchola districts, Polish teachers were summoned to meetings with the German authorities allegedly to discuss the conditions of their employment and the resumption of the activities of educational institutions in the new “post-war” reality. Those teachers who believed in the possibility of further work were mostly willing to attend. For those who had to cover a longer distance, the Germans even organized means of transport. The course of these meetings varied. In Bydgoszcz and Toruń, the Germans promised to reopen Polish schools, convincing the teachers that “the Führer values the national spirit in people”¹⁶. Despite this, almost all participants of these conferences were interned, and proscription lists were used to catch those who went into hiding. The vast majority of those arrested were murdered already in the fall of 1939.

On 12 October 1939, Germans organized arrests of teachers in Lubichowo and Skórcz. Alfons Kuling, a teacher from Osieczna (Starogard dist.), was among the 62 detained teachers from Starogard and Tczew districts. After the war, he testified about the treatment of those arrested in the Starogard prison: “The beatings and torturous exercises went on endlessly. The only way to rest was to lean with one’s forehead against the wall, arms behind one’s back, and legs about 1 meter away from the wall. [...] We were beaten until we bled, our heads were pushed down the toilet, we were not given the opportunity to relieve ourselves, and finally [...] we were ordered to squat with our arms outstretched and repeat the words: «Wir sind als Polen geboren und wollen als Polen sterben»”¹⁷. Detained teachers from Bydgoszcz were stabbed with pitchforks, dogs were set on those from Rypin and nails driven into their backs, and those screaming in pain had their mouths filled with plaster. Female teachers were forced to drink alcohol, take off their clothes and dance, and when they refused, they were tortured

and raped¹⁸. A large part of the teachers arrested on 12 October 1939 in Lubichowo and Skórcz were murdered eight days later in the Szpęgawsk Forest. Two teachers were shot in the Zajączek Forest near Skórcz: Józef Przewrocki (born 1885), a teacher from Wolental, probably executed on 21 October 1939, and Jan (Franciszek?) Kurowski (born 1916), a scout and teacher from Czarnylas, killed on 27 or 28 October 1939¹⁹.

German map showing the territorial structure of the Selbstschutz Westpreussen divided into six inspectorates
(Archive of the Institute of National Remembrance in Bydgoszcz)

¹⁶ S. Grochowina, *Straty osobowe środowiska nauczycielskiego województwa pomorskiego w roku 1939* [in:] *Wokół strat ludności pomorskiej w latach 1939–1945. Materiały z XVII sesji naukowej w Toruniu w dniu 21 listopada 2007 roku*, ed. D. Kromp, K. Minczykowska, J. Sziling, Toruń 2008, p. 97.

¹⁷ “We were born Poles and we want to die as Poles”, qtd. after: *Pierwsza odsłona. Okupacja niemiecka na Kaszubach i Kociewiu w 1939 r.*, exhibition by the Gdańsk Branch of IPN 2009, panel 9. See also: *Szpęgawsk. Z martyrologii ludności Kociewia*, ed. M. Gregorek, M. Kozłowska, Gdynia 1959; M. Wardzyńska, *Był rok 1939...*, pp. 153–154.

¹⁸ T. Ceran, I. Mazanowska, M. Tomkiewicz, *Zbrodnia pomorska 1939*, Warszawa 2018, p. 14; M. Krajewski, *Eksterminacja nauczycieli Ziemi Dobrzyńskiej (b. powiaty Rypin i Lipno) w latach II wojny światowej 1939–1945*, Ostrowite 1977, pp. 7–8.

¹⁹ M. Kubicki, *Las Zajączek 1939–1945. Niemiecka zbrodnia na Pomorzu Gdańskim z lat II wojny światowej*, Gdańsk–Warszawa 2023, pp. 105, 159, 163. See also: B. Januszewski, *Zajączek – zbrodnia pomorska 1939 r.*, “Polska Hekatomba”, <https://ph.muzeum1939.pl/zbrodnia-pomorska-zajaczek,264,pl>, 15 VIII 2024.

The bloody treatment of Poles was given an appearance of legality by specially established people's courts (Volksgericht)²⁰, also known as Selbstschutz courts (Selbstschutzsgericht) or Selbstschutz councils. These secret courts, which made a mockery of the justice system and which most often passed death sentences without taking evidence or fair trial, the Polish population called "death commissions" (Mordkommissionen). In order to keep the operation secret, the perpetrators usually chose places of execution that were remote (forests, wastelands, ravines, vast valleys) and inaccessible to outsiders (gravel pits, sand pits, anti-artillery ditches, military barracks, prisons and police jails, shooting ranges, devastated Jewish cemeteries)²¹.

In an interview for "Danziger Vorposten" from February 1942, Forster justified the need to "eradicate" the Pomeranian elites in a way typical of Nazi propaganda language: "The exponents of Polish policy and Polonization were primarily clergy, nobility, teachers and other Polish intelligentsia. These exponents of the Polonization policy had to be removed immediately after taking over the country; and thus, from the very beginning, their influence on the masses was prevented"²².

Albert Forster
(public domain)

²⁰ Not to be confused with the German national People's Tribunal (Volksgericht Hof) established in 1934.

²¹ I. Mazanowska, T. Ceran, *Selbstschutz na Pomorzu Gdańskim i Kujawach (Selbstschutz Westpreussen)* [in:] *W cieniu Einsatzgruppen. Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939–1940*, ed. I. Mazanowska, T. Ceran, M. Przegiętka, Warszawa 2021, p. 65.

²² Qtd. after: K. Radziwończyk, "Akcja Tannenberg"..., p. 98.

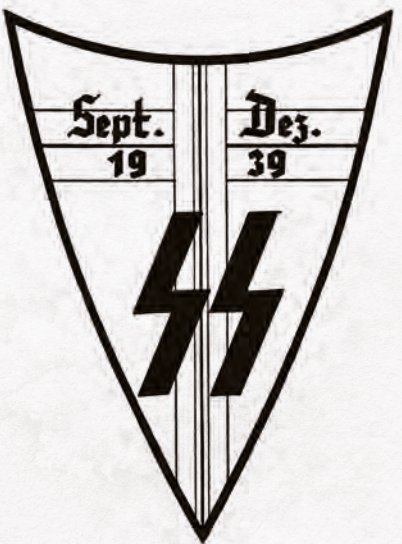
Perpetrators

In addition to the three special units operating in Pomerania – Einsatzgruppe IV under the command of SS-Brigadeführer Lothar Beutel at the 4th Army, Einsatzgruppe V²³ commanded by SS-Brigadeführer Ernst Damzog at the 3rd Army, and Einsatzkommando 16²⁴ led by SS-Obersturmbannführer Rudolf Tröger – the perpetrators of the Pomeranian Crime of 1939, the first genocide committed during World War II, were members of the SS-Wachsturmbann "Eimann", composed of Germans from Gdańsk and commanded by SS-Obersturmbannführer Kurt Eimann, and the so-called self-defence of ethnic Germans in West Prussia (Volksdeutscher Selbstschutz Westpreussen).

Ernst Damzog
(public domain)

Selbstschutz Westpreußen

Selbstschutz Westpreussen badge
(Archive of the Institute of National Remembrance in Bydgoszcz)

²³ Einsatzgruppe IV consisted of two Einsatzkommandos: EK 1/IV (commander: SS-Obersturmbannführer Helmut Bischoff) and EK 2/IV (commander: SS-Obersturmbannführer Walter Hammer), and EG V – of three: EK 1/V (commander: SS-Obersturmbannführer Heinz Gräfe), EK 2/V (commander: SS-Obersturmbannführer Robert Scheffe) and EK 3/V (commander: SS-Obersturmbannführer Walter Albath). EG IV and EG V left Pomerania between 15 and 20 September 1939 (B. Chrzanowski, *Pomorze Gdańskie pod okupacją hitlerowską (1939–1945)* [in:] *Stutthof – hitlerowski obóz koncentracyjny*, ed. D. Steyer, Warszawa 1988, p. 28).

²⁴ Einsatzkommando 16 operated in Pomerania until November 1939 and consisted of three separate units: based in Gdynia (commander: SS-Sturmbannführer Friedrich Class), Toruń (commander: SS-Hauptsturmführer Hans-Joachim Leyer) and Bydgoszcz (commander: SS-Sturmbannführer Jakob Lölgen). Tröger, who led the preparations for operation "Tannenberg" at the Free City of Danzig, coordinated the criminal activities of his unit from Gdańsk.

The latter formation, to which citizens of the Second Polish Republic of German nationality (Volksdeutsche) were voluntarily recruited, was headed by SS-Gruppenführer Ludolf Hermann von Alvensleben, Heinrich Himmler's adjutant. Its origins in the western provinces of the Republic of Poland date back to October 1938, when SD agents began to organize sabotage groups among representatives of the German minority. In the first week of September 1939, armed gangs of local Germans took on various names: Hilfspolizei ("auxiliary police"), Heimwehr ("home guard"), Bürgerwehr ("citizen guard"). The decision to give these yet uncoordinated activities an organizational framework was probably made between 8 and 10 September at a meeting in Berlin chaired by Himmler. Officially, the Selbstschutz Westpreussen was established by order of the head of the SS on 20 September 1939. On 7 October, Himmler issued preliminary guidelines for the organization of self-defence in Poland, which subordinated this structure to local SS commanders and the order police (Ordnungspolizei)²⁵. The formation was to include all Germans able to bear arms aged 17–45. These decisions sanctioned the actual situation, as in fact the organization had been operating under the command of SS officers since the beginning of September throughout western and northern Poland. In November 1939, the formation's strength reached 82,000–100,000 Volksdeutsche, of which 38,000 operated in Pomerania and Kuyavia alone²⁶ (the remaining 44,000–62,000 militants formed Selbstschutz structures in Greater Poland, Łódź Land, Upper Silesia, Dąbrowa Basin and northern Masovia).

Officers of the Grudziądz Selbstschutz
(Archive of the Institute of National Remembrance in Bydgoszcz)

²⁵ M. Mazurkiewicz, *Prawne podstawy funkcjonowania Selbstschutzu na polskich ziemiach wcielonych do III Rzeszy i w Generalnym Gubernatorstwie* [in:] *Zapomniani kaci Hitlera. Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939–1940. Wybrane zagadnienia*, ed. I. Mazanowska, T. Ceran, Bydgoszcz–Gdańsk 2016, pp. 12, 15–16.

²⁶ W. Jastrzębski, J. Sziling, *Okupacja hitlerowska na Pomorzu Gdańskim w latach 1939–1945*, Gdańsk 1979, p. 65.

Section III (Northern) of the Selbstschutz – Selbstschutz Westpreussen – covered the territory of the former Pomerania Province, within its borders of 31 August 1939 (the so-called Greater Pomerania), together with the Działdowo district, which from 1 April 1938 had been part of the Warsaw Province. It consisted of six inspectorates: I – Brodnica/Strasburg, II – Plutowo/Plutowo (near Chełmno), III – Inowrocław/Hohensalza, IV – Chojnice/Konitz, V – Starogard/Preussisch Stargard, VI – Bydgoszcz/Bromberg. The Selbstschutz Westpreussen was formally dissolved by Himmler's order of 26 November 1939²⁷, and its members joined the ranks of the Wehrmacht, SS and police formations (including guard units in concentration camps), and in the General Government also the Sonderdienst, called "Hans Frank's private police".

Selbstschutz branch in Górkę Klasztorna near Łobżenica
(Wyrzysk dist.)
(public domain)

Einsatzkommando 16 staff in front of Villa Musica
in Wejherowo, 1939 (Archive of the Institute of National
Remembrance in Gdańsk)

A measure of the effectiveness of the crime machine unleashed at the very beginning of the war were the words of the head of the Selbstschutz in Pomerania from 7 October: "I am reporting that we managed to neutralize over 17,000 people, of which we liquidated over 4,000. [...] We have eliminated the most dangerous elements that could have harmed us in the future"²⁸. One of his closest collaborators, the head of Inspectorate III based in Inowrocław, Hans Kölzow, wrote in a report of 24 September:

²⁷ M. Mazurkiewicz, *Prawne podstawy funkcjonowania Selbstschutzu...*, pp. 19–21.

²⁸ Qtd. after: A. Sieruga, *Ludolf von Alvensleben*, Vaterland.pl, http://vaterland.pl/ludolf_von_alvensleben.html, 15 VIII 2024.

“I had to put half of the Poles against the wall”, and on 9 October he reported to his superior: “Now there is peace, but every day we have to put Poles by their dozens against the wall”.

Heads of the inspectorates of Selbstschutz Westpreussen – from the left: SS-Standartenführer Ludolf Jakob von Alvensleben (commander of the Płutowo inspectorate, nephew of Ludolf Hermann), SS-Obersturmbannführer Erich Spaarmann (until November 1939 commander of the Bydgoszcz inspectorate), SS-Obersturmbannführer Hans Kölzow (commander of the Inowrocław inspectorate), SS-Sturmabführer Christian Schnug (from December 1939 commander of the Bydgoszcz inspectorate)

(Archive of the Institute of National Remembrance in Bydgoszcz)

Selbstschutz Westpreussen command,
Ludolf Hermann von Alvensleben in the middle
(Archive of the Institute of National Remembrance in Bydgoszcz)

Ludolf Hermann von Alvensleben in front of the Selbstschutz Westpreussen
headquarters in Bydgoszcz
(Archive of the Institute of National Remembrance in Bydgoszcz)

Pomeranian autumn of 1939

Among the victims representing the teaching community of Gdańsk Pomerania, Chełmno Land and Kuyavia, one should first include those who died at the front as soldiers of the Polish Army. The group of at least 39 people killed²⁹ included Jerzy Wiaźmin (born 1906), a teacher from Kociewie, who, as a second lieutenant of the reserve of the National Defence Battalion “Starogard”, died on 19 September 1939 while breaking through from the Bzura River towards Warsaw³⁰, Jan Murach (born 1908), a teacher at the Municipal School of Commerce in Bydgoszcz and at the Municipal Coeducational Secondary Merchant School in Bydgoszcz, who died in mid-September 1939 in the fights near Warsaw, and Stanisław Łopatka (born 1909), an employee of the Nicolaus Copernicus Secondary School and High School in Bydgoszcz, who died on 20 September 1939 near Zamość as a second lieutenant of the 61st Infantry Regiment of the Polish Army³¹. In the battle for Kępa Oksywska, four teachers from Gdynia

²⁹ N. Kozłowski, *Sylwetki nauczycieli i działaczy oświatowych Ziemi Gdańskiej, poległych, zamordowanych przez hitlerowców i zaginionych w latach II wojny światowej 1939–1945*, “Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1976, no. 4, p. 533.

³⁰ *Księga imienna strat ludzkich II wojny światowej (Kociewie)*, prep. J. Milewski, Starogard Gdański 1983, p. 26; J. Morkowski, *Batalion Obrony Narodowej “Starogard” (82 batalion piechoty) 1937–1939*, “Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2017, no. 1, pp. 168–169.

³¹ According to another version, Stanisław Łopatka was arrested by Sipo in Bydgoszcz and shot in a mass execution on 31 October 1939.

were killed: Zygmunt Cywiński (born 1902), Mieczysław Sobolewski, Mieczysław Sokołowski and Władysław Wojczyński (born 1908)³². A teacher at the Elementary School No. 8 in Gdynia, Wojciech Rogoś (born 1907), also fell victim to the Wehrmacht war crime. As a reserve second lieutenant of the Polish Army, he fought in the ranks of the 18th Pomeranian Reserve Division in the Kielce Land, where he was captured by the Germans. On 10 September 1939, he was shot in violation of international law in a mass execution near Iłża³³. Already in the first days of the Campaign, eight teachers from Bydgoszcz who were not drafted also fell victim to the pacification. One of them was Edmund Fiebig (born 1903), a teacher of the State Secondary Humanities School and the State Secondary Classical School, shot in the street by German soldiers entering Bydgoszcz on 5 September 1939. In February 1940, Franciszek Poćwiardowski (born 1901), the headmaster of Elementary School No. 12 in Gdynia, died in Stalag Prenzlau. He was only 38 years old at the time of his death³⁴. Franciszek Stoltmann (born 1905), head of the Primary School in Ocypel (Starogard dist.), was mobilized in August 1939 and as a reserve second lieutenant fought near Radom, where he was wounded. In the spring of 1940, he was summoned to the Gestapo headquarters in Osiek (Starogard dist.), brutally tortured there, and then shot in a nearby forest³⁵.

Jan Murach
(public domain)

³² J. Drozd, K. Małkowski, E. Obertyński, R. Toczek, *Gdynianie. Lista (niepełna) strat osobowych w Gdyni w II wojnie światowej 1939–1945*, part 1: *Ludność cywilna*, Gdynia 2005, pp. 14, 43, 49.

³³ *Ibidem*, p. 40.

³⁴ *Straty osobowe Gdyni w okresie II wojny światowej*, prep. R. Toczek, Gdynia 2009, p. 87.

³⁵ R. Szwoch, *Słownik biograficzny Kociewia*, vol. 5, Starogard Gdański 2015, p. 288–289.

Edmund Fiebig
(Archive of the Institute of National Remembrance in Bydgoszcz)

The largest places of execution of Pomeranian teachers during the Bloody Autumn of 1939 were Piaśnica near Wejherowo, Fordon near Bydgoszcz, Barbarka near Toruń, Księżę Góry near Grudziądz and Szpęgawsk near Starogard. This topography of terror against education workers is complemented by, i.a., the Death Valley (Pola Igielskie – Fields of Igły, Chojnice dist.), a cemetery on Lake Borówno Wielkie near Skarszewy (Kościerzyna dist.), Kaliska Forest (Kartuzy dist.), Klamry (Chełmno dist.), Paterek (Wyrzysk dist.), Rudzki Most (Tuchola dist.) and the woods between Mniszek and Górna Grupa (Świecie dist.).

In the Piaśnica Forest near Wejherowo, 68 teachers known by name were murdered. Until the end of the 1938/1939 school year, they worked in educational institutions in Gdańsk, Gdynia, Kartuzy, Puck, Wejherowo, Celbowo, Chwarzno, Dębogórze, Donimierz, Kieleńska Huta, Kosakowo, Linia, Łętowo, Mechowo, Mosty, Osowa, Piekło, Pierwoszyno, Połczyno, Przetoczyno, Rekowo, Starzyno, Świecino, Wielki Kack and Żelistrzewo. One of the people killed on 8 November 1939 was Teofil Leon Bochentyn (born 1913), a teacher of military training at Wejherowo schools and at the State Maritime School in Gdynia (PSM). Among those executed on 11 November 1939³⁶ were, i.a., Polish teacher, headmaster of the General Vocational Secondary School of the Educational Society in Gdańsk and lecturer at the Military Transit Depot in Westerplatte Kazimierz Sołtysik (born 1893), teacher at the Educational Society High School in Gdańsk Ferdynand Śliwa (born 1894), Maria Jadwiga Kotowska (born 1899),

³⁶ 314 people were shot that day, including at least 25 teachers from Gdynia. It was one of the largest executions in the Piaśnica Forest. The day of the crime, falling on Poland's independence day, was certainly not chosen by accident (D. Ostapowicz, *Zbrodnie hitlerowskie na Pomorzu Gdańskim w latach 1939–1940. Piaśnica – geneza, uwarunkowania, zbrodnia i pamięć*, “Teka Komisji Historycznej TN KUL”, 2019, no. 1, p. 64). For more, see: B. Bojarska, *Piaśnica. Miejsce martyrologii i pamięci. Z badań nad zbrodniami hitlerowskimi na Pomorzu*, Wejherowo 2009.

better known as Sister Alicja Kotowska from the Congregation of the Sisters of the Resurrection, head of the State Teacher Training Seminar in Wejherowo, teachers at the Pedagogical High School in Wejherowo Stanisława Panek (born 1894) and Kazimiera Panek (born 1896)³⁷, catechist at the Primary School No. 3 in Gdynia Rev. Józef Mówiński (born 1903)³⁸, headmaster of the Primary School in Dębogórze Jan Edmund Duszyński (born 1900), headmistress of the TSS Girls' Secondary School in Gdynia Kazimiera Ottowska, teacher at the Primary School No. 11 in Gdynia Leon Effenberg (born 1913), headmaster of the Trade Secondary School TSHMiTP in Gdynia Aleksander Szulc (born 1903), headmaster of the Craft and Industrial School in Gdynia Tadeusz Zaleski (born 1889), and headmaster of the Mechanical Secondary School in Gdynia Tadeusz Zalewski. On 14 November 1939, teachers from the Jesuit High School in Gdynia: Fr. Błażej Blajer (born 1885), Fr. Jan Brodowski (born 1910), Fr. Czesław Głowa (born 1909), Fr. Józef Konewecki (born 1893) and Fr. Edmund Ząbek (born 1902) were shot³⁹.

Kazimierz Sołtysik (in the middle) with teachers from the Polish Secondary School in Gdańsk
(Pomeranian Pedagogical Library in Gdańsk)

Siostra Alicja Kotowska
(public domain)

Teofil Leon Bochentyn
(Archive of the Institute of National Remembrance in Bydgoszcz)

Ferdynand Śliwa
(public domain)

Stanisława Panek
(Piaśnica Museum in Wejherowo)

Kazimiera Panek
(Piaśnica Museum in Wejherowo)

Fr. Józef Konewecki
(Roman Catholic parish of St. Sigismund in Słomczyn)

³⁷ E.M. Grot, *Ludobójstwo w Piaśnicy jesienią 1939 r. ze szczególnym uwzględnieniem losu mieszkańców Gdyni*, "Zeszyty Gdynskie" 2009, no. 4, p. 254.

³⁸ M. Walczak, *Straty osobowe polskiego środowiska nauczycielskiego w okresie wojny i okupacji hitlerowskiej 1939–1945*, Warszawa 1984, pp. 214–216.

³⁹ *Straty osobowe Gdyni...*, pp. 10, 13, 25, 49, 128.

In the Fordon Death Valley near Bydgoszcz, no less than 88 teachers were killed⁴⁰, including head of the Stefan Czarniecki Public Primary School in Bydgoszcz Stefan Balcer (born 1893), head of the Primary School in Wiąg near Świecie Władysław Bieliński (born 1886), teacher at the Queen Jadwiga Public Primary School in Bydgoszcz Marian Jurek, vocational teacher at the State Industrial School in Bydgoszcz Alojzy Kaźmierczak (born 1896), as well as mathematics teacher Medard Męczykowski (born 1888) and drawing teacher Antoni Olejnik (born 1887), employees of the Nicolaus Copernicus Mathematics and Natural Sciences Secondary School in Bydgoszcz. Those arrested were placed in the stables of the local barracks, where they were tortured⁴¹, and then shot in one of the largest executions of the Bydgoszcz intelligentsia on 1 November 1939. A total of 137 teachers from the city on the Brda River (including five women) were killed as part of the Intelligenzaktion.

Bydgoszcz teachers just before the execution in Fordon – Władysław Bieliński (left, foreground) and Marian Jurek (right), 1 November 1939
(Archive of the Institute of National Remembrance in Bydgoszcz)

Bydgoszcz teachers escorted by Selbstschutzmen to the execution site – Fordon, 1 November 1939
(Archive of the Institute of National Remembrance in Bydgoszcz)

In the Barbarka Forest near Toruń, 31 teachers lost their lives, who before the outbreak of the war worked in Toruń, Chełmża and smaller towns of Kuyavia, Chełmno Land and Dobrzyń Land (Brzoza, Czarnowo, Gostkowo, Gronowo, Grzegorz, Grzywna, Kamionki, Kaszczorek, Młyniec, Przeczno, Przysiek, Rogówek, Skłudzewo, Świerczynki, Turzno, Wrzosa, Wymysłów, Zajączkowo, Zelgno, Złotaria)⁴². Among those detained in Fort VII in Toruń and murdered in Barbarka were Stanisława Jaworska, a teacher and scout instructor from Toruń, as well as the head and teacher of the school in Grzywno and the mayor of the Chełmża commune Jan Monarski (born 1881). The latter was killed on 31 October or in early November.

29 teachers from Grudziądz and the surrounding area were killed in Księża Góry⁴³.

Jan Monarski
(public domain)

⁴⁰ K. Drozdowski, *Tajemnica Doliny Śmierci. Droga do prawdy 1939–2018*, Bydgoszcz–Fordon–Warszawa 2018, pp. 139–165 (name list of the victims).

⁴¹ W. Trzeciakowski, *Selbstschutz w Bydgoszczy i powiecie bydgoskim 1939–1940*, Bydgoszcz 2017, p. 88.

⁴² S. Grochowina, J. Sziling, *Barbarka. Miejsce niemieckich egzekucji Polaków z Torunia i okolic (październik–grudzień 1939)*, Toruń 2009, p. 9.

⁴³ T. Ceran, *Zbrodnia pomorska 1939. Początek ludobójstwa niemieckiego w okupowanej Polsce*, Bydgoszcz–Warszawa 2024, p. 245.

The largest known execution site of Pomeranian teachers is the Szpegawsk Forest near Starogard Gdański, where from September 1939 to January 1940, 104 teachers (96 men and eight women) were executed there⁴⁴. Zofia Szymańska (born 1894), a teacher from Olpuch, was murdered on 2 October, and a teacher at the Primary School in Szymankowo Edyta Czoskówna (born 1913) was shot on 24 November. On the same day, the Germans killed Erwin Behrendt (born 1890), a teacher of the Polish language at the Polish Secondary School in Gdańsk.

Erwin Behrendt
(Pomeranian Pedagogical
Library in Gdańsk)

Edyta Czoskówna
(Pomeranian Pedagogical
Library in Gdańsk)

Only in two executions in Szpegawsk, 83 people were murdered. 39 teachers from the Starogard district lost their lives on October 20: Alojzy Bączkowski (born 1903) from Bartel Wielki, Edmund Beim (born 1911) from Klaniny, Jan Bojanowski from Zelgoszcz, Jan Ciecholewski (born 1905) from Linowiec, Teofil Czapiewski from Kokoszkowy, Emil Dżugan from Starogard, Walenty Gawroński (born 1890) from Grabowiec, Alfons Gołuński from Wysoka, Edmund Gołuński (born 1904) from Głuche, Franciszek Gracz (born 1894) from Wielbrandowo, Paweł Grzonka (born 1905) from Leśna Jania, Klemens Gardzielewski (born 1909), Bronisław Knitter and Teofil Marach from Skórcz, Władysław Kuczkowski (born 1906) and Feliks Szczepański (born 1914) from Zblewo, Jan Małkiewicz,

and unknown by name Szwoch from Radziejewo, Antoni Masztelarz (born 1893) from Wilcze Błota, Leon Meloch (born 1898) from Wysoka, Franciszek Müller (born 1909), Jan Porankiewicz and Paweł Włoch from Lubichowo, Alfons Myszkier (born 1905) from Grabowo, seventy-four-year-old retired school inspector and activist of the Polish Western Association (PZZ) Julian Ody (born 1865), Marian Oelberg (born 1905) from Lalkowy, Ignacy Paszkowiak from Zielona Góra, Paweł Piekarski and Franciszek Wyźlic from Pinczyn, Franciszek Sagan (born 1886) from Wda, Władysław Szablewski (born 1911) from Zimne Zdroje, Tomasz Szczech (born 1907) from Smolniki, Adolf Szykowski (born 1910) from Rynkówka, Marian Trocha (born 1900) from Karolewo, Leon Wieczorek (ur. 1898) from Borzechowo, Brunon Konrad Wittstock (born 1905) from Lisówko, Jan Wróblewski (born 1896) from Koteże, Alojzy Wysocki (born 1901) from Osówek, Władysław Wysocki (born 1905) from Janowo⁴⁵. In December 1939 44 teachers from the Starogard and Tczew districts were shot⁴⁶. This amounted to a total of 25 percent all teachers from Kociewie.

20 October was also the culmination of the Bloody Autumn of Pelplin. 22 Catholic priests were arrested on that day – lecturers of the Higher Seminary and Collegium Marianum in Pelplin. On the same day in the evening, seventeen of them were shot in the Tczew barracks by a firing squad composed of SA, SS and Selbstschutz officers. Among those executed were director of Collegium Marianum Rev. Paweł Kirstein (born 1883), doctor of theology and rector of the Pelplin seminary Rev. Józef Rozkwitalski (born 1893), editor-in-chief of the magazine “Pielgrzym” Rev. Jerzy Chudziński (born 1885) and the chancellor of the Diocesan Curia Rev. Walter Schütt (born 1872)⁴⁷. The latter, who had a chance to save himself due to his German origin, instead told the Gestapo officer commanding the operation: “I will go with my colleagues. I will share their fate”⁴⁸. Four days earlier, another priest was murdered in the Szpegawsk Forest, Rev. Dr. Leon Heyke (born 1885), Kashubian activist, catechist and

⁴⁵ *Ibidem*, pp. 142–143 (name list of the victims); *Księga imienna strat ludzkich II wojny...*, pp. 36, 55–56, 122, 129, 130, 137, 145, 158–159, 165, 171.

⁴⁶ M. Kubicki, *Zbrodnia w Lesie Szpegawskim...*, p. 149.

⁴⁷ B. Januszewski, *Tczew – zbrodnia pomorska 1939 r.*, “Polska Hekatomba”, <https://ph.muzeum1939.pl/tczew-zbrodnia-pomorska,263.pl>, 15 VIII 2024. Among the people murdered in the fall of 1939 in the camp located in the Tczew barracks were also eight lay teachers, i.a. Wiesław Jaroszewski (born 1907) and Leon Ruoss (born 1907), and four women, among them a thirty-year-old scout and teacher of the Girls' Secondary School in Tczew Hanna Hass (I. Rychert, *Eksterminacja ludności Tczewa oraz powiatu tczewskiego w latach 1939–1942 w świetle wybranych przykładów z dokumentów Okręgowej Komisji Ścigania Zbrodni Hitlerowskich w Gdańsku* [in:] *Wyniszczyć – wypędzić – wynarodowić. Szkice do dziejów okupacji niemieckiej na Kaszubach i Kociewiu (1939–1945)*, ed. G. Berendt, Gdańsk 2010, pp. 173–174). See also: OKŚZpNP Gd, S 81.2014.Zn, Postanowienie o umorzeniu śledztwa w sprawie zbrodni w okresie 5 IX–30 XI 1939 r. na terenie b. koszar wojskowych w Tczewie (tzw. Internierungslager), 30 XII 2016 r., pp. 9–12.

⁴⁸ Qtd. after: J. Hlebowicz, *Swastyka czy krzyż?*, “Gość Niedzielny (Gość Gdański)” 2021, no. 46, <https://gdansk.gosc.pl/doc/7226184.Swastyka-czy-krzyz,15VIII2024>.

⁴⁴ M. Kubicki, *Zbrodnia w Lesie Szpegawskim 1939–1940*, Gdańsk–Warszawa 2019, pp. 149, 369.

Romanist in Kościerzyna educational institutions: the State Men’s Teacher Training Seminar and the Józef Wybicki State Secondary School and High School.

Hanna Hass
(Municipal Public Library in Tczew)

Rev. Józef Rozkwitalski
(Diocesan Archives in Pelplin)

Rev. Jerzy Chudziński
(Diocesan Archives in Pelplin)

Rev. Walter Schütt
(Diocesan Archives in Pelplin)

Three professors from Pelplin, including Rev. Jan Bogdański (born 1883), were executed on 20 October in the village of Wola near Pelplin by the narrow-gauge railway line. Two other clergymen were excluded from the group of those scheduled for liquidation – the grievously ill auxiliary bishop of the Chełmno diocese and former rector of the Pelplin university Konstantyn Dominik (born 1870), who was under house arrest in Gdańsk until his death in 1942 by decision of the Gestapo, and professor of philosophy Rev. Franciszek Sawicki (born 1877). The latter was spared by an SS officer and a Berlin professor of archival studies, whom Sawicki was supposed to help in keeping records of archives stolen from the seminary library (the remaining book collection, including the 10,000-volume Clerics’ Library, was burned in the Pelplin sugar factory). Rev. Sawicki was the only Catholic priest of Pelplin during the German occupation.

Rev. Franciszek Sawicki
(Diocesan Archives in Pelplin)

The remaining five Pelplin priest-teachers arrested at the same time, who were also members of the chapter of the Chełmno diocese (including doctor of canon law of the Pelplin seminary and the papal chamberlain Rev. Bolesław Dąbrowski, born 1901), were murdered by the Germans in October in the Szpegawsk Forest. The building of the Pelplin seminary was transformed into a detention centre where

officers of Einsatzkommando 16 placed Polish activists, priests and teachers, and the Pelplin cathedral served to house a police school. During the Bloody Pomeranian Autumn, 24 out of 26 professors of Pelplin theological schools died, and the entire Chełmno diocese suffered the highest losses of all Polish ecclesiastical provinces during World War II (356 out of 701 diocesan priests died – 50.8 percent of all priests of the Chełmno curia).

The seal of the library of the Schupo police school in Pelplin (Diocesan Archives in Pelplin)

Professors of the Higher Theological Seminary in front of the monument to Polish theologians in Pelplin, destroyed by the Germans in 1939 (Diocesan Archives in Pelplin)

In Pola Igielskie near Chojnice (called the Death Valley by the inhabitants of this town), sixteen teachers known by name fell victim to German crimes, including teacher and head of schools in Działdowo and Brusy Leon Wańtowski (born 1890), who was shot on 17 or 19 November 1939. A total of 41 teachers from the Chojnice district were murdered during the German occupation. Fifteen of them were tortured to death in camps (Jadwiga Bałkowa, Władysław Bruchwalski, Stanisław Kuroch, Stefan Miroszyk, Jan Pozorski and Bernard Trzebiatowski in Potulice, Roman Kindermann, Tomasz Sękowski and Bernard Wielewicki in Mauthausen-Gusen, Bolesław Machut and Jan Narloch in Stutthof, Julian Galikowski in Auschwitz, Atanazy Barański and Franciszek Nowak in Sachsenhausen, Stanisław Sawicki in Dachau)⁴⁹.

Leon Wańtowski
(Archive of the Institute of National Remembrance in Bydgoszcz)

In the autumn of 1939, at the Skarszewy Jewish cemetery located near the Borówno Wielkie lake, 25 teachers were murdered, including Kilian Klamann from Nowa Kiszewa, Walenty Sarnowski (born 1909) from the village of Bartoszyłas, Feliks Stosik (born 1899) from Bożepole Królewskie and Paweł Wodkowski (born 1902) from Stary Bukowiec⁵⁰, in Klamry near Chełmno – 24, in the Birkenek Forest near Brodnica – 20, in Paterek near Nakło nad Notecią – 18, in Rudzki Most near Tuchola – 18⁵¹, and in Mniszek and Górna Grupa near Grudziądz – 11.

Among the 156 known victims of the Pomeranian crime in the Wąbrzeźno district, some of whom were imprisoned in the Selbstschutz camp in Wąbrzeźno from mid-September 1939, and who were

⁴⁹ *Chojnice 1939–1945*, ed. P. Zientkowski, Chojnice 2024, pp. 92–93, 131–169.

⁵⁰ S. Grochowina, *Straty osobowe środowiska nauczycielskiego...*, p. 102; *Księga imienna strat ludzkich II wojny...*, pp. 17, 20.

⁵¹ T. Ceran, *Ofiary zbrodni pomorskiej 1939 – portret zbiorowy* [in:] *Rozstrzelana niepodległość. Ofiary zbrodni pomorskiej 1939*, ed. T. Ceran, Toruń 2020, p. 32.

executed in the closed sand mine in Łopatki, there were at least ten teachers (including a catechist at the Wąbrzeźno secondary school Rev. Jan Kazimierz Brejski, murdered on 27 October 1939)⁵².

Internment camps in Karolewo and Radzim in the Sępólno district, run by Selbstschutz members until December 1939, were hell for the Polish population of Krajna. Of the 395 Poles known by name who lost their lives in Karolewo, at least eight (including one woman) were teachers from Mąkowsko, Runowo, Sępólno, Sitno, Sypniewo, Śmiłowo, Więcbork and Witunia⁵³. The list of 123 prisoners tortured in Radzim includes three educators from the Tuchola district, among them retired professor at the secondary school in Tuchola Walerian Guss, executed on 16 October 1939⁵⁴.

In the Świecie district, places of execution of the Pomeranian intelligentsia included the Jastrzębie estate, where at least two teachers were executed (Franciszek Maślowski and Stanisława Pozorska)⁵⁵, and the forest near Mniszek and Górna Grupa, where on 30 September 1939 the Germans shot a teacher from Nowy Michał Skrzypczak, on 21 October – a secondary school professor from Świecie Paweł Pudełko (born 1891), on 29 October – head of the school in Bochlin near Nowe Jan Karpus and head of the school in Tryl near Nowe Leon Kazimierz Noryskiewicz, on 30 October – Łucjan Makiełło, on 31 October – head of the school in Pieniążkowo near Nowe Kazimierz Lietz (born 1902), and Wacław Miszewski, head of the school in Zdrojewo near Nowe and head of the Primary School in Świecie, on 8 or 9 November – long-time head of the Primary School in Czerwińsk (Starogard dist.) Jan Kosznicki, on 13 November – a teacher from the village of Czapelki near Świecie Roman Odojewski, on 15 November – a school inspector from Świecie Dominik Sołtysik, and on 31 December – a teacher from Polski Konopat near Świecie Leon Pryczkowski⁵⁶.

In the first mass execution in Kartuzy, which took place on 14 September 1939 in the Bilowski Forest (on the road to Sierakowice), six Poles died, including Robert Gransicki (born 1900), a teacher at Polish schools in East Prussia and the member of the PZZ⁵⁷.

In the internment camp in Borowo (Kartuzy dist.) representatives of the Kartuzy intelligentsia were held from mid-September 1939⁵⁸. Some of the prisoners were executed in two mass executions on 27 October (77 victims) and 25 November 1939 (39 victims) in the Kaliska Forest, about 3 km east of Kartuzy⁵⁹. Among those shot were Józef Witkowski, a teacher from Kartuzy, and Jan Kankowski, a teacher from the village of Krowie Łąki near Kartuzy⁶⁰. In total, at least 27 teachers from the Kartuzy district died during World War II.

In the fall of 1939, in the Rypin district, included in the so-called Greater Pomerania in April 1938, 73 educational workers were shot (30 percent of all employees)⁶¹, including 21 women, among them a teacher at the Municipal Secondary School in Rypin Teodozja Łapkiewicz (born 1915), who was executed in the Skrwilno Forest⁶².

Robert Gransicki
(Encyclopedia of Warmia and
Masuria)

Teodozja Łapkiewicz
(Archive of the Institute of National
Remembrance in Bydgoszcz)

⁵² *Idem, Im Namen des Führers... Selbstschutz Westpreussen i zbrodnia w Łopatkach w 1939 roku*, Bydgoszcz–Gdańsk 2014, pp. 101–111 (including a name list of the victims).

⁵³ I. Mazanowska, *Karolewo 1939. Zbrodnie w obozie Selbstschutz Westpreussen*, Gdańsk–Warszawa 2017, pp. 84–124 (including a name list of the victims).

⁵⁴ *Eadem, Radzim 1939. Zbrodnie w obozie Selbstschutz Westpreussen*, Gdańsk–Warszawa 2022, pp. 78–97 (including a name list of the victims).

⁵⁵ J. Krzemień, *Zbrodnie Selbstschutzu w Jastrzębiu w powiecie świeckim* [in:] *Zapomniani kaci Hitlera...*, pp. 132–134.

⁵⁶ *Księga imienna strat ludzkich II wojny...*, pp. 179, 192–193, 196, 215–216; *Śpis ofiar wojny 1939–1945 zredagowany przez ks. Pawła Szynwelskiego, proboszcza w Smętowie*, prep. L. Kozłowski, Pelplin 2017, p. 48.

⁵⁷ *Dzieje Kartuz*, ed. M. Widernik, vol. 2, Kartuzy 2001, p. 164; B. Januszewski, *Kartuzy (Wzgórze Wolności) – zbrodnia pomorska 1939 r.* [2024, unpublished article for the “Polska Hekatomba” portal].

⁵⁸ K. Ciechanowski, *Obóz dla internowanych (Internierungslager) w Borowie k. Dzierżążna* [in:] *Stutthof – hitlerowski obóz koncentracyjny*, ed. D. Steyer, Warszawa 1988, pp. 59–61.

⁵⁹ B. Januszewski, *Kaliska – zbrodnia pomorska 1939 r.*, “Polska Hekatomba”, <https://ph.muzeum1939.pl/kaliska-zbrodnia-pomorska-1939r,283,pl>, 15 VIII 2024.

⁶⁰ *Idem, Borowo, obóz dla internowanych – zbrodnia pomorska 1939 r.*, “Polska Hekatomba”, <https://ph.muzeum1939.pl/borowo-oboz-dla-internowanych-zbrodnia-pomorska-1939,285,pl>, 15 VIII 2024.

⁶¹ On the eve of the outbreak of World War II, 231 teachers worked in the Rypin district (M. Krajewski, *Eksterminacja nauczycieli Ziemi Dobrzyńskiej...*, p. 10).

⁶² *Zbrodnie niemieckie na Ziemi Dobrzyńskiej (byłe powiaty Lipno i Rypin) w latach 1939–1945*, ed. A. Szalkowski, P. Gałkowski, Rypin 2019, p. 644.

German occupation terror (1940–1945)

The end of operation “Tannenberg” in 1940 did not mean the end of repressions, and representatives of the teaching community from the Pomerania Province also died in the following years of the German occupation. Terror against Polish elites also took the form of indirect extermination, e.g. deportation to concentration camps or internment in a prison or labour camp. Pomeranian educators were sent to concentration camps, transit camps and internment camps both in occupied Poland (Auschwitz, Działdowo, Karolewo, Koronowo, Lublin-Majdanek, Potulice, Radzim, Wąbrzeźno), the Free City of Danzig (Stutthof), Austria (Mauthausen-Gusen), Czechoslovakia (Lobositz), as well as in the Reich itself (Bergen-Belsen, Buchenwald, Dachau, Eberswalde, Flossenbürg, Ravensbrück, Sachsenhausen).

Rev. Franciszek Dachtera (born 1910), catechist at the Municipal Merchant Secondary School in Bydgoszcz, fought in the September Campaign and was taken prisoner in the Battle of the Bzura. Contrary to the provisions of the Third Geneva Convention, he was deprived of his status as a prisoner of war and in 1940 was imprisoned in Buchenwald, and two years later in Dachau. Infected with malaria as a result of criminal medical experiments conducted in Dachau by Klaus Schilling (a specialist in the treatment of this disease), he died in 1944. Kazimiera Radwańska (born 1902), teacher at the Karol Marcinkowski Public Primary School and the Fr. Władysław Bandurski Public Primary School in Bydgoszcz, was arrested in 1944 and imprisoned in FKL Ravensbrück, from where she was transported to Buchenwald, and then to Bergen-Belsen, where she died in April 1945, a few days before the liberation of the camp. Józef Chowański (born 1907), a teacher from Bydgoszcz, employee of the Henryk Dąbrowski Public Primary School in Bydgoszcz, died in May 1942 when he was thrown from the scaffolding while performing forced labour in the explosives factory Dynamit Aktien-Gesellschaft Fabrik Bromberg in Bydgoszcz. Anna Burdówna (born 1911), a teacher at Polish schools in Szymankowo and Elganowo (and head of the latter institution just before the outbreak of the war), was arrested on 1 September 1939 by the SS and imprisoned in Gdańsk. In April 1940, she was transported to FKL Ravensbrück, where she was lucky enough to live to see the end of the war. The headmaster of Primary School No. 15 in Gdynia, Bronisław Kalinowski, died in 1940 in KL Mauthausen⁶³. Antoni Zaborowski (born 1912), an education worker in the Kartuzy district, was tortured to death in KL Sachsenhausen in 1941. In the same year,

⁶³ J. Drozd, K. Małkowski, E. Obertyński, R. Toczek, *Lista (niepełna) strat osobowych w Gdyni...*, p. 22.

Boruch Lerchenfeld (born 1896), a teacher of religion and history of Jews at the Polish Educational Society Secondary School in Gdańsk, was murdered in KL Lublin⁶⁴, and Alojzy Stefan Mroziński (born 1899), a pedagogue from Gdynia, died in KL Auschwitz⁶⁵. In 1944, Maria Nałęcz (born 1904), a teacher at the Primary School No. 2 in Gdynia, died in the Buchenwald concentration camp⁶⁶. Józef Jamrozik (born 1902), a teacher from the Primary School No. 12 in Gdynia, who was imprisoned in Aussenlager Eberswalde (a sub-camp of Ravensbrück), died of exhaustion on 24 April 1945, after the camp had been liberated by the Red Army⁶⁷. Stanisław Zacharski (born 1902), a Gdynia educator, died in the sub-camp of KL Flossenbürg – Lobositz (Czech: Lovosice) in occupied Czechoslovakia⁶⁸.

Rev. Franciszek Dachtera, Kazimiera Radwańska, Józef Chowański, Anna Burdówna
(public domain)

Karol Ziarno (born 1900), a teacher and school inspector in the Sea and Brodnica districts in the interwar period, during the German occupation, as an employee of the clandestine Department of Education and Culture of the Government Delegation for Poland, served as a school inspector in the Kraków district of the General Government. He died unrecognized in June 1944 during the German pacification of the village of Brzostek near Jasło. At the end of that month, in an execution carried out by Gestapo officers and German field gendarmerie in Rdziostów in the Sącz Land, Józef Niemiec, head of the Gdynia TSS Junior High School No. 803, was shot and killed⁶⁹.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 28.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 33.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 34.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 21.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 50.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 34.

Karol Ziarno
(public domain)

Unlike teachers from the Rypin district, teachers from the neighbouring Lipno district were not subjected to “special treatment” in the autumn of 1939. On 17 October 1939, they were invited to the headquarters of the Cooperative Bank in Lipno for a conference devoted to education. The vast majority of those gathered (72 people) were arrested and transported to the Hohenbruch transit camp in East Prussia (today Gromowo in the Königsberg Oblast of the Russian Federation). At the beginning of the following year, the teachers were placed in the transit camp in Działdowo, and from there deported to concentration camps located deep in the Reich (Dachau, Mauthausen-Gusen, Buchenwald, Sachsenhausen). Only nine teachers from the Lipno district survived World War II – the remaining 63 died in German camps⁷⁰.

Equally tragic was the fate of a Gdynia teacher Zenon Roman Gurowski, who in September 1942 was forcibly conscripted into the Wehrmacht and soon died in eastern Ukraine fighting with the Red Army⁷¹. Wojciech Rutkowiak (born 1906 or 1907), a teacher at Primary School No. 4 in Gdynia, also did not live to see the end of the war. He died in March 1945⁷².

⁷⁰ T. Ceran, *Ofiary zbrodni pomorskiej 1939...*, p. 32; M. Krajewski, *W cieniu wojny i okupacji. Ziemia Dobrzyńska w latach 1939–1945*, Rypin 1995, p. 57.

⁷¹ *Spis ofiar wojny 1939–1945...*, p. 39.

⁷² *Straty osobowe Gdyni...*, p. 95. According to another version, Rutkowiak, a prisoner of the Prenzlau and Neubrandenburg stalags in the years 1939–1945, died after the liberation of Lübeck by British troops in May 1945 (N. Kozłowski, *Sylwetki nauczycieli i działaczy oświatowych...*, p. 566).

The central role in German plans for “de-Polonization” (Entpolonisierung) of Vistula Pomerania was played by the Stutthof camp, operating since September 1939, which from January 1942 had the status of a state concentration camp (Konzentrationslager). During the almost six years of its operation (until May 1945), at least 110,000 prisoners passed through it, nearly 65,000 of whom died, mainly as a result of chronic hunger, terrible sanitary conditions, hard work, diseases, beatings, and, to a lesser extent, criminal “direct actions”. Among the dead and martyred were many representatives of the Pomeranian intelligentsia, including teachers.

Already on 2 September, the first transport brought about 150 Poles from the Free City of Danzig to the newly established camp. This group, apart from clergy, public officials, social activists, as well as members of the PZZ and the Maritime and Colonial League, included teachers. Among them may have been a teacher at the Polish School of Commerce in Gdańsk Oliwa and the commandant of the Gdańsk Polish Scouting and Guiding Association Banner Alfons (Alf) Liczmański (born 1904). Arrested on 1 September 1939 and detained in the Victoriaschule in Gdańsk, as a “great and fanatical Pole” (as a note in his camp file said), he was soon sent to Stutthof. On 20 March 1940, he was shot in the branch of this camp in Graniczna Wieś (Aussenstelle Grenzdorf).

The first months of Stutthof’s existence saw two particularly bloody executions of Polish activists from the Free City of Danzig. On 11 January 1940, 22 people were killed, including vice-president of the Educational Society in the Free City of Danzig Rev. Franciszek Rogaczewski (born 1892). On 22 March 1940, another 67 Poles lost their lives. Among the victims of this execution, which took place on Good Friday, were at least six teachers, including the prefect of the Polish Secondary School in Gdańsk Rev. Marian Górecki (born 1903) and a teacher from Złotów and activist of the local structures of the Union of Poles in Germany Brunon Suchecki (born 1902). Franciszek Wojciech Ornass (born 1910), an employee of the Primary School in Wielki Kack, died according to camp documentation on 15 June 1940, at the age of only 30⁷³. Jan Beyer, a teacher from Koźmin (Kościerzyna dist.), was tortured to death in the Stutthof concentration camp in 1941⁷⁴. Władysław Młodecki (born 1887), head of the Romuald Traugutt Public Primary School in Bydgoszcz, threatened with arrest from the beginning of

⁷³ *Ibidem*, p. 79.

⁷⁴ *Księga imienna strat ludzkich II wojny...*, p. 15.

the occupation, lived in hiding for a long time, but in October 1944 he fell into the hands of the Gestapo and was imprisoned in Stutthof, where he died in December that year.

Scoutmaster Alf Liczmański, Rev. Franciszek Rogaczewski, Rev. Marian Górecki
(Archive of the Institute of National Remembrance in Gdańsk)

Władysław Młodecki
(public domain)

The staff of the State Maritime School in Gdynia suffered severe losses. The German occupiers killed at least ten lecturers of this school, which was the only civilian university in the Pomeranian province during the interwar period⁷⁵. Professors Kazimierz Bielski, Stanisław Dłuski (born 1881), Kazimierz Konopka and Henryk Kossakowski (born 1893) were shot in Piaśnica⁷⁶. The school's director, Stanisław Kosko (born 1898), was seriously wounded on the coastal shipping vessel "Gdynia" bombed in the port on 2 September 1939 and died six days later⁷⁷. Two other academics, Stefan Ancuta and Aleksander Maresz (born in 1890), were murdered in German concentration camps (in KL Auschwitz and KL Dachau, respectively)⁷⁸. Tadeusz Izdebski died in the Warsaw Uprising, Zygmunt Łada was tortured to death in Pawiak, and Ludwik Szczepański disappeared in the turmoil of war⁷⁹.

⁷⁵ In the years of the Second Polish Republic, the second university of Polish Pomerania was the Military School of Naval Cadets in Gdynia. At that time, the Polish Educational Society Higher School of Commerce and the German Higher Technical School (Technische Hochschule der Freien Stadt Danzig) operated in the Free City of Danzig.

⁷⁶ J. Drozd, K. Małkowski, E. Obertyński, R. Toczek, *Lista (niepełna) strat osobowych w Gdyni...*, pp. 11, 15, 25.

⁷⁷ *Państwowa Szkoła Morska na Wychodźstwie (1939–1945)*, Uniwersytet Morski w Gdyni, <https://umg.edu.pl/historia-psm-wych>, 15 VIII 2024.

⁷⁸ J. Drozd, K. Małkowski, E. Obertyński, R. Toczek, *Lista (niepełna) strat osobowych w Gdyni...*, pp. 9, 31.

⁷⁹ *Ibidem*, pp. 21, 29, 45. The group of Gdynia education workers whose war fate remains unknown also includes Agnieszka Krzyżak (Primary School No. 4), Kazimiera Ołtarzewska, Alojzy Socha, Jan Strocki and Ignacy Szczepański (*ibidem*, pp. 26, 35, 43–45).

The machine of occupational terror was particularly ruthless in attacking teachers who worked with the resistance. Lucjan Cylkowski (born 1907), a scoutmaster and teacher of Primary School No. 1 in Gdynia, from 1940 the commander of the Grey Ranks Troop in this city, who from 1942 worked with the Secret Military Organization "Gryf Pomorski", was arrested and exiled with a death sentence to Stutthof, where he was hanged in the square next to the crematorium in the summer of 1944. In the same year, a teacher from the village of Więckowy near Skarszewy and a sworn soldier of the Polish Uprising Army Aleksander Marchewicz, a member of the Polish Parliament and a teacher from Suchobrzeźnica (Starogard dist.) Włodzimierz Szakun, and a teacher from Bukowiny and member of the "Miecz i Pług" organization Maksymilian Szmelter were murdered in Stutthof⁸⁰. Józef Szmulta (born 1911), a member of "Gryf Pomorski", head of the Primary School in Suchobrzeźnica, also died at the hands of the German occupier. He was beheaded with an ax in Torgau prison in Saxony in 1944⁸¹. Wojciech Sabat (born 1901), teacher and instructor of the Polish Scouting and Guiding Association in Gdynia and Rumia, fought as a lieutenant in the defence of Gdynia in September 1939 and was captured by the Germans, but due to his pre-war activities he was not sent to an Oflag, but taken into police custody, where he was tortured to death in 1943. After a one-year stay in the prison in Koronowo (one of the most severe penal institutions in occupied Pomerania), on 11 October 1942 Alojzy Wojtaś, a teacher from Starogard, died, sentenced to fifteen years of imprisonment for working with the resistance⁸².

Henryk Kossakowski
(Uniwersytet Morski w Gdyni)

⁸⁰ *Księga imienna strat ludzkich II wojny...*, pp. 18, 142.

⁸¹ *Ibidem*, p. 141.

⁸² *Ibidem*, p. 29.

Roman Litwin (born 1909), a teacher at the Gdynia School of Maritime Trade and Port Technology, who served as a courier for the Government Delegation for Poland, was imprisoned in the KL Sachsenhausen, where he died in February 1944⁸³. Paweł Lewicki, a pre-war student at the Gdańsk School of Commerce, organized illegal teaching in Tczew. In 1943, he was arrested by the Gestapo and imprisoned in Stutthof, where he died⁸⁴.

Czesław Kwieciński (born 1883), before the war an employee of the Adam Mickiewicz Public Primary School in Bydgoszcz, was deported to the General Government in 1939. Arrested on charges of involvement in illegal teaching, he was executed in a Berlin prison in February 1942. A similar fate befell Eustachy Garbicz (born 1900), teacher at the Private Secondary School “Pedagogium Wielkopolskie”, the Nicolaus Copernicus Mathematics and Natural Sciences Secondary School, the Merchant Secondary School and the State Industrial School in Bydgoszcz. During the occupation, he became head of a private trade school (Handelschule) in Rembertów, at the same time being a second lieutenant of the Union of Armed Struggle-Home Army of the Warsaw Section. Arrested by the Gestapo, in 1944 he was killed as a hostage in a street execution in Warsaw on Hoża Street⁸⁵. The highest price for conspiratorial involvement was also paid by teachers from Kociewie: Stanisław Knitter, killed by the occupier near the village of Kaliska (Starogard dist.) on 25 June 1942, and Mieczysława (Maria?) Małolepsza (born 1898), murdered by the Gestapo on 18 November 1944 in the forest near Frąca (Starogard dist.)⁸⁶. Their fate was shared by Helena Mężyńska, a teacher from Gdynia, who died in the Warsaw Uprising⁸⁷.

Eustachy Garbicz
(Archive of the Institute of National Remembrance
in Bydgoszcz)

⁸³ *Straty osobowe Gdyni...*, p. 62.

⁸⁴ J. Milewski, *Kociewie w latach okupacji hitlerowskiej*, Warszawa 1977, p. 149; R. Wiecki, *Tczew...*, p. 79.

⁸⁵ According to another version, Eustachy Garbicz died in Rembertów in 1942.

⁸⁶ *Księga imienna strat ludzkich II wojny...*, pp. 120, 140.

⁸⁷ J. Drozd, K. Małkowski, E. Obertyński, R. Toczek, *Lista (niepełna) strat osobowych w Gdyni...*, p. 32. According to another version, she was shot in the ruins of the Warsaw Ghetto on 26 VII 1944.

Fate was kinder to the classical philologist and head of the Polish Secondary School in Gdańsk Jan Augustyński (born 1878), who was outside Pomerania when the war broke out. Wanted by the Gestapo, he did not return to Gdańsk and at the beginning of the occupation moved in with his family in Warsaw. There, he actively joined the underground teaching structures. Undetected by the Germans, he died of natural causes in 1943. He kept the keys to the Gdańsk secondary school until the end of his days.

Jan Augustyński
(Pomeranian Pedagogical Library in Gdańsk)

Crimes committed by Soviets and Ukrainian nationalists

Pomeranian teachers, who as a result of the war and as officers of the Polish Army found themselves under Soviet occupation, died in the Katyń Massacre committed by the NKVD in 1940. Witold Bałachowski (born 1892) and Edward Hoppe (born 1906), teachers of the Nicolaus Copernicus Mathematics and Natural Sciences Secondary School in Bydgoszcz, fought in the defensive war of 1939 as reservists – Bałachowski as a lieutenant of the 7th Heavy Artillery Regiment in Poznań, and Hoppe as a second lieutenant of the 62nd Infantry Regiment in Bydgoszcz. Disarmed by the Red Army and placed in a prisoner of war camp in Kozielsk, they were shot in the Katyń Forest in April 1940. The bodies of both teachers were identified three years later by the Technical Commission of the Polish Red Cross. Ludwik Ciaputa (born 1908), a teacher from Bydgoszcz, employee of the Adam Mickiewicz Public Primary School, in September 1939 was a reserve lieutenant assigned to the 62nd Infantry Regiment.

Arrested and imprisoned in the Starobielsk prisoner of war camp, in the spring of 1940 he was executed at the NKVD headquarters in Kharkov and probably buried in the Piatichatki Forest. His fate was shared by a Gdynia teacher Kazimierz Simon (born 1915), a second lieutenant of the 65th Starogard Infantry Regiment⁸⁸. Reserve second lieutenant Tomasz Łączewny (born 1914), a teacher at the Primary School No. 6 in Gdynia from 1937, was assigned to the 56th Greater Poland Infantry Regiment in Krotoszyn. He was captured by the Soviets on 19 September 1939 between Kowel and Ostróg in Volhynia. As a prisoner of war in Kozielsk, he died in Katyń in the second half of April 1940⁸⁹.

Witold Bałachowski, Ludwik Ciaputa
(public domain)

Kashubian teachers were also among the victims of the Katyń Massacre. Stanisław Szarmach (born 1897), from 1922 head of the Primary School in Dzierżążno and officer of the “Radom” Group, taken prisoner by the Red Army near Biłgoraj, died on 16 April 1940 in Katyń. The same fate befell Leon Słyszewski (born 1910 or 1912), a teacher from Dzierżążno at the Primary School in Nowe Łosienice (Kartuzy dist.), who in September 1939 was mobilized to the 16th Infantry Division in Radom. Józef Skorowski (born 1902), head of the Primary School in Tuchlino (Kartuzy dist.), conscripted into the 66th Kashubian Infantry Regiment on 28 August 1939, was sent to the camp in Kozielsk. From there, in April 1940, he was taken to the Katyń Forest and executed. Ignacy Trepczyk (born 1912) from

⁸⁸ *Podporucznik piech. rezerwy Kazimierz Simon*, Katyń 1940, educational portal of the Institute of National Remembrance, <https://katyn.ipn.gov.pl/kat/ludzie/ofiary/baza-wyszukiwarka/r27515,SIMON.html>, 15 VIII 2024.

⁸⁹ J. Drozd, K. Małkowski, E. Obertyński, R. Toczek, *Lista (niepełna) strat osobowych w Gdyni...*, p. 29; *Podporucznik rezerwy Tomasz Łączewny*, Katyń 1940, educational portal of the Institute of National Remembrance, <https://katyn.ipn.gov.pl/kat/form/r83482792843,LACZEWNY.html>, 15 VIII 2024.

Miechucino, graduate of the State Teacher Training Seminar in Kościerzyna and teacher in Polesie, mobilized as an officer cadet to the 62nd Infantry Regiment in Bydgoszcz, found himself in Soviet captivity in September 1939 and soon shared the fate of other officers and non-commissioned officers of the Polish Army. A graduate of the Kościerzyna seminar Leonard Tuchlin (born 1912), head of the Primary School in Kamierowo near Skarszewy (Kościerzyna dist.) until the outbreak of World War II, fought against the Germans as a second lieutenant in the ranks of the 62nd Infantry Regiment. In unknown circumstances, arrested by the Soviets, he was sent to NKVD prisoner of war camps in Starobielsk and then in Kozielsk.

In total, several Pomeranian teachers died in the Katyń Massacre, including at least six from Bydgoszcz and five from the Kartuzy district⁹⁰.

As the Soviets were dealing with the elite of the Polish army in Katyń, Kharkov, Kalinin and other places of torture, other citizens of the Second Polish Republic were put on NKVD transport lists and then deported from the Borderlands to the Asian part of the Soviet Union. The two largest deportations, the victims of which were mainly ethnic Poles, took place in February and April 1940. Marian Faczyński (born 1889), a teacher of drawing and handicraft at secondary schools in Gostycyn, Nakło and Bydgoszcz, as well as the initiator and head of the Bydgoszcz School Museum, was sent to Kazakhstan. He died in exile in November 1940. A teacher from Bydgoszcz Ignacy Grześ (born 1903), who until the outbreak of World War II was an employee of the Henryk Dąbrowski Public Primary School and the Stanisław Staszic Public Primary School, also died in the Eastern Borderlands. As a result of the war, Grześ found himself in Volhynia, where in 1944 he was murdered by Ukrainian nationalists.

Marian Faczyński, Ignacy Grześ
(public domain)

⁹⁰ Author’s own calculations. During World War II, 120 Polish scientists and 650 teachers died at the hands of the Soviets.

The Golgotha of Pomeranian teachers

Only in the Pomerania Province and the Free City of Danzig, as a result of German repressive actions in 1939–1940 codenamed Unternehmen Tannenberg, massacres of the Polish civilian population were carried out in nearly four hundred places, killing 40,000 people⁹¹. Out of 6,244 teachers employed in the school year 1938/1939 in educational institutions of the Pomerania Province, 1,391 (22.3 percent) fell victim to the German terror in the autumn of 1939 and the subsequent years of occupation⁹². As many as 877 of them (63 percent) were shot during the Bloody Pomeranian Autumn⁹³. This represents 14.4 percent of all 9,662 education workers murdered throughout the country during World War II (kindergarten teachers, teachers of primary, secondary and vocational schools, catechists, professors of theological seminaries, lecturers at the PSM)⁹⁴. This number is higher than the average percentage of casualties among Polish educators (11 percent)⁹⁵. This means that every seventh Polish teacher who did not survive the war came from the Pomerania Province or was professionally associated with Pomerania. Like the clergy, the teaching profession also suffered greater losses in Pomerania than in any other region of Poland.

⁹¹ M. Wardzyńska, *Był rok 1939...*, p. 182. Similar estimates (36,000–42,000 victims) are provided by Bogdan Chrzanowski (B. Chrzanowski, *Pomorze Gdańskie...*, p. 34).

⁹² *Raport o stratach poniesionych przez Polskę w wyniku agresji i okupacji niemieckiej w latach 1939–1945. Opracowanie*, ed. K. Wnęk, Warszawa 2022, p. 129. This number included at least 70 teachers from Gdynia (J. Drozd, K. Małkowski, E. Obertyński, R. Toczek, *Lista (niepełna) strat osobowych w Gdyni...; Straty osobowe Gdyni...*) and 44 teachers from the Gdańsk, of which eight were women. The first months of World War II claimed the lives of 26 Polish teachers from the Free City of Danzig.

⁹³ T. Cerań, *Ofiary zbrodni pomorskiej 1939...*, p. 32; S. Grochowina, *Straty osobowe środowiska nauczycielskiego...*, p. 102.

⁹⁴ The first numerical list of losses prepared just after the war mentioned 5,596 representatives of this professional group killed (848 employees of secondary schools, 340 – vocational schools, 3,963 – primary schools, 34 – kindergartens, 411 – other educational institutions) and in the light of the latest research is far out of date (cf. *Sprawozdanie w przedmiocie strat i szkód wojennych Polski w latach 1939–1945*, prep. War Compensation Office at the Presidium of the Council of Ministers, Warszawa 1947, p. 36).

⁹⁵ In the years 1939–1945, every ninth Polish teacher died (*Raport o stratach poniesionych przez Polskę w wyniku agresji i okupacji...*, p. 129).

Exhumation and identification of the bodies of murder victims in Piaśnica, 1946. Identified were, i.a., headmaster of the Primary School in Donimierz (Sea dist.) Alojzy Karwasz, teacher at the School for the Deaf in Wejherowo Jan Maciejewski, janitor at the State Secondary School in Wejherowo Teofil Naczka (Pomeranian Pedagogical Library in Gdańsk)

The grave of Alojzy Kaźmierczak, a vocational teacher at the State Industrial School in Bydgoszcz, shot on 1 November 1939 in the Fordon Valley of Death – Bydgoszcz Heroes’ Cemetery (author’s private collection)

Die Priester aus dem Starogard und Tczew Distrikt am 16. 10. 39 15.30 Uhr
zum Hangeplatz abgeführt worden:

1/ Dąbrowski	Bolesław	Łódź
2/ Goroski	Leo	Łódź
3/ Hyske	Leo	Łódź
4/ Kapior	Alfred	Łódź
5/ Luginowski	Marian	Łódź
6/ Schliep	Maximilian	Łódź
7/ Płomkowski	Leon	Łódź
8/ Dama	Salomon	Łódź
9/ Kozłowski	Leon	Łódź
10/ Döring	Joseph	Łódź
11/ Karpinski	Alfred	Łódź
12/ Gajlinski	Leon	Łódź
13/ Jasinski	Wiktoria	Łódź
14/ Kuchensbecker	Joseph	Łódź
15/ Gajlinski	Joseph	Łódź
16/ Baumgart	Leon	Łódź
17/ Drapiewski	Marian	Łódź
18/ Zakrys	Julius	Łódź
19/ Kuzmicki	Marian	Łódź
20/ Pichowski	Julian	Łódź
21/ Gajlinski	Gregor	Łódź
22/ Gajlinski	Joseph	Łódź
23/ Gajlinski	Emil	Łódź
24/ Gajlinski	Alfred	Łódź
25/ Luginowski	Alfred	Łódź
26/ Kozłowski	Alfred	Łódź
27/ Gajlinski	Alfred	Łódź
28/ Gajlinski	Alfred	Łódź
29/ Baumgart	Salomon	Łódź
30/ Walther	Joseph	Łódź
31/ Hoffmann	Alfred	Łódź

A list of priests from the Starogard and Tczew districts murdered on 16 October 1939 in the Szpęgawsk Forest, prepared by the executioners. The list opens with the vice-rector of the Pelplin seminary, Rev. Bolesław Dąbrowski (Diocesan Archives in Pelplin)

Abbreviations

EG	– Einsatzgruppe (operational group of the security police and security service)
EK	– Einsatzkommando (operational commando of the security police and security service)
FKL	– Frauen-Konzentrationslager (concentration camp for women)
Gestapo	– Geheime Staatspolizei (secret state police)
NKVD	– Narodnyj komissariat wnutriennykh del' (People's Commissariat for Internal Affairs)
NSDAP	– Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei (National Socialist German Workers' Party)
OKŚZpNP Gd	– Oddziałowa Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Gdańsku (Branch Commission for the Prosecution of Crimes against the Polish Nation in Gdańsk)
PSM	– Państwowa Szkoła Morska w Gdyni (State Maritime School in Gdynia)
PZZ	– Polski Związek Zachodni (Polish Western Association)
SA	– Sturmabteilung der NSDAP (storm division of the NSDAP)
Schupo	– Schutzpolizei (protective police)
SD	– Sicherheitsdienst des Reichsführer SS (security service of the Reichsführer SS)
Sipo	– Sicherheitspolizei (security police)
SS	– Schutzstaffel der NSDAP (protection squad of the NSDAP)
Stalag	– Stammlager für kriegsgefangene Mannschaften und Unteroffiziere (prisoner-of-war camp for privates and non-commissioned officers)
TSHMiTP	– Towarzystwo Szkoły Handlu Morskiego i Techniki Portowej w Gdyni (Society of the School of Maritime Trade and Port Technology in Gdynia)
TSS	– Towarzystwo Szkół Średnich (High School Society)

References

- Bębniak G., *Sonderfahndungsbuch Polen. Specjalna księga gończa dla Polski*, “Biuletyn IPN” 2017, no. 9.
- Biała Księga – martyrologium duchowieństwa – Polska XX w. (1914–1989), http://swzygmunt.knc.pl/MARTYROLOGIUM/POLISHRELIGIOUS/vPOLISH/LISTs/POLISHRELIGIOUS_list_02.htm, 2 VII 2024.
- Bojarska B., *Piaśnica. Miejsce martyrologii i pamięci. Z badań nad zbrodniami hitlerowskimi na Pomorzu*, Wejherowo 2009.
- Böhler J., Mallmann K.M., Matthäus J., *Einsatzgruppen w Polsce*, transl. E. Ziegler-Brodnicka, Warszawa 2009.
- Ceran T., *Im Namen des Führers... Selbstschutz Westpreussen i zbrodnia w Łopatkach w 1939 roku*, Bydgoszcz–Gdańsk 2014.
- Ceran T., *Ofiary zbrodni pomorskiej 1939 – portret zbiorowy* [in:] *Rozstrzelana niepodległość. Ofiary zbrodni pomorskiej 1939*, ed. T. Ceran, Toruń 2020.
- Ceran T., *Paterek 1939. Zbrodnia i pamięć*, Bydgoszcz–Gdańsk–Warszawa 2018.
- Ceran T., *Zbrodnia pomorska 1939. Początek ludobójstwa niemieckiego w okupowanej Polsce*, Bydgoszcz–Warszawa 2024.
- Ceran T., Mazanowska I., Tomkiewicz M., *Zbrodnia pomorska 1939*, Warszawa 2018.
- *Chojnice 1939–1945*, ed. P. Zientkowski, Chojnice 2024.
- Chrzanowski B., *Pomorze Gdańskie pod okupacją hitlerowską (1939–1945)* [in:] *Stutthof – hitlerowski obóz koncentracyjny*, ed. D. Steyer, Warszawa 1988.
- Ciechanowski K., *Obóz dla internowanych (Internierungslager) w Borowie k. Dzierżążna* [w:] *Stutthof – hitlerowski obóz koncentracyjny*, ed. D. Steyer, Warszawa 1988.
- Drozd J., Małkowski K., Obertyński E., Toczek R., *Gdynianie. Lista (niepełna) strat osobowych w Gdyni w II wojnie światowej 1939–1945*, part 1: *Ludność cywilna*, Gdynia 2005.
- Drozdowski K., *Tajemnica Doliny Śmierci. Droga do prawdy 1939–2018*, Bydgoszcz–Fordon–Warszawa 2018.
- *Dzieje Kartuz*, ed. M. Widernik, vol. 2, Kartuzy 2001.
- Grochowina S., *Straty osobowe środowiska nauczycielskiego województwa pomorskiego w roku 1939* [in:] *Wokół strat ludności pomorskiej w latach 1939–1945. Materiały z XVII sesji naukowej w Toruniu w dniu 21 listopada 2007 roku*, ed. D. Kromp, K. Minczykowska, J. Sziling, Toruń 2008.
- Grochowina S., Sziling J., *Barbarka. Miejsce niemieckich egzekucji Polaków z Torunia i okolic (październik–grudzień 1939)*, Toruń 2009.
- Grot E.M., *Ludobójstwo w Piaśnicy jesienią 1939 r. ze szczególnym uwzględnieniem losu mieszkańców Gdyni*, “Zeszyty Gdynskie” 2009, no. 4.
- Gumkowski J., Leszczyński K., *Okupacja hitlerowska w Polsce*, Warszawa 1961.
- Hlebowicz J., *Swastyka czy krzyż?*, “Gość Niedzielny (Gość Gdański)” 2021, no. 46, <https://gdansk.gosc.pl/doc/7226184.Swastyka-czy-krzyz>, 15 VIII 2024.
- Januszewski B., *Borowo, obóz dla internowanych – zbrodnia pomorska 1939 r.*, “Polska Hekatomba”, <https://ph.muzeum1939.pl/borowo-oboz-dla-internowanych-zbrodnia-pomorska-1939,285,pl>, 15 VIII 2024.
- Januszewski B., *Kaliska – zbrodnia pomorska 1939 r.*, “Polska Hekatomba”, <https://ph.muzeum1939.pl/kaliska-zbrodnia-pomorska-1939r,283,pl>, 15 VIII 2024.
- Januszewski B., *Kartuzy (Wzgórze Wolności) – zbrodnia pomorska 1939 r.* [2024, unpublished article for the “Polska Hekatomba” portal].
- Januszewski B., *Lipno i powiat lipnowski – zbrodnia pomorska 1939 r.*, “Polska Hekatomba”, <https://ph.muzeum1939.pl/lipno-i-powiat-lipnowski-zbrodnia-pomorska,262,pl>, 15 VIII 2024.
- Januszewski B., *Tczew – zbrodnia pomorska 1939 r.*, “Polska Hekatomba”, <https://ph.muzeum1939.pl/tczew-zbrodnia-pomorska,263,pl>, 15 VIII 2024.
- Januszewski B., *Zajaczek – zbrodnia pomorska 1939 r.*, “Polska Hekatomba”, <https://ph.muzeum1939.pl/zbrodnia-pomorska-zajaczek,264,pl>, 15 VIII 2024.
- Jastrzębski W., Sziling J., *Okupacja hitlerowska na Pomorzu Gdańskim w latach 1939–1945*, Gdańsk 1979.
- Katyn 1940, educational portal of the Institute of National Remembrance, <https://katyn.ipn.gov.pl/kat/ludzie/ofiary/baza-wyszukiwarka/288,Lista-katynska-2.html>, 15 VIII 2024 r.
- Kozłowski N., *Sylwetki nauczycieli i działaczy oświatowych Ziemi Gdańskiej, poległych, zamordowanych przez hitlerowców i zaginionych w latach II wojny światowej 1939–1945*, “Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1976, No. 4.

- Krajewski M., *Eksterminacja nauczycieli Ziemi Dobrzyńskiej (b. powiaty Rypin i Lipno) w latach II wojny światowej 1939–1945*, Ostrowite 1977.
- Krajewski M., *W cieniu wojny i okupacji. Ziemia Dobrzyńska w latach 1939–1945*, Rypin 1995.
- Krzemień J., *Zbrodnie Selbstschutzu w Jastrzębiu w powiecie świeckim* [in:] *Zapomniani kaci Hitlera. Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939–1940. Wybrane zagadnienia*, ed. I. Mazanowska, T. Ceran, Bydgoszcz–Gdańsk 2016.
- *Księga imienna strat ludzkich II wojny światowej (Kociewie)*, prep. J. Milewski, Starogard Gdański 1983.
- Kubicki M., *Las Zajączek 1939–1945. Niemiecka zbrodnia na Pomorzu Gdańskim z lat II wojny światowej*, Gdańsk–Warszawa 2023.
- Kubicki M., *Niemieckie więzienia i areszty w powiecie starogardzkim jesienią 1939 r. Najnowsze ustalenia badawcze*, “Stutthof. Zeszyty Muzeum” 2023, no. 11.
- Kubicki M., *Zbrodnia w Lesie Szpegawskim 1939–1940*, Gdańsk–Warszawa 2019.
- Małkowski K., *Żołnierze włoscy w okresie międzywojennym i w czasie II wojny światowej w Gdyni*, “Zeszyty Gdynskie” 2009, no. 4.
- Mazanowska I., *Karolewo 1939. Zbrodnie w obozie Selbstschutz Westpreussen*, Gdańsk–Warszawa 2017.
- Mazanowska I., *Radzim 1939. Zbrodnie w obozie Selbstschutz Westpreussen*, Gdańsk–Warszawa 2022.
- Mazanowska I., Ceran T., *Selbstschutz na Pomorzu Gdańskim i Kujawach (Selbstschutz Westpreussen)* [in:] *W cieniu Einsatzgruppen. Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939–1940*, ed. I. Mazanowska, T. Ceran, M. Przeglęta, Warszawa 2021.
- Mazurkiewicz M., *Prawne podstawy funkcjonowania Selbstschutzu na polskich ziemiach wcielonych do III Rzeszy i w Generalnym Gubernatorstwie* [in:] *Zapomniani kaci Hitlera. Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939–1940. Wybrane zagadnienia*, ed. I. Mazanowska, T. Ceran, Bydgoszcz–Gdańsk 2016.
- Milewski J., *Kociewie w latach okupacji hitlerowskiej*, Warszawa 1977.
- Morkowski J., *Batalion Obrony Narodowej “Starogard” (82 batalion piechoty) 1937–1939*, “Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2017, no. 1.
- *Nazi Occupation “Law” in Poland. Selected Documents. Part I: The Incorporated Territories* (“Documenta Occupationis”, vol. 5), prep. K.M. Pospieszalski, Poznań 2019.

- OKŚZpNP Gd, S 81.2014.Zn, Postanowienie o umorzeniu śledztwa w sprawie zbrodni na około 120 obywatelach polskich w okresie 5 IX–30 XI 1939 r. na terenie byłych koszar wojskowych w Tczewie (tzw. Internierungslager), 30 XII 2016 r.
- Ostapowicz D., *Zbrodnie hitlerowskie na Pomorzu Gdańskim w latach 1939–1940. Piaśnica – geneza, uwarunkowania, zbrodnia i pamięć*, “Teki Komisji Historycznej TN KUL” 2019, no. 1.
- *Państwowa Szkoła Morska na Wychodźstwie (1939–1945)*, Uniwersytet Morski w Gdyni, <https://umg.edu.pl/historia-psm-wych>, 15 VIII 2024 r.
- *Pierwsza odłona. Okupacja niemiecka na Kaszubach i Kociewiu w 1939 r.*, exhibition by the Gdańsk Branch of IPN 2009.
- Polska Hekatomba, Museum of the Second World War in Gdańsk, <https://ph.muzeum1939.pl/>, 2 VII 2024.
- *Program narodowościowy Rassenpolitischen Amt'u z 1939 roku na ziemiach polskich*, “Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce” 1948, vol. 4.
- Radziwończyk K., *“Akcja Tannenberg” grup operacyjnych Sipo i SD w Polsce jesienią 1939 r.*, “Przegląd Zachodni” 1966, No. 5.
- *Raport o stratach poniesionych przez Polskę w wyniku agresji i okupacji niemieckiej w latach 1939–1945. Opracowanie*, ed. K. Wnęk, Warszawa 2022.
- Rychert I., *Eksterminacja ludności Tczewa oraz powiatu tczewskiego w latach 1939–1942 w świetle wybranych przykładów z dokumentów Okręgowej Komisji Ścigania Zbrodni Hitlerowskich w Gdańsku* [w:] *Wyniszczyć – wypędzić – wynarodowić. Szkice do dziejów okupacji niemieckiej na Kaszubach i Kociewiu (1939–1945)*, ed. G. Berendt, Gdańsk 2010.
- Sieruga A., *Ludolf von Alvensleben*, Vaterland.pl, http://vaterland.pl/ludolf_von_alvensleben.html, 15 VIII 2024.
- *Sonderfahndungsbuch Polen. Specjalna księga gończa dla Polski* [reprint], introd., prep. G. Bębniak, Katowice–Warszawa 2019.
- *Spis ofiar wojny 1939–1945 zredagowany przez ks. Pawła Szynwelskiego, proboszcza w Smętowie*, prep. L. Kozłowski, Pelplin 2017.
- *Sprawozdanie w przedmiocie strat i szkód wojennych Polski w latach 1939–1945*, prep. War Compensation Office at the Presidium of the Council of Ministers, Warszawa 1947.

- *Straty osobowe Gdyni w okresie II wojny światowej*, prep. R. Toczek, Gdynia 2009.
- *Szpegawsk. Z martyrologii ludności Kociewia*, ed. M. Gregorek, M. Kozłowska, Gdynia 1959.
- Szwoch R., *Słownik biograficzny Kociewia*, vol. 5, Starogard Gdański 2015.
- Trzeciakowski W., *Selbstschutz w Bydgoszczy i powiecie bydgoskim 1939–1940*, Bydgoszcz 2017.
- *Unternehmen Tannenberg – Intelligenzaktion/Operacja Tannenberg – Akcja Inteligencja*, Polska Hekatomba, Museum of the Second World War in Gdańsk, <https://ph.muzeum1939.pl/wrzesien-1939-czerwiec-1940,203,pl>, 15 VIII 2024.
- Walczak M., *Działalność oświatowa i martyrologia nauczycielstwa polskiego pod okupacją hitlerowską 1939–1945*, Wrocław 1987.
- Walczak M., *Straty osobowe polskiego środowiska nauczycielskiego w okresie wojny i okupacji hitlerowskiej 1939–1945*, Warszawa 1984.
- Wardzyńska M., *Był rok 1939. Operacja niemieckiej policji bezpieczeństwa w Polsce Intelligenzaktion*, Warszawa 2009.
- Wiecki R., *Tczew pod okupacją hitlerowską*, Tczew 2013.
- Wieliczko M., *Historia jako przedmiot nauczania w tajnym szkolnictwie doby okupacji hitlerowskiej*, “Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F. Nauki Humanistyczne” 1974, no. 29.
- *Zbrodnie niemieckie na Ziemi Dobrzyńskiej (byłe powiaty Lipno i Rypin) w latach 1939–1945*, ed. A. Szalkowski, P. Gałkowski, Rypin 2019.

Index of names

Albath Walter 85
Alvensleben Ludolf Jakob von 86, 88, 89
Alvensleben Ludolf Hermann von 88
Ancuta Stefan 108
Augustyński Jan 111

Balcer Stefan 94
Bałachowski Witold 111, 112
Bałkowa Jadwiga 101
Barański Atanazy 101
Bączkowski Alojzy 96
Behrendt Erwin 96
Beim Edmund 96
Berendt Grzegorz 97
Beutel Lothar 85
Beyer Jan 107
Bębniak Grzegorz 76, 77
Bieliński Władysław 94
Bielski Kazimierz 108
Bischoff Helmut 85
Blajer Błażej, Fr. 92
Bochentyn Teofil Leon 91, 93
Bogdański Jan, Rev. 99
Bojanowski Jan 96
Bojarska Barbara 91
Böhler Jochen 76
Brejski Jan Kazimierz, Rev. 102
Brodowski Jan, Fr. 92
Bruchwalski Władysław 101
Burdówna Anna 104, 105

Ceran Tomasz 82, 84, 86, 96, 101, 106, 114
Chowański Józef 104, 105
Chrzanowski Bogdan 85, 114
Chudziński Jerzy, Rev. 97, 98
Ciaputa Ludwik 111, 112
Ciecholewski Jan 96

Class Friedrich 85
Cylkowski Lucjan 109
Cywiński Zygmunt 89
Czapiewski Teofil 96
Czoskówna Edyta 96

Dachtera Franciszek, Rev. 104, 105
Damzog Ernst 85
Dąbrowski Bolesław, Rev. 99, 116
Dłuski Stanisław 108
Dominik Konstantyn, Bp. 99
Drozd Jarosław 90, 104, 108, 110, 112, 114
Drozdowski Krzysztof 94
Duszyński Jan Edmund 92
Dżugan Emil 96

Effenberg Leon 92
Eimann Kurt 85

Faczyński Marian 113
Fiebig Edmund 90, 91
Forster Albert 74, 79, 84
Frank Hans 87
Führer see Hitler Adolf

Galikowski Julian 101
Gałkowski Piotr 103
Garbicz Eustachy 110
Gardzielewski Klemens 96
Gawroński Walenty 96
Głowa Czesław, Fr. 92
Gołuński Alfons 96
Gołuński Edmund 96
Górecki Marian, Rev. 107, 108
Gracz Franciszek 96
Gransicki Robert 102, 103
Gräfe Heinz 85

Gregorek Marian 82
Grochowina Sylwia 82, 95, 101, 114
Grot Elżbieta Maria 92
Grześ Ignacy 113
Grzonka Paweł 96
Gumkowski Janusz 80
Guss Walerian 102

Hammer Walter 85
Hass Hanna 97, 98
Hecht Günter 76
Heydrich Reinhard 77, 78
Heyke Leon, Rev. 98
Himmler Heinrich 76–78, 80, 86, 87
Hitler Adolf 82
Hlebowicz Jan 97
Hoppe Edward 111

Izdebski Tadeusz 108

Jamrozik Józef 105
Januszewski Bartosz 75, 83, 97, 102, 103
Jaroszewski Wiesław 97
Jastrzębski Włodzimierz 86
Jaworska Stanisława 95
Jesikiewicz Jan 80
Jurek Marian 94

Kalinowski Bronisław 104
Kankowski Jan 103
Karpus Jan 102
Kaźmierczak Alojzy 94, 115
Kindermann Roman 101
Kirstein Paweł, Rev. 97
Klamann Kilian 101
Knitter Bronisław 96
Knitter Stanisław 110
Konewecki Józef, Fr. 92, 93
Konopka Kazimierz 108
Kosko Stanisław 108

Kossakowski Henryk 108, 109
Kosznicki Jan 102
Kotowska Alicja, s. 91, 93
Kotowska Maria Jadwiga see Kotowska Alicja, s.
Kozłowska Maria 82
Kozłowski Leszek 102
Kozłowski Narcyz 89, 106
Kölzow Hans 87, 88
Krajewski Mirosław 82, 103, 106
Kromp Dorota 82
Krzemień Joanna 102
Krzyżak Agnieszka 108
Kubicki Mateusz 81, 83, 96, 97
Kuczkowski Władysław 97
Kuling Alfons 82
Kuroch Stanisław 101
Kurowski Jan (Franciszek?) 83
Kwieciński Czesław 110

Lerchenfeld Boruch 105
Leszczyński Kazimierz 80
Leyer Hans-Joachim 85
Lewicki Paweł 110
Liczmański Alfons (Alf), scoutmaster 107, 108
Lietz Kazimierz 102
Litwin Roman 110
Lölgen Jakob 85

Łapkiewicz Teodozja 103
Łączewny Tomasz 112
Łopatka Stanisław 89

Machut Bolesław 101
Maciejewski Jan 115
Makiełło Łucjan 102
Mallmann Klaus-Michael 76
Małkiewicz Jan 97
Małkowski Kazimierz 80, 90, 104, 108, 110, 112, 114
Małolepsza Mieczysława (Maria?) 110

Marach Teofil 96
Marchewicz Aleksander 109
Maresz Aleksander 108
Masłowski Franciszek 102
Masztelarz Antoni 97
Matthäus Jürgen 76
Mazanowska Izabela 82, 84, 86, 102
Mazurkiewicz Maciej 86, 87
Meloch Leon 97
Męczykowski Medard 94
Mężyńska Helena 110
Milewski Józef 89, 110
Minczykowska Katarzyna 82
Mirozyk Stefan 101
Miszewski Wacław 102
Młodecki Władysław 107, 108
Monarski Jan 95
Morkowski Janusz 89
Mówiński Józef, Rev. 92
Mroziński Alojzy Stefan 105
Murach Jan 89, 90
Müller Franciszek 97
Myszkier Alfons 97

Naczk Teofil 115
Nałęcz Maria 105
Narloch Jan 101
Niemiec Józef 105
Noryskiewicz Leon Kazimierz 102
Nowak Franciszek 101

Obertyński Edward 90, 104, 108, 110, 112, 114
Odojewski Roman 102
Ody Julian 97
Oelberg Marian 97
Olejniki Antoni 94
Ołtarzewska Kazimiera 108
Ornass Franciszek Wojciech 107
Ostapowicz Dariusz 91
Ottowska Kazimiera 92

Panek Kazimiera 92, 93
Panek Stanisława 92, 93
Paszkowiak Ignacy 97
Piekarski Paweł 97
Poćwiardowski Franciszek 90
Porankiewicz Jan 97
Pospieszalski Karol Marian 79
Pozorska Stanisława 102
Pozorski Jan 101
Pryczkowski Leon 102
Przegiętka Marcin 84
Przewrocki Józef 83
Pudełko Paweł 102

Radwańska Kazimiera 104, 105
Radziwończyk Kazimierz 81, 84
Rogaczewski Franciszek, Rev. 107, 108
Rogoś Wojciech 90
Rozkwitalski Józef, Rev. 97, 98
Ruoss Leon 97
Rutkowiak Wojciech 106
Rychert Izabela 97

Sabat Wojciech 109
Sagan Franciszek 97
Sarnowski Walenty 101
Sawicki Franciszek, Rev. 99
Sawicki Stanisław 101
Schefe Robert 85
Schilling Klaus 104
Schnug Christian 88
Schütt Walter, Rev. 97, 98
Sękowski Tomasz 101
Sieruga Arkadiusz 87
Simon Kazimierz 112
Skorowski Józef 112
Skrzypczak Michał 102
Słyszewski Leon 112
Smulikowski Julian 76
Sobolewski Mieczysław 89

Socha Alojzy 108
Sokołowski Mieczysław 89
Sołtysik Dominik 102
Sołtysik Kazimierz 91, 92
Spaarmann Erich 88
Steyer Donald 85, 103
Stoltmann Franciszek 90
Stosik Feliks 101
Strocki Jan 108
Sucheckie Brunon 107
Szablewski Władysław 97
Szakun Włodzimierz 109
Szalkowski Andrzej 103
Szarmach Stanisław 112
Szczech Tomasz 97
Szczepański Feliks 97
Szczepański Ignacy 108
Szczepański Ludwik 108
Sziling Jan 82, 86, 95
Szmelter Maksymilian 109
Szmulta Józef 109
Szwoch Ryszard 90
Szwoch, teacher from Radziejewo 97
Szykowski Adolf 97
Szymańska Zofia 96

Śliwa Ferdynand 93

Toczek Ryszard 90, 104, 108, 110, 112, 114
Tomkiewicz Monika 112
Trepczyk Ignacy 112
Trocha Marian 97
Tröger Rudolf 85
Trzebiatowski Bernard 101
Trzeciakowski Wiesław 94
Tuchlin Leonard 113
Wańtowski Leon 101
Wardzyńska Maria 77, 81, 82, 114
Wetzel Erhard 76
Wiaźmin Jerzy 89

Widernik Mieczysław 102
Wiecki Radosław 80, 110
Wieczorek Leon 97
Wielewicki Bernard 101
Wieliczko Mieczysław 79
Witkowski Józef 103
Wittstock Brunon Konrad 97
Włoch Paweł 97
Wnęk Konrad 114
Wodkowski Paweł 101
Wojczyński Władysław 90
Wojtaś Alojzy 109
Wróblewski Jan 97
Wysocki Alojzy 97
Wysocki Władysław 97
Wyźlic Franciszek 97

Zaborowski Antoni 104
Zacharski Stanisław 105
Zaleski Tadeusz 92
Zalewski Tadeusz 92
Ząbek Edmund, Fr. 92
Ziarno Karol 105, 106
Ziegler-Brodnicka Ewa 76
Zientkowski Przemysław 101

Index of places

Auschwitz, German camp 101, 104, 105, 108
Austria 104

Barbarka 74, 91, 95
Barbarka Forest see Barbarka
Bartel Wielki 96
Bartoszylas 101
Bergen-Belsen, German camp 104
Berlin 76, 86, 99, 110
Bilowski Forest 102
Biłgoraj 112
Birkenek 101
Birkenek Forest see Birkenek
Bochlin 102
Borowo, German camp 103
Borówno Wielkie, lake 101
Borzechowo 97
Bożepole Królewskie 101
Brda, rzeka 94
Brodnica (Strasburg) 87, 101
Brodnica dist. 105
Bromberg see Bydgoszcz
Brusy 101
Brzostek 105
Brzoza 95
Buchenwald, German camp 104–106
Bukowiny 109
Bydgoszcz (Bromberg) 74, 83, 85–91, 101, 103, 104, 107
110, 111, 113, 115
Bydgoszcz, dist. 82
Bzura, river 89, 104

Celbowo 91
Chełmno 87, 99–101
Chełmno, dist. 91
Chełmno Land 77, 89, 95
Chełmża 95
Chojnice (Konitz) 74, 87, 101

Chojnice, dist. 91, 101
Chojnice Death Valley see Pola Igielskie
Chwarzno 91
Czapelki 102
Czarnowo 95
Czarnylas 83
Czerwińsk 102

Dachau, German camp 101, 104, 106, 108
Danzig, Free City see Free City of Danzig
Danzig-Westpreussen, Reichsgau 79, 81
Dąbrowa Basin 86
Dębogórze 91, 92
Dobrzyń Land 95
Donimierz 91, 115
Działdowo 101
Działdowo, German camp 104, 106
Działdowo, dist. 87
Dzierżążno 112

East Prussia 102, 106
Eastern Borderlands 113
Eberswalde, German camp 104, 105
Ełganowo 104

Flossenbürg, German camp 104, 105
Fordon 74, 91, 94, 95, 115
Fordon Death Valley see Fordon
Frąca 110
Free City of Danzig 75, 79, 80, 85, 104, 107, 108, 114

Gdańsk 75, 76, 80, 81, 85, 87, 91, 92, 96, 99, 104, 105,
107, 108, 110, 111, 114
Gdańsk Pomerania 77, 89
Gdynia 80, 85, 89–92, 104–106, 108–110, 112, 114
General Government 87, 105, 110
Germany 107
Głuche 96
Gostkowo 95
Gostycyn 113
Górka Klasztorna 87

Górna Grupa 91, 101, 102
Grabowiec 96
Grabowo 97
Graniczna Wieś 107
Greater Poland 86, 112
Greater Pomerania see Pomerania Province
Grenzdorf see Graniczna Wieś
Gromowo (Hohenbruch) 106
Gronowo 95
Grudziądz 74, 86, 91, 95, 101
Grzegorz 95
Grzywna 95

Hohenbruch, German camp see Gromowo
Hohensalza see Inowrocław
Hohensalza Regierungsbezirk see
Inowrocław, regency

Iłża 90
Inowrocław (Hohensalza) 87, 88
Inowrocław, regency 81

Janowo 97
Jasło 105
Jastrzębie 102

Kalinin 113
Kaliska (Kartuzy dist.) 91, 103
Kaliska (Starogard dist.) 110
Kaliska Forest see Kaliska (Kartuzy dist.)
Kamierowo 113
Kamionki 95
Karolewo 97
Karolewo, German camp 102, 104
Kartuzy 91, 102, 103
Kartuzy, dist. 91, 103, 104, 112, 113
Kaszczorek 95
Katyń 111–113
Katyń Forest see Katyń
Kazakhstan 113
Kępa Oksywska see Oksywska Kępa

Kharkov (Charków) 112, 113
Kielce Land 90
Kieleńska Huta 91
Klamry 91, 101
Klaniny 96
Kokoszkowy 96
Königsberg Oblast 106
Konitz see Chojnice
Koronowo, German camp and prison 104, 109
Kosakowo 91
Kościerzyna 98, 113
Kościerzyna dist. 91, 107, 113
Koteże 97
Kowel 112
Kozielsk 111–113
Kozmin 107
Krajna 102
Krotoszyn 112
Krowie Łąki 103
Księża Góry 74, 91, 95
Kuyavia 77, 86, 89, 95

Lalkowy 97
Leśna Jania 96
Linia 91
Linowiec 96
Lipno 106
Lipno dist. 82, 106
Lisówko 97
Lobositz, German camp 104, 105
Lovosice see Lobositz, German camp
Lubichowo 82, 97
Lublin-Majdanek, German camp 104

Łętowo 91
Łobżenica 87
Łopatki 102
Łódź Land 86
Majdanek see Lublin-Majdanek, German camp
Masovia 77, 86
Mauthausen-Gusen, German camp 101, 104, 106

Mąkowarsko 102
Mechowo 91
Miechucino 113
Młyniec 95
Mniszek 91, 101, 102
Mosty 91

Nakło nad Notecią 101
Neubrandenburg, stalag 106
Nowa Kiszewa 101
Nowe 102
Nowe Łosienice 112

Ocypel 90
Oksywska Kępa 89
Oliwa, dist. of Gdańsk 107
Olpuch 96
Osieczna 92
Osiek 90
Osowa 91
Osówek 97
Ostróg 112

Paterek 91, 101
Pelplin 97–99, 110, 116
Piaśnica 74, 91, 93, 108, 115
Piatichatki 112
Piatichatki Forest see Piatichatki
Piekło 79, 91
Pieniążkowo 102
Pierwoszyno 91
Pinczyn 97
Plutowo see Płutowo
Płutowo (Plutowo) 87, 88
Pola Igielskie 91, 101
Polesie 113
Polski Konopat 102
Połczyn 91
Pomerania Province 74, 81, 87, 103, 104, 114
Pomerania see Vistula Pomerania
Potulice, German camp 101, 104

Poznań 111
Prenzlau, stalag 90, 106
Preussisch Stargard see Starogard
Przeczn 95
Przetoczyno 91
Przysiek 95
Puck 91

Radom 91, 112
Radziejewo 97
Radzim, German camp 102, 104
Reich see Germany
Reichsgau Posen 81
Reichsgau Wartheland 81
Ravensbrück, German camp 104, 105
Rdziostów 105
Rekowo 91
Rembertów 110
Rogówek 95
Rudzki Most 91, 101
Rumia 109
Runowo 102
Russian Federation 106
Rynkówka 97
Rypin 82, 103
Rypin dist. 103, 106

Sachsenhausen, German camp 101, 104, 106, 110
Sącz Land 105
Sea dist. 105, 115
Sępólno (Krajeńskie) 102
Sępólno dist. 102
Sierakowice 102
Sitno (Sępólno dist.) 102
Skarszewy 74, 91, 101, 109, 113
Skłodzewo 95
Skórcz 82, 83, 96
Skrwilno Forest 103
Słomczyn 93
Smolniki 97
Soldau see Działdowo, German camp

Soviet Union 113
Starobielsk 112, 113
Starogard (Gdański) (Preussisch Stargard) 82, 87, 91, 96, 109, 112
Starogard dist. 82, 90, 96, 97, 102, 109, 110, 116
Stary Bukowiec 101
Starzyno 91
Strasburg see Brodnica
Stutthof, German camp 80, 101, 104, 107–110
Suchobrzeźnica 109
Sypniewo 102
Szpegawsk 83, 91, 96, 99, 116
Szpegawsk Forest see Szpegawsk
Szymankowo 96, 104

Śmiłowo 102
Świecie 94, 102
Świecie dist. 91, 102
Świecino 91
Świerczynki 95

Tczew 97, 98, 110
Tczew dist. 82, 97, 116
Torgau 109
Toruń 74, 82, 85, 91, 95
Toruń dist. 82
Tryl 102
Tuchlino 112
Tuchola 101, 102
Tuchola dist. 82, 91
Turzno 95

Upper Silesia 86
Ukraine 106

Vistula Pomerania 79, 107
Volhynia 75, 112, 113

Warsaw 89, 108, 110, 111
Warsaw Province 87
Wąbrzeźno 102

Wąbrzeźno, German camp 101, 104
Wąbrzeźno dist. 101
Wda 97
Wejherowo 74, 79, 91–93, 97, 115
Westerplatte 91
Wiąg 94
Wielbrandowo 96
Wielki Kack 91, 107
Więcbork 102
Więckowy 109
Witunia 102
Wola 99
Wolental 83
Wrzosy 95
Wymysłów 95
Wyrzysk dist. 87, 91
Wysoka 97

Zajączek Forest 83
Zajączkowo 95
Zamość 89
Zblewo 97
Zdrojewo 102
Zelgno 95
Zelgoszcz 96
Zielona Góra (Starogard dist.) 97
Zimne Zdroje 97
Złotoria 95
Złotów 107

Żelistrzewo 91

About the author

Bartosz Januszewski – historian, certified teacher, employee of the Branch Office of National Education of the Institute of National Remembrance in Gdańsk. Author of publications such as *Eugeniusz Bodo. Z wielkiego ekranu w otchłań Gułagu* (Gdańsk 2018), *Mariusz Zaruski* (Warsaw 2020) and *Kino pod okupacją. Wojenne losy i postawy polskich filmowców (1939–1945)* (Gdańsk–Warsaw 2021) and exhibitions such as *Soldau – utajony ośrodek zagłady. Niemieckie obozy w Działdowie w latach II wojny światowej* (2019), *Powstanie grudniowe 1970 roku* (2020) and *Ryszard Kukliński* (2022). Winner of the “Signets of the IPN Publishing House” competition for the Best Book of the Year 2023 in the field of modern history in the “Diaries, accounts, memoirs” category for the publication *Ocaleni z ludobójstwa. Wspomnienia Polaków z Wołynia* (Gdańsk–Warsaw 2023, together with J. Karbarz-Wilińska).

**Documented sites of execution of teachers in the years 1939–1945
in the area of the German-occupied Pomerania Province,
Free City of Danzig and Działdowo district***

1. Piaśnica	21. Paterek
2. Kaliska near Kartuzy	22. Mrozowo
3. Bilowski Forest (Kartuzy)	23. Buszkowo
4. Grenzdorf (Graniczna Wieś)	24. Koronowo
5. Stutthof (Sztutowo)	25. Bydgoszcz
6. Tczew	26. Tryszczyn
7. Skarszewy	27. Fordon
8. Kaliska near Starogard	28. Luskowo
9. Szpęgawsk	29. Płutowo
10. Wola	30. Małe Czyste
11. Zajączek Forest	31. Klamry
12. Frąca	32. Barbarka
13. Osiek	33. Inowrocław
14. Pola Igielskie (Chojnice Death Valley)	34. Gniewkowo Forest
15. Rudzki Most	35. Łopatki
16. Radzim	36. Bratian
17. Jastrzębie	37. Birkenek
18. Mniszek - Górna Grupa	38. Rypin
19. Księżę Góry	39. Skrwilno Forest
20. Karolewo	40. Działdowo

* The Działdowo district (Warsaw Province) together with the entire Pomerania Province constituted the operational area of Selbstschutz Westpreussen.

Content: Bartosz Januszewski
Graphic design: EuroDesign Gdańsk, www.eurodesign.com.pl

Rezensenten: Dr. Mateusz Kubicki, Dr. habil. Piotr Semków

Übersetzung ins Deutsche: Dr. Wieńczysław Niemirowski

Graphischer Entwurf und Druck: EuroDesign Gdańsk, www.eurodesign.com.pl

Redaktion und Korrektur: Katarzyna Jopek

Register: Bartosz Januszewski, Katarzyna Jopek, Dr. Wieńczysław Niemirowski

Auf der Seite 1 des Umschlags befindet sich ein Foto mit Medard Męczykowski und Antoni Olejnik, den Lehrern des Mathematisch-Naturwissenschaftlichen Nikolaus-Kopernikus-Gymnasiums in Bromberg, kurz vor der Hinrichtung im Fordoner Todestal, 1. November 1939
Sammlungen des Archivs des Institutes für Nationales Gedenken in Bromberg

Das Foto auf der Seite 4 des Umschlags stellt Czesław Lorkowski,
den Leiter der Stefan-Batory-Volksschule in Bromberg dar,
kurz vor der Hinrichtung im Fordoner Todestal, 1. November 1939.
Sammlungen des Archivs des Institutes für Nationales Gedenken in Bromberg

Die in der Veröffentlichung genutzten Fotos stammen aus den folgenden Sammlungen
Archiwum Diecezjalne w Pelplinie [Diözesanarchiv in Pelplin], Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Bydgoszczy
[Archiv des Institutes für Nationales Gedenken in Bromberg], Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Gdańsku
[Archiv des Institutes für Nationales Gedenken in Danzig], Encyklopedia Warmii i Mazur [Enzyklopädie von Ermland und Masuren],
Miejska Biblioteka Publiczna w Tczewie [Öffentliche Stadtbibliothek in Dirschau], Muzeum Piaśnickie w Wejherowie [Piasnitzer Gedenkstätte
in Neustadt i. W.], Pomorska Biblioteka Pedagogiczna w Gdańsku [Pommerellische Pädagogische Bibliothek in Danzig],
römisch-katholische Pfarrgemeinde St. Sigismund in Słomczyn, Uniwersytet Morski w Gdyni [Maritime Universität in Gdingen],
private Sammlung des Verfassers und Public Domain

Auswahl der Abbildungen und Bildunterschriften: Bartosz Januszewski

© Copyright by Instytut Pamięci Narodowej –
Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2024

Vorbereitung der Publikation: Institut für Nationales Gedenken – Kommission
zur Strafverfolgung von Verbrechen gegen das Polnische Volk Zweigstelle Gdańsk
al. Grunwaldzka 216, 80-266 Gdańsk

Zweite, erweiterte Ausgabe

ISBN: 978-83-8376-161-9

www.ipn.gov.pl
www.ksiegarniaipn.pl

Wydawnictwo
Instytutu Pamięci
Narodowej

Institut für Nationales Gedenken
Kommission zur Strafverfolgung von Verbrechen gegen das Polnische Volk
Zweigstelle Gdańsk

Bartosz Januszewski

„Polnischer Unterricht muss restlos und brutal ausgerottet werden...”

Personelle Verluste der Lehrerschaft Pommerellens 1939–1945

INSTYTUT PAMIĘCI
NARODOWEJ

Oddział w Gdańsku

85. rocznica wybuchu
II wojny światowej

Gdańsk 2024

*Zum Gedenken an polnische Lehrer,
die in den Jahren 1939–1945 ermordet wurden,
zum 85. Jahrestag des Ausbruchs des Zweiten Weltkrieges*

Inhaltsverzeichnis

Vorwort	140
„Politische Flurbereinigung“	142
Unternehmen Tannenberg	144
Die Täter	151
Pommerellischer Herbst 1939	155
Deutscher Besatzungsterror (1940–1945)	170
Gewaltverbrechen der Sowjets	
und der Organisation Ukrainischer Nationalisten	178
Martyrium der pommerellischen Lehrerschaft	181
Bibliographie	184
Personenregister	189
Ortsregister – deutsche Namen	193
Ortsregister – polnische Namen	196

Vorwort

Sehr geehrte Damen und Herren!

In einer Ansprache am 17. Oktober 1939 wandte sich Albert Forster an die Bevölkerung von Neustadt in Westpreußen (Wejherowo) mit folgenden Worten: „Das Wesentliche [bei der Eindeutschung Westpreußens] ist, daß unter keinen Umständen irgendwo die polnische Sprache geduldetet wird. Das heißt, polnische Zeitungen, polnische Bücher, polnische Aufschriften, polnische Namen, polnischer Unterricht, polnischer Gottesdienst usw. müssen restlos und brutal ausgerottet werden.“ Diese Worte des Reichsstatthalters von Danzig-Westpreußen drücken präzise die Absichten deutscher Eroberer hinsichtlich der Kultur und des Bildungswesens des unterjochten Landes aus.

Es irrten sich also jene, die sich an die Zeit der preußischen Polenausweisungen nach 1885 und den Schulstreik in Wreschen (Września) an der Wende vom 19. zum 20. Jahrhundert erinnerten und nur eine Wiederkehr des Bismarckschen Kulturkampfes erwarteten. Die Eindeutschung des polnischen Pommerellen nach nationalsozialistischen Prinzipien bedeutete nämlich seit dem Beginn des Weltkrieges eine physische Vernichtung von Eliten, die auf diesem Gebiet über die Kraft des polnischen Elements entschieden.

Den Plänen und den Worten folgten die Taten. Der Beginn militärischer Maßnahmen gegen Polen am 1. September 1939 bildete einen Auftakt für eine verbrecherische Vernichtungsaktion gegen die polnische Intelligenz. Sie wurde auch nach der Beendigung des Feldzuges und der Einführung der Zivilverwaltung fortgesetzt, in Pommerellen dauerte sie bis Anfang 1940.

Opfer deutscher Repressionen, der deutschen Gewaltverbrechen in Pommerellen 1939, waren mindestens 30.000 Personen aus nahezu 400 Orten der Provinz. In jenem blutigen Herbst, auch in den folgenden Jahren des deutschen Besatzungsterrors, haben die Lehrer einen hohen Blutzoll entrichtet. Nicht ohne Grund sah der Besatzer in den Lehrern eine Führungselite der Nation, die es (nach dem Wortgebrauch der Peiniger) „auszurotten“ galt. Das Leben verloren in den Jahren 1939–1945 – nach den Erkenntnissen der vorliegenden Publikation – fast 1.400 Pädagogen, also über 22 % aller Lehrer, die am Vortag des Krieges in den Bildungseinrichtungen der Woiwodschaft Pommerellen beschäftigt waren.

Bekannteste Schauplätze blutiger Hinrichtungen im Herbst 1939 waren u.a.: Wälder bei Spengawskén (Szpegowask), Fordon bei Bromberg (Bydgoszcz), Piasnitz (Piasznica), Barbarken (Barbarka) bei Thorn (Toruń), die Befestigungsanlagen auf den Pfaffenbergen (Księżé Góry) bei Graudenz (Grudziądz), der jüdische Friedhof in Schöneck in Westpreußen (Skarszewy) und das Todestal auf den „Giegeler Feldern“ bei Konitz (Chojnice).

Diese Topographie des Terrors, der gegen die pommerellischen Mitarbeiter des Bildungswesens gerichtet war, ergänzen mehrere Dutzend anderer Orte, die auf der Karte auf dem Vorsatzblatt zu finden sind.

Dieser erste Völkermord des Zweiten Weltkrieges war gleichzeitig ein Nachbarschafts-Gewaltverbrechen, zum großen Teil von örtlichen Deutschen, Bürgern der Republik Polen verübt. Die Schläger der paramilitärischen Trupps des Volksdeutschen Selbstschutzes Westpreußen begingen Morde an ihren polnischen Nachbarn und verwendeten dabei manchmal primitive Werkzeuge, wodurch sie den Opfern zusätzliche Qualen bereiteten. All das weckt Assoziationen mit den ukrainischen Gewaltverbrechen an der polnischen Bevölkerung in Wolhynien und mit dem Völkermord in Ruanda und macht bewusst, dass die brutalsten ethnischen Säuberungen häufig ein Werk von Einwohnern desselben Staates, sogar von den nächsten Nachbarn, sind.

Wir übergeben an Sie eine wichtige Veröffentlichung, deren Gegenstand die deutschen Gewaltverbrechen an den Mitarbeitern des pommerellischen Bildungswesens während des Zweiten Weltkrieges sind. Ihr Verfasser, Bartosz Januszewski – ein Danziger und ein Lehrer – präsentiert zunächst die Geschichte polnischer Pädagogen aus der Freien Stadt Danzig, die bereits am ersten Tag des Krieges Opfer des nationalsozialistischen Terrors wurden. Es folgt anhand von Beispielen die Beschreibung von Schicksalen pommerellischer Lehrer (auch der Geistlichkeit) in der Zeit der deutschen Besatzung. Mitberücksichtigt werden auch diese Mitarbeiter der pommerellischen Bildungseinrichtungen, die 1939 an den Verteidigungskämpfen im polnischen Osten teilnahmen und später den Tod aus der Hand der Sowjets bzw. der ukrainischen Nationalisten erlitten.

Anlässlich des Festes der Kommission für nationale Bildung richte ich an alle Lehrer beste Glückwünsche. Setzen Sie Ihre noble Aufgabe der Erziehung der jungen Generation konsequent fort, ohne vor Herausforderungen der Gegenwart zurückzuweichen. Aus diesem Anlass möchte ich die Pädagogen herzlich dazu ermuntern, dass sie sich mit der vorliegenden Veröffentlichung der Danziger Abteilung des Instituts für Nationales Gedenken bekannt machen. Sie finden in ihr ein wertvolles Material über das Martyrium der Lehrer in den Jahren des Zweiten Weltkrieges. Es ist auch im Kontext des stets wiederkehrenden Themas der Reparationen und Entschädigungen für die riesigen Verluste wichtig, die Polen in den Jahren 1939–1945 erlitten hatte.

Dr. Karol Nawrocki

Präsident des Instituts für Nationales Gedenken

„Die Lehrerschaft [...] ist neben der bewaffneten Armee eine zweite disziplinierte Streitkraft der Republik Polen.

Julian Smulikowski (1880–1934),
Gründer und Führer des Verbandes der polnischen Lehrerschaft,
Aussage von 1930

„Da der polnische Lehrer und zum Teil noch stärker die polnische Lehrerin hervorragende und politisch sehr ernst zu nehmende Träger des polnischen Chauvinismus sind, wird man sie kaum im Volksschuldienst belassen können.

Günter Hecht, Erhard Wetzel,
aus der Denkschrift des Rassenpolitischen Amts der NSDAP,
Berlin, 25. November 1939

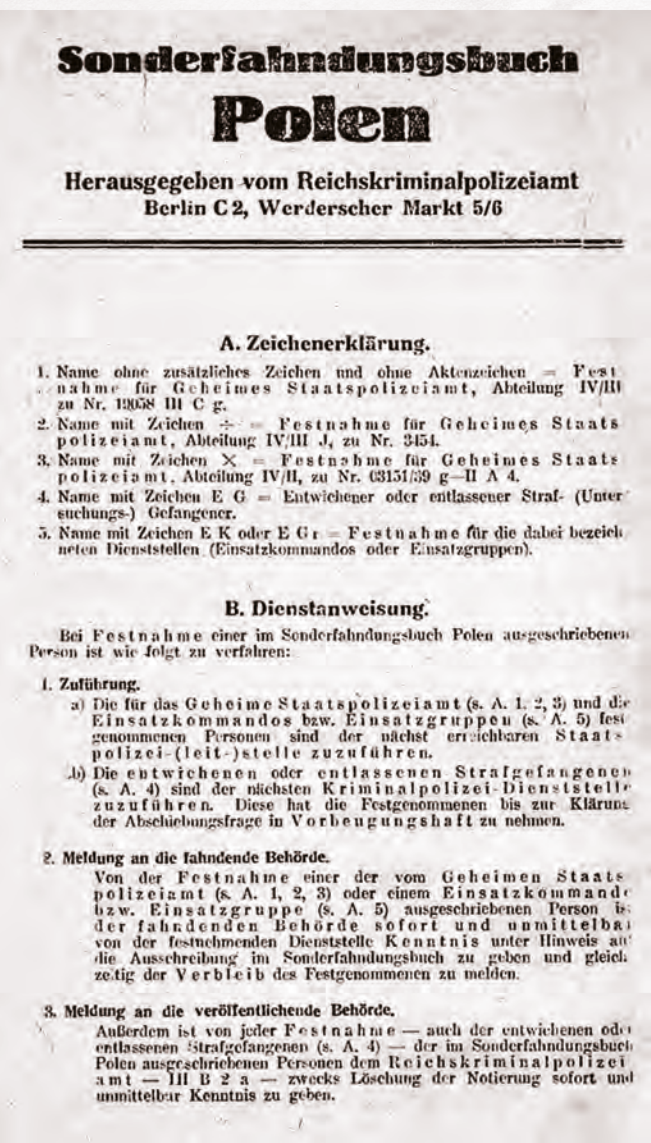
„Politische Flurbereinigung“

Die deutschen Pläne der Vernichtung der polnischen Intelligenz haben im Frühjahr 1939 konkrete Formen angenommen. Auf Initiative des Reichsführers-SS und Chefs der Deutschen Polizei Heinrich Himmler entstand im Mai dieses Jahres die Zentralstelle II/P (Polen), deren Aufgabe die Fertigung von Listen der Polen war, die als Feinde Deutschlands eingestuft wurden¹. Auf der Grundlage der Mitteilungen des ausgebauten deutschen Nachrichtendienstes in Polen (als Agenten waren die Danziger Deutschen und Bürger der Republik Polen deutscher Nationalität tätig) und der methodischen Sichtung der polnischen Presse und des Rundfunks im Sommer 1939 erarbeitete man das erste Sonderfahndungsbuch Polen. Die Träger der dort enthaltenen Namen (darunter viele Lehrer²) sollten später steckbrieflich

¹ J. Böhler, K.M. Mallmann, J. Matthäus, *Einsatzgruppen in Polen*, Darmstadt 2008, S. 15.
² Vgl. *Sonderfahndungsbuch Polen. Specjalna księga gończa dla Polski* [Reprint], Vorwort und Bearbeitung G. Bębnik, Katowice–Warszawa 2019.

gesucht werden. Die Proskriptionslisten erfassten Vertreter der Intelligenz und der Staatselite aus einzelnen Provinzen (Pommerellen, Kulmer Land, Kujawien, Großpolen, Lodzer Land, Oberschlesien, Dombrowaer Kohlebecken, Nordmasowien). Im Sommer 1939 enthielten sie 8.800 Namen³, Anfang 1940 waren es bereits rund 80.000 Namen⁴.

Im Juli 1939 kam es zu einer Verständigung zwischen dem Oberkommando der Wehrmacht und Reinhard Heydrich, dem Chef der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienstes, der die rechte Hand von Heinrich Himmler war. Heydrich erhielt die Erlaubnis, Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienstes aufzustellen. Ihre Angehörigen waren Polizisten und Beamte des Sicherheitsdienstes, sie wurden den sieben für den Überfall auf Polen vorgesehenen Armeen der Wehrmacht zugeordnet. Sie operierten im rückwärtigen Heeresgebiet und gingen auf die Jagd nach den Vertretern der polnischen Führungsschicht, die im Sonderfahndungsbuch aufgelistet waren. Diese wurden in Gefängnisse und Lager eingewiesen und verblieben dort, bis sie durch die „Sonderbehandlung“ (verschleiende deutsche Bezeichnung für physische Vernichtung) ihr Leben verloren.

Deckblatt *Sonderfahndungsbuch Polen*
(Public Domain)

³ G. Bębnik, *Sonderfahndungsbuch Polen. Specjalna księga gończa dla Polski*, „Biuletyn IPN“ 2017, Nr. 9, S. 20.
⁴ M. Wardzyńska, *Był rok 1939. Operacja niemieckiej policji bezpieczeństwa w Polsce. Intelligenzaktion*, Warszawa 2009, S. 49.

Heinrich Himmler und Reinhard Heydrich
(Public Domain)

Unternehmen Tannenberg

Das im Rassenpolitischen Amt der NSDAP ausgearbeitete und am 25. November 1939 publizierte Programm „Die Frage der Behandlung der Bevölkerung der ehemals polnischen Gebiete nach rassepolitischen Gesichtspunkten“ betraf die Strategie der Germanisierung im besetzten Polen und kündigte unzweideutig an, wie die Lehrer und die Bildungseinrichtungen zu behandeln sein werden: „Da der polnische Lehrer und zum Teil noch stärker die polnische Lehrerin hervorragende und politisch sehr ernst zu nehmende Träger des polnischen Chauvinismus sind, wird man sie kaum im

Volksschuldienst belassen können. [...] Die Universitäten und sonstige Hochschulen, die Fachschulen wie die höheren und mittleren sind stets Mittelpunkt polnisch-chauvinistischer Erziehung gewesen und deshalb grundsätzlich zu schließen“⁵. Die Vernichtung des polnischen Bildungswesens begann aber praktisch bereits im Moment des Ausbruchs des Zweiten Weltkrieges und in der Freien Stadt Danzig bereits am 22. August, als die Gebäude des Polnischen Hauses und der polnischen Schule im Dorf Pieckel (Piekło) von den SS-Leuten besetzt wurden, wodurch die Lehrer daran gehindert waren, ihre beruflichen Pflichten auszuüben (das Schuljahr begann in der Freien Stadt Danzig am 1. April und dauerte bis zum 31. März).

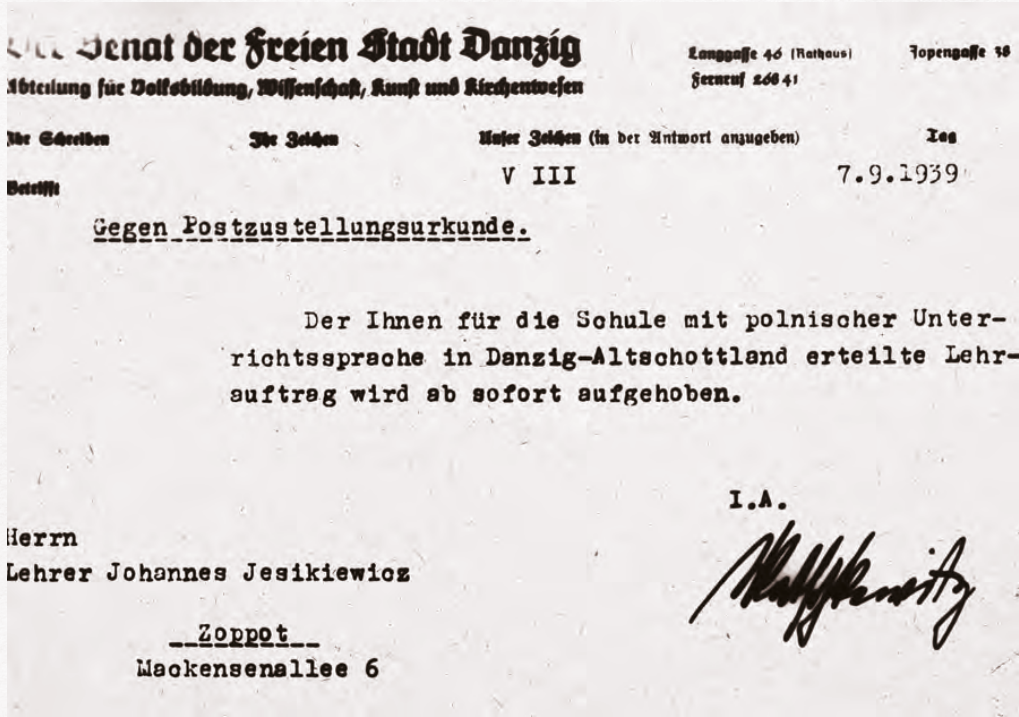
Am 22. September gebot Albert Forster, Chef der NSDAP im Reichsgau Danzig-Westpreußen, die Schließung aller polnischen Bildungseinrichtungen in Pommerellen⁶. In einer Ansprache an die Volksdeutschen, die er am 17. Oktober 1939 in Neustadt in Westpreußen (Wejherowo) hielt, stellte er fest: „Das Wesentliche ist, daß unter keinen Umständen irgendwo die polnische Sprache geduldet wird. Das heißt, polnische Zeitungen, polnische Bücher, polnische Aufschriften, polnische Namen, polnischer Unterricht, polnischer Gottesdienst usw. müssen restlos und brutal ausgerottet werden. Jegliche Weichheit oder gar irgendein Entgegenkommen aus scheinbar notwendigen Gründen ist falsch“. Den Worten folgten Tatsachen: Die polnischen Lehrer erhielten von den Besatzungsbehörden ein Berufsverbot, in den deutschen Grundschulen, die die pommerellischen Kinder im Alter von 6 bis 14 Jahren nunmehr zu besuchen hatten, waren polnische Sprache, Geschichte und Landeskunde keine Unterrichtsfächer: „Allein Volksschulen werden gestattet, sie haben jedoch nur einfachstes Grundwissen, Rechnen, Lesen, Schreiben zu vermitteln. Ein Unterricht in völkisch wichtigen Fächern Erdkunde, Geschichte, Literaturgeschichte sowie Turnen ist ausgeschlossen“. Entsprechend den Grundsätzen der Rassentrennung sollten polnische und deutsche Schüler voneinander streng isoliert werden: „Die Schulräume als auch die Hoffläche und die Abortanlagen [sollen] so restlos abgetrennt werden [...], dass die Polenkinder mit den deutschen Kindern auf keine Weise in Berührung kommen“⁷.

⁵ *Program narodowościowy Rassenpolitischen Amtu z 1939 roku na ziemiach polskich*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce“ 1948, Bd. 4, S. 167. Vgl. auch: *Nazi Occupation "Law" in Poland. Selected Documents. Part I: The Incorporated Territories* („Documenta Occupationis“, Bd. 5), bearb. von K.M. Pospieszalski, Poznań 2019, S. 31; M. Wieliczko, *Historia jako przedmiot nauczania w tajnym szkolnictwie doby okupacji hitlerowskiej*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F. Nauki Humanistyczne“ 1974, Nr. 29, S. 282.

⁶ Verordnungsblatt Militärbefehlshaber Danzig-Westpreußen, Verordnung betr. das Schulwesen in Westpreußen, Danzig, 22 IX 1939 (*Nazi Occupation "Law" in Poland...*, S. 98).

⁷ Der Erlaß des Regierungspräsidenten, Schulbesuch polnischer Kinder, Hohensalza, 27 VI 1942 (*ibidem*, S. 396).

Lehrer in den neu entstehenden Einrichtungen sollten nur Reichsdeutsche und Volksdeutsche sein. Die Schulzeit dieser pommerellischen Kinder, deren Eltern sich nicht in die im Frühjahr 1941 eingeführte Deutsche Volksliste eintragen ließen, endete nach der vierten Klasse. Mittelschulen und Berufsschulen durften nur Kinder von Deutschen und Volksdeutschen besuchen. Das entsprach den Vorgaben des Rassenpolitischen Amtes der NSDAP, nach denen die für die polnischen Kinder bestimmte Volksschule nur auf „landwirtschaftliche, forstwirtschaftliche und einfache industrielle und handwerkliche Berufe“ vorbereiten sollte⁸. Nach dem Abschluss der Volksschule wurden die Schüler dem Arbeitseinsatz zugeführt⁹. In Gdingen (Gdynia) mussten die polnischen Kinder nach der Schule (mit stark reduzierten Fächern) zusätzlich die Schulräume und Turnplätze nach den deutschen Kindern aufräumen und das Brennholz für die Schulgebäude aus dem Wald holen¹⁰. Im Hinblick auf die Schulfragen richtete sich die Besatzungsverwaltung außerdem nach der Denkschrift Heinrich Himmlers von 1940: „Für die

er Danziger Senat entzieht dem polnischen Lehrer aus der Freien Stadt Danzig Jan Jesikiewicz (geb. 1916) das Recht zur Ausübung seines Berufes. Der Pädagoge wurde in Stutthof am Karfreitag 1940 erschossen (Pommerellische Pädagogische Bibliothek in Danzig)

nichtdeutsche Bevölkerung darf es keine höhere Schule geben als die vierklassige Volksschule. Das Ziel dieser Volksschule hat lediglich zu sein: Einfaches Rechnen bis höchstens 500, Schreiben des Namens, eine Lehre, daß es ein göttliches Gebot ist, den Deutschen gehorsam zu sein und ehrlich, fleißig und brav zu sein. Lesen halte ich nicht für erforderlich“¹¹. Die Bildungspolitik gegenüber der autochthonen Bevölkerung auf den dem Deutschen Reich eingegliederten Gebieten spiegelt recht anschaulich die oben bereits zitierte Verordnung des Regierungspräsidenten des Regierungsbezirks Hohensalza (Inowrocław)¹² vom 27. Juni 1942 über den Schulbesuch polnischer Kinder wider: „Ziel der Beschulung der Polenkinder ist in erster Linie die Erziehung zur Sauberkeit und Ordnung, zum anständigen Benehmen und zum Gehorsam gegenüber den Deutschen. Die Unterrichtssprache in den Polenschulen ist deutsch. Die Schule übermittelt den Kindern ein genau umrissenes Wissen, das auf die spätere Arbeitskraftnutzung abgestimmt ist“¹³.

Die Beamten der Einsatzgruppen in Polen – September 1939
(Archiv des Institutes für Nationales Gedenken in Danzig)

⁸ *Program narodowościowy Rassenpolitischen Amt'u...*, S. 167. Vgl. auch: *Nazi Occupation "Law" in Poland...*, S. 54.
⁹ R. Wiecki, *Tczew pod okupacją hitlerowską*, Tczew 2013, S. 78.
¹⁰ K. Małkowski, *Żołnierze włoscy w okresie międzywojennym i w czasie II wojny światowej w Gdyni*, „Zeszyty Gdynskie” 2009, Nr. 4, S. 226.

¹¹ Denkschrift Himmlers über die Behandlung der Fremdvölkischen im Osten, in: Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 5 (1957), S. 194-198.
¹² Der nördliche Teil des Regierungsbezirks Hohensalza, der seit dem 8. Oktober 1939 eine der drei Verwaltungseinheiten des Reichsgaus Posen war (am 29. Januar 1940 erfolgte die Umbenennung zum Reichsgau Wartheland), gehörte in der Vorkriegszeit zur Woiwodschaft Pommerellen (seit dem 1. April 1938: Woiwodschaft Großpommerellen).
¹³ *Nazi Occupation "Law" in Poland...*, S. 396.

Das Unternehmen Tannenberg¹⁴ (seine Urheber und Vollstrecker bezeichneten es euphemistisch als politische Flurbereinigung, Säuberungsaktion bzw. direkte Aktion¹⁵) wurde parallel zum Überfall auf Polen gestartet. Das Ende der Kriegshandlungen und die Entstehung des Reichsgaus Danzig-Westpreußen am 26. Oktober 1939 bedeutete kein Ende der Gewaltverbrechen. In Pommerellen wurden sie bis zum Frühjahr 1940 fortgesetzt.

Die Repressionen erreichten die höchste Intensität im Oktober und November 1939, was möglicherweise mit dem Chaos zusammenhing, das die Auflösung der Militärverwaltung (25. Oktober) und die allmähliche Einführung der zivilen Besatzungsverwaltung auf diesem Gebiet begleitete. Um die „Bereinigung“ der besetzten Gebiete von „polnischen Elementen“ zu beschleunigen, haben die Deutschen nicht selten zu einer List gegriffen. In den Landkreisen Bromberg (Bydgoszcz), Lipno, Rypin, Preußisch Stargard (Starogard), Dirschau (Tczew), Thorn (Toruń) und Tuchel (Tuchola) wurden die Lehrer aufgefordert, sich zu einem Treffen mit den deutschen Behörden einzufinden. Sein Thema war angeblich die Besprechung ihrer Anstellung und der Erneuerung der Tätigkeit der Bildungseinrichtungen in neuer „Nachkriegswirklichkeit“. Diese Pädagogen, die an die Möglichkeit der Fortsetzung ihrer Arbeit glaubten, stellten sich meist gern ein. Für diese, die einen längeren Weg zu bewältigen hatten, stellten die Deutschen sogar Transportmittel bereit. Der Verlauf dieser Versammlungen war unterschiedlich. In Bromberg (Bydgoszcz) und Thorn (Toruń) versprach man die Öffnung der Schulen und unterstrich, dass der Führer die Volkszugehörigkeit eines Menschen hochachte¹⁶. Trotzdem wurden fast alle Teilnehmer dieser Konferenzen interniert und um diese Pädagogen zu fangen, die sich versteckten, nutzte man die Proskriptionslisten. Die überwiegende Mehrheit der Verhafteten wurde bereits im Herbst 1939 ermordet.

Am 12. Oktober veranstalteten die Deutschen eine Razzia auf Pädagogen in Lubichow (Lubichowo) und Skurz (Skórcz). Alfons Kuling, Lehrer aus Hagenort (Osieczna) war einer der 62 festgenommenen

Lehrer aus den Landkreisen Preußisch Stargard (Starogard) und Dirschau (Tczew). Nach dem Krieg machte er die folgende Aussage über die Behandlung der Häftlinge im Stargarder Gefängnis: „Prügeln und Foltergymnastik nahmen kein Ende. Etwas Atem holen konnte man nur dann, wenn man die Stirn an die Wand lehnte, mit den Händen auf dem Nacken, die Beine rund einen Meter von der Wand entfernt. [...] Wir wurden bis aufs Blut geschlagen, mit Gewalt steckte man unsere Köpfe in Gefäße mit Fäkalien, man hinderte uns am Austreten, um die Notdurft zu verrichten, man befahl uns [...],

Deutsche Karte mit der territorialen Struktur des Selbstschutzes Westpreußen einschließlich der Einteilung in sechs Inspektionen (Archiv des Institutes für Nationales Gedenken in Bromberg)

Kniebeugen zu machen und mit ausgestreckten Armen die folgende Formel zu wiederholen: «Wir sind als Polen geboren und wollen als Polen sterben»¹⁷. Die festgenommenen Lehrer aus Bromberg (Bydgoszcz) wurden mit Gabeln gestochen, die Pädagogen aus Rypin mit Hunden gehetzt, man trieb ihnen Nägel in den Rücken und den vor Schmerz schreienden Opfern füllte man Gips in den Mund. Die Lehrerinnen zwang man, dass sie Alkohol trinken, sich entkleiden und tanzen. Wenn sie sich weigerten,

¹⁴ M. Wardzyńska, *Był rok 1939...*, S. 51. Mehr dazu: K. Radziwińczyk, „*Akcja Tannenberg*“ grup operacyjnych Sipo i SD w Polsce jesienią 1939 r., „Przegląd Zachodni“ 1966, Nr. 5.

¹⁵ Diese Bezeichnungen benutzte man auf den dem Deutschen Reich eingegliederten Gebieten. Eine Fortsetzung des Unternehmens Tannenberg war im Generalgouvernement die Außerordentliche Befriedungsaktion, die im Frühjahr 1940 begann. Der in Bezug auf die Gewaltverbrechen des deutschen Besatzers im Herbst 1939 am häufigsten verwendete Begriff Intelligenzaktion entstand erst nach dem Krieg. In der Fachliteratur verwendet man alle hier angeführten Bezeichnungen (M. Kubicki, *Niemieckie więzienia i areszty w powiecie starogardzkim jesienią 1939 r. Najnowsze ustalenia badawcze*, „Stutthof. Zeszyty Muzeum“ 2023, Nr. 11, S. 36, Anm. 4).

¹⁶ S. Grochowina, *Straty osobowe środowiska nauczycielskiego województwa pomorskiego w roku 1939* [in:] *Wokół strat ludności pomorskiej w latach 1939–1945. Materiały z XVII sesji naukowej w Toruniu w dniu 21 listopada 2007 roku*, hrsg. von D. Kromp, K. Minczykowska, J. Sziling, Toruń 2008, S. 97.

¹⁷ Zit. nach: *Pierwsza odłona. Okupacja niemiecka na Kaszubach i Kociewiu w 1939 r.*, Ausstellung des Instituts für Nationales Gedenken, Zweigstelle Gdańsk, Tafel 9. Vgl. auch: *Szpegowsk. Z martyrologii ludności Kociewia*, hrsg. von M. Gregorek, M. Kozłowska, Gdynia 1959; M. Wardzyńska, *Był rok 1939...*, S. 153–154.

folterte man sie und vergewaltigte¹⁸. Viele von den Lehrern, die man am 12. Oktober 1939 in Lubichow (Lubichowo) und Skurz (Skórcz) verhaftete, wurden acht Tage später in den Wäldern bei Spengawsk (Szpȩgawsk) erschossen. Zwei Pädagogen erschoss man im Wald Sajonschek (Las Zajączek) bei Skurz (Skórcz). Es waren: Józef Przewrocki (geb. 1885), Lehrer aus Wollenthal (Wolental), vermutlich am 21. Oktober 1939 hingerichtet, und Jan (Franciszek?) Kurowski (geb. 1916), Pfadfinder und Lehrer aus Schwarzwald (Czarnylas), getötet am 27. bzw. am 28. Oktober 1939¹⁹.

Um dem Blutbad den Schein der Gesetzlichkeit zu verleihen, wurden sog. Volksgerichte (alternative Bezeichnungen: Selbstschutzgerichte, Selbstschutzräte)²⁰ ins Leben gerufen. Diese Femgerichte, eine Parodie der Justiz, von der polnischen Bevölkerung als „Mordkommissionen“ bezeichnet, fällten meist Todesurteile, ohne Beweisverfahren und ohne Möglichkeit einer Verteidigung. Um die Operation streng geheim zu halten, wählten die Täter als Hinrichtungsstätten meist abgelegene Orte (Waldkomplexe, Ödländer, Hohlwege, weit ausgedehnte Täler) und für Menschen weitgehend unzugängliche Gelände

Albert Forster
(Public Domain)

¹⁸ T. Ceran, I. Mazanowska, M. Tomkiewicz, *Zbrodnia pomorska 1939*, Warszawa 2018, S. 14; M. Krajewski, *Eksterminacja nauczycieli Ziemi Dobrzyńskiej (b. powiaty Rypin i Lipno) w latach II wojny światowej 1939–1945*, Ostrowite 1977, S. 7–8.

¹⁹ M. Kubicki, *Las Zajączek 1939–1945. Niemiecka zbrodnia na Pomorzu Gdańskim z lat II wojny światowej*, Gdańsk–Warszawa 2023, S. 105, 159, 163. Vgl. auch: B. Januszewski, *Zajączek – zbrodnia pomorska 1939 r.*, „Polska Hekatomba“, <https://ph.muzeum1939.pl/zbrodnia-pomorska-zajaczek,264,pl>, letzter Zugriff: 15.8.2024.

²⁰ Nicht zu verwechseln mit dem 1934 eingerichteten Volksgerichtshof.

(Kiesgruben, Sandgruben, Artillerie-Schutzstellungen, Militärkasernen, (Polizei-)Gefängnisse, Schießstände und demolierte jüdische Friedhöfe)²¹.

In einem Interview für den „Danziger Vorposten“ vom Februar 1942 bediente sich Forster des Wortschatzes der NS-Propaganda und begründete die Notwendigkeit der „Beseitigung“ der pommerellischen Eliten: Exponenten der polnischen Politik und der Polonisierung seien vor allem Geistliche, Adel, Lehrer und polnische Intelligenz gewesen. Nach der Übernahme des Landes galt es daher, diese Exponenten zu beseitigen und sie somit daran zu hindern, dass sie die Massen beeinflussen²².

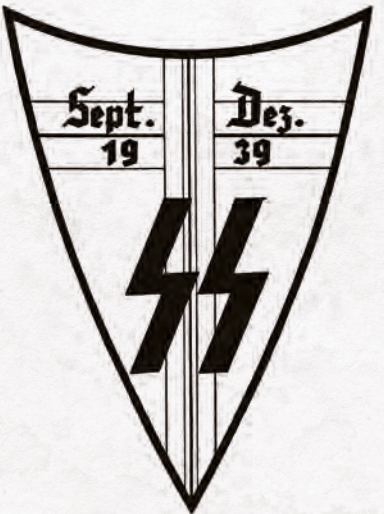
Die Täter

Gewaltverbrechen, zu denen es in Pommerellen 1939 kam und die erster Völkermord des Zweiten Weltkrieges waren, verübten drei dort agierende Sondereinheiten (die im Bereich der 4. Armee agierende Einsatzgruppe IV unter SS-Brigadeführer Lothar Beutel, die im Bereich der 3. Armee

Ernst Damzog
(Public Domain)

Selbstschutz Westpreußen

Abzeichen des Selbstschutzes Westpreußen
(Archiv des Institutes für Nationales Gedenken in Bromberg)

²¹ I. Mazanowska, T. Ceran, *Selbstschutz na Pomorzu Gdańskim i Kujawach (Selbstschutz Westpreussen)* [in:] *W cieniu Einsatzgruppen. Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939–1940*, hrsg. von I. Mazanowska, T. Ceran, M. Przeglęta, Warszawa 2021, S. 65.

²² Vgl. K. Radziwończyk, „*Akcja Tannenberg*“..., S. 98.

agierende Einsatzgruppe V²³ unter SS-Brigadeführer Ernst Damzog und Einsatzkommando 16 (Danzig) unter SS-Sturmabführer Rudolf Tröger²⁴), Mitglieder des aus Danziger Deutschen zusammengesetzten SS-Wachsturmbanns Eimann unter SS-Obersturmbannführer Kurt Eimann und Schläger des Volksdeutschen Selbstschutzes Westpreußen.

An der Spitze dieser letzteren Formation, für die Bürger der Republik Polen deutscher Abstammung (Volksdeutsche) angeworben wurden, stand SS-Gruppenführer Ludolf Hermann von Alvensleben, Adjutant Heinrich Himmlers. Die ersten Zellen dieser Formation entstanden in den westlichen Woiwodschaften der Republik Polen im Oktober 1938, als die Agenten des Sicherheitsdienstes Sabotagegruppen zu organisieren begannen, die sich aus Vertretern der deutschen Minderheit zusammensetzten. In der ersten Septemberwoche des Jahres 1939 nahmen die bewaffneten Banden der einheimischen Deutschen verschiedene Namen an: Hilfspolizei, Heimwehr, Bürgerwehr. Die Entscheidung über die organisatorische Vereinheitlichung der unkoordinierten Tätigkeit einzelner Gruppen fiel vermutlich zwischen dem 8. und 10. September bei einer Beratung in Berlin, deren Vorsitz Heinrich Himmler führte. Offiziell wurde der Selbstschutz Westpreußen durch den Befehl des Reichsführers SS vom 20. September 1939 ins Leben gerufen. Am 7. Oktober erschienen „Vorläufige Richtlinien für die Organisation des Selbstschutzes in Polen“ Heinrich Himmlers, die diese Strukturen den örtlichen Befehlshabern der SS und der Ordnungspolizei unterstellten²⁵. Die Richtlinien schrieben vor, dass der Selbstschutz sich aus waffenfähigen Volksdeutschen im Alter von 17 bis 45 Jahren zusammensetzen sollte. Diese Entscheidungen sanktionierten eine bereits bestehende Situation, denn in Wirklichkeit war die Organisation bereits seit dem Anfang September unter dem Befehl von SS-Offizieren in ganz West- und Nordpolen aktiv. Im November 1939 zählte die Formation 82.-100.000

²³ Einsatzgruppe IV setzte sich aus zwei Einsatzkommandos zusammen: EK 1/IV (unter SS-Obersturmbannführer Helmut Bischoff) und EK 2/IV (unter SS-Obersturmbannführer Walter Hammer), die EG V – aus drei Einsatzkommandos: EK 1/V (unter SS-Obersturmbannführer Heinz Gräfe), EK 2/V (unter SS-Obersturmbannführer Robert Scheff) und EK 3/V (unter SS-Obersturmbannführer Walter Albat). Die EG IV und EG V verließen Pommern zwischen dem 15. und 20. September 1939 (B. Chrzanowski, *Pomorz Gdańskie pod okupacją hitlerowską (1939–1945)* [in:] *Stutthof – hitlerowski obóz koncentracyjny*, hrsg. von D. Steyer, Warszawa 1988, S. 28).

²⁴ Das Einsatzkommando 16 agierte in Pommern bis zum November 1939. Sie bestand aus drei gesonderten Einheiten: mit Sitz in Gdingen (Gdynia) (unter SS-Sturmabführer Friedrich Class), in Thorn (Toruń) (unter SS-Hauptsturmführer Hans-Joachim Leyer) und in Bromberg (Bydgoszcz) (unter SS-Sturmabführer Jakob Lölgen). Tröger, der die Vorbereitungen zum Unternehmen Tannenberg auf dem Gebiet der Freien Stadt Danzig leitete, koordinierte die Tätigkeit der ihm unterstellten Einheit von Danzig (Gdańsk) aus.

²⁵ M. Mazurkiewicz, *Prawne podstawy funkcjonowania Selbstschutzu na polskich ziemiach wcielonych do III Rzeszy i w Generalnym Gubernatorstwie* [in:] *Zapomniani kaci Hitlera. Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939–1940. Wybrane zagadnienia*, hrsg. von I. Mazanowska, T. Ceran, Bydgoszcz–Gdańsk 2016, S. 12, 15–16.

Mann, in Pommern und Kujawien waren es 38.000²⁶ (weitere 44.-62.000 Schläger bildeten die Strukturen des Selbstschutzes in der Provinz Posen, im Lodzer Land, in Oberschlesien, im Dombrowaer Kohlebecken und in Nordmasowien).

Angehörige des Graudenzers Selbstschutzes
(Archiv des Institutes für Nationales Gedenken in Bromberg)

Eine Abteilung des Selbstschutzes in Gorka
(Górka Klasztorna) bei Lobsens (Łobżenica)
(Lkr. Wirsitz/Wyrzysk)
(Public Domain)

Der Bereich III des Selbstschutzes (Selbstschutz Westpreußen) umfasste territorial die Woiwodschaft Pommern in den Grenzen vom 31. August 1939 (Großpommern) und den Landkreis Soldau (Działdowo), der seit dem 1. April 1938 zur Woiwodschaft Warschau (Warszawa) gehörte. Er bestand aus sechs Inspektionen: I – Strassburg in Westpreußen (Brodnica), II – Plutowo (Plutowo) (bei Kulm/Chełmno), III – Hohensalza (Inowrocław), IV – Konitz (Chojnice), V – Preussisch Stargard (Starogard), VI – Bromberg (Bydgoszcz). Der Selbstschutz Westpreußen wurde auf Befehl Himmlers vom 26. November 1939²⁷ formell aufgelöst und seine Angehörigen wurden von der Wehrmacht, von der SS und von Polizeiformationen übernommen, sie dienten auch in den Wachmannschaften der Konzentrationslager und im Generalgouvernement im Sonderdienst, der sog. „Privatpolizei von Hans Frank“.

²⁶ W. Jastrzębski, J. Sziling, *Okupacja hitlerowska na Pomorzu Gdańskim w latach 1939–1945*, Gdańsk 1979, S. 65.

²⁷ M. Mazurkiewicz, *Prawne podstawy funkcjonowania Selbstschutzu...*, S. 19–21.

Die Chefs der Inspektionen des Volksdeutschen Selbstschutzes Westpreußen – von links: SS-Standartenführer Ludolf Jakob von Alvensleben (Inspektionsführer in Plutowo/Plutowo, Neffe von Ludolf Hermann), SS-Obersturmbannführer Erich Spaarmann (bis November 1939 Inspektionsführer in Bromberg/Bydgoszcz), SS-Obersturmbannführer Hans Kölzow (Inspektionsführer in Hohensalza/Inowrocław), SS-Sturmbannführer Christian Schnug (seit Dezember 1939 Inspektionsführer in Bromberg/Bydgoszcz) (Archiv des Institutes für Nationales Gedenken in Bromberg)

Der Stab des Einsatzkommandos 16 vor der Villa Musica in Neustadt in Westpreußen (Wejherowo) (Archiv des Institutes für Nationales Gedenken in Danzig)

Das Maß der Wirksamkeit der bereits am Beginn des Krieges entfachten Terror-Maschinerie spiegelt ein Bericht des Chefs des Selbstschutzes Westpreußen vom 7. Oktober wider: Es sei ihm gelungen, über 17.000 Personen kaltzustellen, davon wurden über 4.000 (die gefährlichsten „Elemente“) liquidiert²⁸. Einer seiner engsten Mitarbeiter, Chef der Inspektion III mit Sitz in Hohensalza (Inowrocław), Hans Kölzow, schrieb im Bericht vom 24. September, dass er die Hälfte der Polen an die Wand stellen musste. Am 9. Oktober berichtete er dem Vorgesetzten, es herrsche jetzt Ruhe, man müsse aber die Polen jeden Tag dutzendweise an die Wand stellen.

Die Führung des Selbstschutzes Westpreußen, in der Mitte Ludolf Hermann von Alvensleben (Archiv des Institutes für Nationales Gedenken in Bromberg)

Ludolf Hermann von Alvensleben vor dem Hauptquartier des Selbstschutzes Westpreußen in Bromberg (Bydgoszcz) (Archiv des Institutes für Nationales Gedenken in Bromberg)

Pommerellischer Herbst 1939

Opfer des Krieges waren auch diese Pädagogen, die als Soldaten der Polnischen Armee im Kampf gefallen sind. Mindestens 39 von ihnen stammten aus Pommerellen, Kujawien bzw. aus dem Kulmer Land²⁹. Jerzy Wiaźmin (geb. 1906), ein Lehrer aus Kociewie, fiel als Leutnant der Reserve des Bataillons für

²⁸ Vgl. A. Sieruga, *Ludolf von Alvensleben*, Vaterland.pl, http://vaterland.pl/ludolf_von_alvensleben.html, letzter Zugriff: 15.8.2024.

²⁹ N. Kozłowski, *Sylwetki nauczycieli i działaczy oświatowych Ziemi Gdańskiej, poległych, zamordowanych przez hitlerowców i zaginionych w latach II wojny światowej 1939–1945*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy“ 1976, Nr. 4, S. 533.

Landesverteidigung „Starogard“ am 19. September 1939 beim Versuch eines Durchbruchs von der Bzura in Richtung Warschau (Warszawa)³⁰. Jan Murach (geb. 1908), Lehrer an der Städtischen Handelsschule und am Städtischen Koedukativen Kaufmännischen Gymnasium in Bromberg (Bydgoszcz) verlor sein Leben Mitte September 1939 bei Kämpfen bei Warschau (Warszawa). Stanisław Łopatka (geb. 1909), Mitarbeiter des Nikolaus-Kopernikus-Gymnasiums und -Lyzeums starb am 20. September 1939 bei Zamość als Leutnant des 61. Infanterieregiments der Polnischen Armee³¹. In der Schlacht um Oxhöfter Kämpfe (Kępa Oksywska) fielen vier Lehrer aus Gdingen (Gdynia): Zygmunt Cywiński (geb. 1902), Mieczysław Sobolewski, Mieczysław Sokołowski und Władysław Wojczyński (geb. 1908)³². Opfer eines Kriegsverbrechens der Wehrmacht war Lehrer der Volksschule Nr. 8 in Gdingen (Gdynia) Wojciech Rogoś (geb. 1907). Als Leutnant der Reserve der Polnischen Armee kämpfte er in den Reihen der 18. Pommerellischen Ersatz-Division in der Region Kielce, wo er in deutsche Gefangenschaft geriet. Am 10. September 1939 wurde er unter Verletzung des Völkerrechts in einer Massenhinrichtung bei Itza

Jan Murach
(Public Domain)

Edmund Fiebig
(Archiv des Institutes für Nationales
Gedenken in Bromberg)

³⁰ *Księga imienna strat ludzkich II wojny światowej (Kociewie)*, bearb. von J. Milewski, Starogard Gdański 1983, S. 26; J. Morkowski, *Batalion Obrony Narodowej „Starogard“ (82 batalion piechoty) 1937–1939*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy“ 2017, Nr. 1, S. 168–169.

³¹ Nach einer anderen Version wurde er von der Sicherheitspolizei in Bromberg (Bydgoszcz) verhaftet und anschließend bei einer Massenhinrichtung am 31. Oktober 1939 erschossen.

³² J. Drozd, K. Małkowski, E. Obertyński, R. Toczek, *Gdynianie. Lista (niepełna) strat osobowych w Gdyni w II wojnie światowej 1939–1945*, Tl. 1: *Ludność cywilna*, Gdynia 2005, S. 14, 43, 49.

erschossen³³. Opfer der Mordwelle wurden bereits in den ersten Tagen des Krieges acht Pädagogen aus Bromberg (Bydgoszcz), die keine Einberufung erhielten. Einer von ihnen war Edmund Fiebig (geb. 1903), Lehrer des Staatlichen Humanistischen Gymnasiums und des Staatlichen Klassischen Gymnasiums, der von den in die Stadt einmarschierenden Soldaten am 5. September 1939 auf der Straße erschossen wurde. Im Stalag Prenzlau starb im Februar 1940 Leiter der Volksschule Nr. 12 in Gdingen (Gdynia) Franciszek Poćwiardowski (geb. 1901). In der Stunde des Todes zählte er erst 38 Jahre³⁴. Franciszek Stoltmann (geb. 1905), Leiter der Volksschule in Occipel (Ocypel) (Lkr. Preußisch Stargard/Starogard) wurde im August 1939 eingezogen und kämpfte als Leutnant der Reserve bei Radom, wo er verwundet wurde. Im Frühjahr 1940 wurde er zur Gestapo in Ossieck (Osiek) (Lkr. Preußisch Stargard/Starogard) bestellt, dort brutal verhört und im nahe gelegenen Wald erschossen³⁵.

Die größten Hinrichtungsstätten der pommerellischen Lehrerschaft im „Blutherbst“ des Jahres 1939 waren Piasnitz (Piaśnica) bei Neustadt in Westpreußen (Wejherowo), Fordon bei Bromberg (Bydgoszcz), Barbarken (Barbarka) bei Thorn (Toruń), die Befestigungsanlagen auf den Pfaffenbergen (Księżę Góry) bei Graudenz (Grudziądz) und Spengawskén (Szpeęgawsk) bei Preußisch Stargard (Starogard). Diese Topografie des Terrors, der gegen Mitarbeiter des Bildungswesens gerichtet war, ergänzen u. a.: das Todestal „Giegeler Felder“ („Pola Igielskie“) (Lkr. Konitz/Chojnice), jüdischer Friedhof am Großen Borowno-See (Borówno Wielkie) bei Schöneck in Westpreußen (Skarszewy) (Lkr. Berent/Kościerzyna), der Wald bei Kaliska in der Nähe von Karthaus (Kartuzy), Klammer (Klamry) (Lkr. Kulm/Chełmno), Paterke (Paterek) (Lkr. Wirsitz/Wyrzysk), Rudabrück (Rudzki Most) (Lkr. Tuchel/Tuchola) sowie die Wälder zwischen Mischke (Mniszek) und Karolina (Górna Grupa) (Lkr. Schwetz an der Weichsel/Świecie).

In den Wäldern bei Piasnitz (Piaśnica) bei Neustadt in Westpreußen (Wejherowo) ermordete man 68 namentlich bekannte Pädagogen. Bis zum Ende des Schuljahres 1938/39 arbeiteten sie in Bildungseinrichtungen in: Danzig (Gdańsk), Gdingen (Gdynia), Karthaus (Kartuzy), Putzig (Puck), Neustadt in Westpreußen (Wejherowo), Celbau (Celbowo), Völtzendorf (Chwarzno), Eichenberg (Dębogórze), Groß Dennemörse (Donimierz), Köllnerhütte (Kieleńska Huta), Kossakau (Kosakowo), Linde (Linia), Lantow (Łętowo), Mechau (Mechowo), Brück (Mosty), Espenkrug (Osowa),

³³ *Ibidem*, S. 40.

³⁴ *Straty osobowe Gdyni w okresie II wojny światowej*, bearb. von R. Toczek, Gdynia 2009, S. 87.

³⁵ R. Szwoch, *Słownik biograficzny Kociewia*, Bd. 5, Starogard Gdański 2015, S. 288–289.

Pieckel (Piekło), Pierwoschin (Pierwoszyno), Polzin (Połczyno), Pretoschin (Przetoczyno), Rekau (Rekowo), Groß Starsin (Starzyno), Schwetzin (Świecino), Groß Katz (Wielki Kack) und Sellistrau (Żelistrzewo). Am 8. November 1939 kam u. a. Teofil Leon Bochentyn (geb. 1913) ums Leben, Lehrer im Fach Wehrkunde in den Schulen in Neustadt in Westpreußen (Wejherowo) und an der Staatlichen Maritimen Schule in Gdingen (Gdynia). Unter den am 11. November³⁶ 1939 hingerichteten Personen befanden sich u. a. Kazimierz Sołtysik (geb. 1893), Polonist, Leiter der Gesamtberuflichen Mittelschule des Heimatlichen Schulvereins in Danzig (Gdańsk) und Dozent auf dem Gelände des Militärischen Munitionsdepots auf der Westerplatte; Ferdynand Śliwa (geb. 1894), Polonist der Gesamtberuflichen Mittelschule des Heimatlichen Schulvereins in Danzig (Gdańsk); Maria Jadwiga Kotowska (geb. 1899),

Kazimierz Sołtysik (in der Mitte) mit Lehrern des Polnischen Gymnasiums in Danzig (Gdańsk)
(Pommerellische Pädagogische Bibliothek in Danzig)

³⁶ An diesem Tag wurden 314 Personen erschossen, darunter mindestens 25 Lehrer aus Gdingen (Gdynia). Es war eine der größten Hinrichtungen in den Wäldern bei Piasnitz (Piaśnica). Der 11. November, der polnische Unabhängigkeitstag, wurde bestimmt nicht zufällig gewählt (D. Ostapowicz, *Zbrodnie hitlerowskie na Pomorzu Gdańskim w latach 1939–1940. Piaśnica: geneza, uwarunkowania, zbrodnia i pamięć*, „Teka Komisji Historycznej TN KUL“, 2019, Nr. 1, S. 64). Detailliert: B. Bojarska, *Piaśnica. Miejsce martyrologii i pamięci. Z badań nad zbrodniami hitlerowskimi na Pomorzu*, Wejherowo 2009.

Die Ordensschwester
Alicja Kotowska
(Public Domain)

Teofil Leon Bochentyn
(Archiv des Institutes für
Nationales Gedenken in
Danzig)

Ferdynand Śliwa
(Public Domain)

Stanisława Panek
(Piasnitzer Gedenkstätte
in Neustadt i. W.)

Kazimiera Panek
(Piasnitzer Gedenkstätte
in Neustadt i. W.)

Pater Józef Konewecki
(Römisch-katholische
Pfarrgemeinde St. Sigismund
in Słomczyn)

besser bekannt als Schwester Alicja Kotowska, Oberin der Kongregation der Auferstehungsschwestern und Leiterin des Staatlichen Lehrerseminars in Neustadt in Westpreußen (Wejherowo); Stanisława Panek (geb. 1894) und Kazimiera Panek (geb. 1896)³⁷, Lehrerinnen des Pädagogischen Lyzeums in Neustadt in Westpreußen (Wejherowo); Pfarrer Józef Mówiński (geb. 1903)³⁸, Katechet der Volksschule Nr. 3 in Gdingen (Gdynia); Jan Edmund Duszyński (geb. 1900), Leiter der Volksschule in Eichenberg (Dębogórze); Kazimiera Ottowska, Leiterin des Mädchengymnasiums der Gesellschaft für Mittelschulen in Gdingen (Gdynia); Leon Effenberg (geb. 1913), Lehrer der Volksschule Nr. 11 in Gdingen (Gdynia); Aleksander Szulc (geb. 1903), Leiter eines Handelslyzeums in Gdingen (Gdynia); Tadeusz Zaleski (geb. 1889), Leiter der Handwerklichen und Industrieschule in Gdingen (Gdynia); Tadeusz Zalewski, Leiter des Mechanischen Gymnasiums in Gdingen (Gdynia). Am 14. November wurden Lehrer des Gdingener Gymnasiums der Patres Jesuiten ermordet: P. Błażej Blajer (geb. 1885), P. Jan Brodowski (geb. 1910), P. Czesław Głowa (geb. 1909), P. Józef Konewecki (geb. 1893) und P. Edmund Ząbek (geb. 1902)³⁹.

Im Fordoner Todestal bei Bromberg (Bydgoszcz) verloren mindestens 88 Lehrer ihr Leben⁴⁰. Es waren u. a. Stefan Balcer (geb. 1893), Leiter der Öffentlichen Stefan-Czarniecki-Volksschule in Bromberg (Bydgoszcz); Władysław Bieliński (geb. 1886), Leiter der Volksschule in Jungen (Wiąg) bei Schwetz an der Weichsel (Świecie); Marian Jurek, Lehrer der Öffentlichen Königin-Jadwiga-Volksschule in Bromberg (Bydgoszcz); Alojzy Kaźmierczak (geb. 1896), Berufslehrer an der Staatlichen Industrieschule in Bromberg (Bydgoszcz), Medard Męczykowski (geb. 1888), Mathematiklehrer, und Antoni Olejnik (geb. 1887), Zeichenlehrer, die alle beide Mitarbeiter des Städtischen Mathematisch-Naturwissenschaftlichen Nikolaus-Kopernikus-Gymnasiums in Bromberg (Bydgoszcz) waren. Die Verhafteten wurden in den Pferdeställen der örtlichen Kaserne gehalten, wo man sie folterte⁴¹ und anschließend, am 1. November 1939, im Zuge einer der größten Hinrichtungen der Bromberger Intelligenz, erschoss. Im Rahmen der Intelligenzaktion verloren 137 Pädagogen aus der Stadt an der Brahe (Brda) ihr Leben, darunter fünf Frauen.

³⁷ E. M. Grot, *Ludobójstwo w Piaśnicy jesienią 1939 r. ze szczególnym uwzględnieniem losu mieszkańców Gdyni*, „Zeszyty Gdynskie“ 2009, Nr. 4, S. 254.

³⁸ M. Walczak, *Straty osobowe polskiego środowiska nauczycielskiego w okresie wojny i okupacji hitlerowskiej 1939–1945*, Warszawa 1984, S. 214–216.

³⁹ *Straty osobowe Gdyni...*, S. 10, 13, 25, 49, 128.

⁴⁰ K. Drozdowski, *Tajemnica Doliny Śmierci. Droga do prawdy 1939–2018*, Bydgoszcz–Fordon–Warszawa 2018, S. 139–165 (namentliches Verzeichnis der Opfer).

⁴¹ W. Trzeciakowski, *Selbstschutz w Bydgoszczy i powiecie bydgoskim 1939–1940*, Bydgoszcz 2017, S. 88.

Bromberger Lehrer kurz vor ihrer Hinrichtung in Fordon – Władysław Bieliński oben (im Vordergrund) und Marian Jurek, unten, 1. November 1939
(Archiv des Institutes für Nationales Gedenken in Bromberg)

Bromberger Lehrer, eskortiert von Angehörigen des Selbstschutzes zur Hinrichtungsstätte – Fordon, 1. November 1939
(Archiv des Institutes für Nationales Gedenken in Bromberg)

Ihr Leben verloren im Wald Barbarken (Barbarka) bei Thorn (Toruń) 31 Lehrer, die vor dem Ausbruch des Krieges in Thorn, Culmsee (Chełmża) und in kleineren Orten in Kujawien, im Kulmer Land und im Dobriner Land arbeiteten: in Hopfengarten (Brzoza), Scharnau (Czarnowo), Gostgau (Gostkowo), Gronowo, Falkenstein (Grzegorz), Griffen (Grzywna), Kamionki, Kaschorek (Kaszczonek), Mlynietz (Młyniec), Heimsoot (Przeczo), Wiesenburg (Przysiek), Rogówek, Hohenhausen (Skłodzewo), Swierczynko (Świerczynki), Turzno, Schönwalde (Wrzosa), Wymysłów, Senzkau (Zajęzów), Seglein (Zelgno), Zlotterie (Złotoryja)⁴². Unter den Gefangenen, die im Fort VII gehalten und in Barbarken (Barbarka) ermordet wurden, befand sich Lehrerin und Instrukturin der Pfadfinderjugend aus Thorn (Toruń) Stanisława Jaworska sowie Leiter und Lehrer der Schule in Griffen (Grzywna) und gleichzeitig Bürgermeister der Gemeinde Culmsee (Chełmża) Jan Monarski (geb. 1881). Diesen letzteren tötete man am 31. Oktober oder Anfang November.

Auf den Pfaffenbergen (Księża Góry) tötete man 29 Mitarbeiter des Bildungswesens aus Graudenz (Grudziądz) und Umgebung⁴³.

Die größte heute bekannte Hinrichtungsstätte der pommerellischen Pädagogen sind die Wälder bei Spengawskan (Szpegowo) in der Nähe von Preußisch Stargard (Starogard), wo zwischen September 1939 und Januar 1940 104 Lehrer (96 Männer und acht Frauen) ermordet wurden⁴⁴. Zofia Szymańska

Jan Monarski
(Public Domain)

Erwin Behrendt
(Pommerellische Pädagogische
Bibliothek in Danzig)

Edyta Czoskówna
(Pommerellische Pädagogische
Bibliothek in Danzig)

⁴² S. Grochowina, J. Sziling, *Barbarka. Miejsce niemieckich egzekucji Polaków z Torunia i okolic (październik–grudzień 1939)*, Toruń 2009, S. 9.

⁴³ T. Ceran, *Zbrodnia pomorska 1939. Początek ludobójstwa niemieckiego w okupowanej Polsce*, Bydgoszcz–Warszawa 2024, S. 245.

⁴⁴ M. Kubicki, *Zbrodnia w Lesie Szpegowym 1939–1940*, Gdańsk–Warszawa 2019, S. 149, 369.

(geb. 1894), Lehrerin aus Olpuch, wurde am 2. Oktober ermordet und Edyta Czoskówna (geb. 1913), Pädagogin der Volksschule in Simonsdorf (Szymankowo), am 24. November. An demselben Tag starb auch Erwin Behrendt (geb. 1890), Polonist am Polnischen Gymnasium in Danzig (Gdańsk).

Opfer von nur zwei Hinrichtungen in den Wäldern bei Spengawskan (Szpegowo) waren 83 Personen. Ihr Leben verloren am 20. Oktober 39 Lehrer aus dem Landkreis Preußisch Stargard (Starogard). Unter ihnen befanden sich: Alojzy Bączkowski (geb. 1903) aus Groß Bartel (Bartel Wielki), Edmund Beim (geb. 1911) aus Klaniny, Jan Bojanowski aus Zellgosch (Zelgoszcz), Jan Ciecholewski (geb. 1905) aus Lienfitz (Linowiec), Teofil Czapiewski aus Kokoschken (Kokoszkowy), Emil Dżugan aus Starogard (Preussisch Stargard), Walenty Gawroński (geb. 1890) aus Buchenwalde (Grabowiec), Alfons Gołunski und Leon Meloch (geb. 1898) aus Wiesenwalde (Wysoka), Edmund Gołunski (geb. 1904) aus Glucha (Głuche), Franciszek Gracz (geb. 1894) aus Vielbrand (Wielbrandowo), Paweł Grzonka (geb. 1905) aus Lesnian (Leśna Jania), Klemens Gardzielewski (geb. 1909), Bronisław Knitter und Teofil Marach aus Skurz (Skórcz), Władysław Kuczkowski (geb. 1906) und Feliks Szczepański (geb. 1914) aus Hochstüblau (Zblewo), Jan Małkiewicz und Szwoch (Vorname unbekannt) aus Rathsdorf (Radziejewo), Antoni Masztelarz (geb. 1893) aus Wilscheblott (Wilcze Błota), Franciszek Müller (geb. 1909), Jan Porankiewicz und Paweł Włoch aus Lubichow (Lubichowo), Alfons Myszkie (geb. 1905) aus Buchenau (Grabowo), der vierundsiebzigjährige, pensionierte Schulinspektor und Aktivist des Polnischen Westbundes Julian Ody (geb. 1865), Marian Oelberg (geb. 1905) aus Lalkau (Lalkowy), Ignacy Paszkowiak (geb. 1878) aus Grüneberg (Zielona Góra), Paweł Piekarski und Franciszek Wyzlic aus Pinschin (Pinczyn), Franciszek Sagan (geb. 1886) aus Wda, Władysław Szablewski (geb. 1911) aus Kaltspring (Zimne Zdroje), Tomasz Szczech (geb. 1907) aus Smolniki, Adolf Szykowski (geb. 1910) aus Rinkowken (Rynkówka), Marian Trocha (geb. 1900) aus Karlshagen (Karolewo), Leon Wieczorek (geb. 1898) aus Bordzichow (Borzechowo), Brunon Konrad Wittstock (geb. 1905) aus Fuchshöfchen (Lisówko), Jan Wróblewski (geb. 1896) aus Kottisch (Koteże), Alojzy Wysocki (geb. 1901) aus Ossoweg (Osówek), Władysław Wysocki (geb. 1905) aus Johannisdorf (Janowo)⁴⁵. Im Dezember tötete man 44 Pädagogen aus den Landkreisen Preußisch Stargard (Starogard) und Dirschau (Tczew)⁴⁶. Ermordet wurde also insgesamt 25 % aller Lehrerschaft aus Kociewie.

⁴⁵ *Ibidem*, S. 142–143 (namentliches Verzeichnis der Opfer); *Księga imienna strat ludzkich II wojny...*, S. 36, 55–56, 122, 129, 130, 137, 145, 158–159, 165, 171.

⁴⁶ M. Kubicki, *Zbrodnia w Lesie Szpegowym...*, S. 149.

Am 20. Oktober erfolgte auch der Höhepunkt Blutherbstes in Pelplin. An diesem Tag wurden 22 katholische Priester verhaftet – Dozenten des dortigen Höheren Priesterseminars und des Collegium Marianum. Noch am Abend desselben Tages wurden 17 von ihnen auf dem Gelände der Dirschauer Kaserne von einem aus Angehörigen der SA, der SS und des Selbstschutzes bestehenden Erschießungskommando hingerichtet. Unter den Opfern befanden sich u.a. Paweł Kirstein (geb. 1883), Direktor des Collegium Marianum, Józef Rozkwitalski (geb. 1893), Doktor der Theologie und Rektor des Pelpliner Priesterseminars, Jerzy Chudziński (geb. 1885), Chefredakteur der Zeitschrift „Pielgrzym“ und Walter Schütt (geb. 1872), Kanzler der Diözesankurie⁴⁷. Dieser letztere nutzte nicht das ihm wegen seiner deutschen Abstammung gemachte Angebot, dass er am Leben bleibt, und erklärte dem Gestapomann, der die Aktion leitete, dass er das Schicksal der Kollegen teilen wolle⁴⁸. Vier Tage früher ermordete man in den Wäldern bei Spengawsk (Szpegowask) Dr. Leon Heyke (geb. 1885), einen Priester und kaschubischen Aktivist, Katecheten und Romanisten in Berenter Bildungseinrichtungen: Staatliches Lehrerseminar für Männer und Staatliches Józef-Wybicki-Gymnasium und Lyzeum.

Hanna Hass
(Öffentliche Stadtbibliothek in Dirschau)

⁴⁷ B. Januszewski, *Tczew – zbrodnia pomorska 1939 r.*, „Polska Hekatomba“, <https://ph.muzeum1939.pl/tczew-zbrodnia-pomorska,263.pl>, letzter Zugriff: 15.8.2024. Unter den Personen, die im Herbst 1939 auf dem Gelände der Dirschauer Kaserne ermordet wurden, befanden sich auch acht Lehrer, u. a. Wiesław Jaroszewski (geb. 1907), Leon Ruoss (geb. 1907) und vier Lehrerinnen, unter ihnen die 36-jährige Pfadfinderin und Lehrerin des Mädchengymnasiums in Dirschau (Tczew) Hanna Hass (I. Rychert, *Eksterminacja ludności Tczewa oraz powiatu tczewskiego w latach 1939–1942 w świetle wybranych przykładów z dokumentów Okręgowej Komisji Ścigania Zbrodni Hitlerowskich w Gdańsku* [in:] *Wyniszczyć – wypędzić – wynarodowić. Szkice do dziejów okupacji niemieckiej na Kaszubach i Kociewiu (1939–1945)*, hrsg. von G. Berendt, Gdańsk 2010, S. 173–174; R. Wiecki, *Tczew...*, S. 58, 86). Vgl. auch: OKŚZpNP Gd, S 81.2014. Zn, Postanowienie o umorzeniu śledztwa w sprawie zbrodni w okresie 5 IX–30 XI 1939 r. na terenie byłych koszar wojskowych w Tczewie, Bl. 9–12.

⁴⁸ Vgl. J. Hlebowicz, *Swastyka czy krzyż?*, „Gość Niedzielny (Gość Gdański)“ 2021, Nr. 46, <https://gdansk.gosc.pl/doc/7226184.Swastyka-czy-krzyz>, letzter Zugriff: 15.8.2024.

Der Priester Józef
Rozkwitalski
(Diözesanarchiv in Pelplin)

Der Priester Jerzy
Chudziński
(Diözesanarchiv in Pelplin)

Der Priester Walter Schütt
(Diözesanarchiv in Pelplin)

Der Priester
Franciszek Sawicki
(Diözesanarchiv in Pelplin)

Drei Pelpliner Professoren wurden am 20. Oktober im Dorf Wolla (Wola) bei Pelplin, in der Nähe der Schmalspurbahn hingerichtet, einer der getöteten Geistlichen war Jan Bogdański (geb. 1883). Zwei zur Hinrichtung bestimmte Geistliche wurden verschont. Es war zunächst der schwer kranke Weihbischof der Diözese Kulm und ehemalige Rektor des Pelpliner Priesterseminars Konstantyn Dominik (geb. 1870), der auf Beschluss der Gestapo bis zu seinem Tode im Jahr 1942 in Danzig (Gdańsk) unter Hausarrest stand. Die zweite Person war Franciszek Sawicki (geb. 1877), Professor der Philosophie. Er wurde von einem SS-Offizier und gleichzeitig einem Professor für Archivwissenschaft in Berlin verschont, dem F. Sawicki bei der Erfassung der geraubten Archive der Bibliothek des Priesterseminars helfen sollte (die sonstigen Buchbestände, u. a. die 10.000 Bände zählende Bibliothek der Seminaristen, wurden in der Pelpliner Zuckerfabrik verbrannt). Franciszek Sawicki war zur Zeit der deutschen Besatzung der einzige katholische Seelsorger in Pelplin.

Fünf andere, zur selben Zeit verhaftete Pelpliner Geistliche – Dozenten des Priesterseminars und Mitglieder des Kapitels der Diözese Kulm – wurden von den Deutschen noch im Oktober in den Wäldern bei Spengawsk (Szpegowask) ermordet. Unter ihnen befand sich u. a. Bolesław Dąbrowski (geb. 1901), Doktor des kanonischen Rechts und päpstlicher Kammerherr. Das Gebäude des Pelpliner Priesterseminars wurde in Arrest verwandelt, in den die Angehörigen des Einsatzkommandos 16 polnische Aktivist, Priester und Lehrer einwiesen. Der Pelpliner Dom wurde Sitz einer Polizeischule. Während des pommerellischen Blutherbstes verloren 24 von insgesamt 26 Dozenten der Pelpliner

geistlichen Schulen ihr Leben. Die ganze Diözese Kulm erlitt wiederum während des Zweiten Weltkrieges im Verhältnis zu anderen polnischen Kirchenprovinzen die größten personellen Verluste. Von 701 Diözesanpriestern kamen 356 ums Leben (50,8 %).

Stempel der Bibliothek der Polizeischule der Schupo in Pelplin
(Diözesanarchiv in Pelplin)

Professoren des Höheren Priesterseminars vor dem Denkmal polnischer Theologen in Pelplin,
das von den Deutschen 1939 zerstört wurde (Diözesanarchiv in Pelplin)

Opfer deutscher Gewaltverbrechen waren auf den „Giegeler Feldern“ bei Konitz (Chojnice) (die Bevölkerung nannte sie ein Todestal) 16 namentlich bekannte Lehrer, u. a. Leon Wańtowski (geb. 1890), Leiter der Schulen in Soldau (Działdowo) und Bruß (Brusy), der am 17. bzw. am 19. November erschossen wurde. Während der deutschen Besatzung ermordete man insgesamt 41 Pädagogen aus dem Landkreis Konitz (Chojnice). 16 von ihnen wurden in den Lagern zu Tode gequält: Jadwiga Bałkowa, Władysław Bruchwalski, Stanisław Kuroch, Stefan Miroszyk, Jan Pozorski und Bernard Trzebiatowski in Potulitz (Potulice), Roman Kindermann, Franciszek Kummer, Tomasz Sękowski und Bernard Wielewicki in Mauthausen-Gusen, Bolesław Machut und Jan Narloch in Stutthof (Sztutowo), Julian Galikowski in Auschwitz, Atanazy Barański und Franciszek Nowak in Sachsenhausen, Stanisław Sawicki in Dachau⁴⁹.

Leon Wańtowski
(Archiv des Institutes für Nationales Gedenken
in Bromberg)

Auf dem jüdischen Friedhof am Großen Borowno-See (Borówno Wielkie) bei Schöneck in Westpreußen (Skarszewy) ermordete man im Herbst 1939 25 Lehrer. Es waren u. a. Kilian Klamann aus Neu Kischau (Nowa Kiszewa), Walenty Sarnowski (geb. 1909) aus dem Dorf Fersenau (Bartoszylas), Feliks Stosik (geb. 1899) aus Königlich Boschpol (Bożepole Królewskie) und Paweł Wodkowski (geb. 1902) aus Alt Bukowitz (Stary Bukowiec)⁵⁰. Weitere Lehrer starben in Klammer (Klamry) bei Kulm (Chełmno) – 24, im Wald Birkenek (Brzezinki) bei Strasburg in Westpreußen (Brodnica) – 20, in Paterke (Paterek) bei Nakel an der Netze (Nakło nad Notecią) – 18, in Rudabrück (Rudzki Most) bei Tuchel (Tuchola) – 18⁵¹, in Mischke (Mniszek) und Karolina (Górna Grupa) bei Graudenz (Grudziądz) – 11.

⁴⁹ Chojnice 1939–1945, hrsg. von P. Zientkowski, Chojnice 2024, S. 92–93, 131–169.

⁵⁰ S. Grochowina, *Straty osobowe środowiska nauczycielskiego...*, S. 102; *Księga imienna strat ludzkich II wojny...*, S. 17, 20.

⁵¹ T. Ceran, *Ofiary zbrodni pomorskiej 1939 – portret zbiorowy* [in:] *Rozstrzelana niepodległość. Ofiary zbrodni pomorskiej 1939*, hrsg. von T. Ceran, Toruń 2020, S. 32.

Unter 156 namentlich bekannten Opfern der deutschen Gewaltverbrechen in Pommerellen aus dem Landkreis Briesen (Wąbrzeźno) gab es mindestens zehn Lehrer (u. a. Jan Kazimierz Brejski, Priester und Katechet am Gymnasium in Briesen, der am 27. Oktober 1939 ermordet wurde)⁵². Die Opfer wurden seit Mitte September zum Teil im Lager des Selbstschutzes in Briesen (Wąbrzeźno) gehalten und anschließend in einer stillgelegten Sandgrube in Kieslingswalde (Łopatki) hingerichtet. Leidenstätten der polnischen Bevölkerung der Krajna waren die bis zum Dezember 1939 bestehenden Internierungslager des Selbstschutzes in Karlshof (Karolewo) und Resmin (Radzim) im Landkreis Zempelburg (Sępólno Krajeńskie). Unter 395 namentlich bekannten Polen, die in Karlshof (Karolewo) ihr Leben verloren, befanden sich mindestens acht Lehrer (darunter eine Frau). Sie stammten aus Monkowarsk (Mąkowarsko), Runowo, Zempelburg (Sępólno Krajeńskie), Sittnow (Sitno), Zippnow (Sypniewo), Schmilowo (Śmiłowo), Vandsburg (Więcbork) und Wittun (Witunia)⁵³. Auf der Liste mit den Namen von 123 in Resmin (Radzim) zu Tode gemarterten Häftlingen befinden sich drei Pädagogen aus dem Landkreis Tuchel (Tuchola), u. a. Walerian Guss, pensionierter Professor des Gymnasiums in Tuchel, der am 16. Oktober 1939 hingerichtet wurde⁵⁴.

Orte des Martyriums der pommerellischen Intelligenz waren im Landkreis Schwetz (Świecie) u. a. das Gut Falkenhorst (Jastrzębie), wo man mindestens zwei Lehrer tötete (Franciszek Masłowski und Stanisława Pozorska)⁵⁵, und die Wälder zwischen Mischke (Mniszek) und Karolina (Górna Grupa). Durch deutsche Kugeln starben in diesen letzteren u. a. Michał Skrzypczak, Lehrer aus Neuenburg in Westpreußen (Nowe) (30.09.), Paweł Pudełko (geb. 1891), Gymnasialprofessor aus Schwetz an der Weichsel (Świecie) (21.10.), Jan Karpus, Leiter der Schule in Bochlin bei Neuenburg in Westpreußen (Nowe) (29.10.), Leon Kazimierz Noryskiewicz, Leiter der Schule in Treul (Tryl) bei Neuenburg in Westpreußen (Nowe) (29.10.), Łucjan Makiełło (30.10.), Kazimierz Lietz (geb. 1902), Leiter der Schule in Pienonskowo (Pieniążkowo) bei Neuenburg in Westpreußen (Nowe) (31.10.), Wacław Miszewski, Leiter der Schule in Sprindt (Zdrojewo) bei Neuenburg in Westpreußen (Nowe) und der Volksschule in Schwetz an der Weichsel (Świecie) (31.10.), Jan Kosznicki, langjähriger Leiter der Volksschule in

Czerwinsk (Czerwińsk), Lkr. Preußisch Stargard (Starogard) (8.11. bzw. 9.11.), Roman Odojewski, Pädagoge aus dem Dorf Klein Zappeln (Czapelki) bei Schwetz an der Weichsel (Świecie) (13.11.), Dominik Sołtysik, Schulinspektor aus Schwetz an der Weichsel (Świecie) (15.11.) und Leon Pryczkowski, Lehrer aus Polnisch Konopath (Polski Konopat) bei Schwetz an der Weichsel (Świecie) (31.12.)⁵⁶.

Bei der ersten Massenhinrichtung, die am 14. September 1939 in der Gegend von Karthaus (Kartuzy), im Wald bei Bülow (Bilowo-Leśnictwo), an der Straße nach Sierakowitz (Sierakowice), stattfand, kamen sechs Polen ums Leben, unter ihnen Robert Gransicki (geb. 1900), Lehrer polnischer Schulen in Ostpreußen und Mitglied des Polnischen Westbundes⁵⁷.

Robert Gransicki
(Enzyklopädie von Ermland und Masuren)

Teodozja Łapkiewicz
(Archiv des Institutes für Nationales Gedenken in Bromberg)

Ins Internierungslager Borowo, Lkr. Karthaus (Kartuzy), wurden seit Mitte September 1939 Vertreter der Karthauser Intelligenz eingewiesen⁵⁸. Ein Teil der Lagerinsassen verlor das Leben bei zwei Massenhinrichtungen im Wald bei Kaliska, 3 km östlich von Karthaus (Kartuzy): am 27. Oktober (77 Opfer) und am 25. November 1939 (39 Opfer)⁵⁹. Unter den Erschossenen befanden sich der Karthauser

⁵² *Idem, Im Namen des Führers... Selbstschutz Westpreussen i zbrodnia w Łopatkach w 1939 roku*, Bydgoszcz–Gdańsk 2014, S. 101–111 (hier auch namentliches Verzeichnis der Opfer).

⁵³ I. Mazanowska, *Karolewo 1939. Zbrodnia w obozie Selbstschutz Westpreussen*, Gdańsk–Warszawa 2017, S. 84–124 (hier auch namentliches Verzeichnis der Opfer).

⁵⁴ *Eadem, Radzim 1939. Zbrodnia w obozie Selbstschutz Westpreussen*, Gdańsk–Warszawa 2022, S. 78–97 (hier auch namentliches Verzeichnis der Opfer).

⁵⁵ J. Krzemień, *Zbrodnia Selbstschutzu w Jastrzębiu w powiecie świeckim* [in:] *Zapomniani kaci Hitlera...*, S. 132–134.

⁵⁶ *Księga imienna strat ludzkich II wojny...*, S. 179, 192–193, 196, 215–216; *Spis ofiar wojny 1939–1945 zredagowany przez ks. Pawła Szynwelskiego, proboszcza w Smętowie*, bearb. von L. Kozłowski, Pelplin 2017, S. 48.

⁵⁷ *Dzieje Kartuz*, Bd. 2, hrsg. von M. Widernik, Kartuzy 2001, S. 164; B. Januszewski, *Kartuzy (Wzgórze Wolności) – zbrodnia pomorska 1939 r.* [2024, unveröffentlichter Beitrag fürs Portal „Polska Hekatomba“].

⁵⁸ K. Ciechanowski, *Obóz dla internowanych (Internierungslager) w Borowie k. Dzierżążna* [in:] *Stutthof – hitlerowski obóz koncentracyjny*, hrsg. von D. Steyer, Warszawa 1988, S. 59–61.

⁵⁹ B. Januszewski, *Kaliska – zbrodnia pomorska 1939 r.*, „Polska Hekatomba“, <https://ph.muzeum1939.pl/kaliska-zbrodnia-pomorska-1939r;283,pl>, letzter Zugriff: 15.8.2024.

Lehrer Józef Witkowski und Jan Kankowski, Pädagoge aus dem östlich von Karthaus gelegenen Dorf Kuhwiese (Krowie Łąki)⁶⁰. Während des Zweiten Weltkriegs starben mindestens 27 Lehrer aus dem Landkreis Kartuzy.

Auf dem Gebiet des Landkreises Rypin (im April 1938 wurde er ein Teil vom sog. Großpommerellen) erschoss man im Herbst 1939 73 Mitarbeiter des Bildungswesens (30 % der ganzen Lehrerschaft)⁶¹, darunter 21 Frauen. Eines der Opfer war Teodozja Łapkiewicz (geb. 1915), Lehrerin am Städtischen Gymnasium in Rypin, die in den Skrwilnoer Wäldern hingerichtet wurde⁶².

Deutscher Besatzungsterror (1940–1945)

Die Beendigung des Unternehmens „Tannenberg“ im Jahr 1940 bedeutete kein Ende von Repressionen. Die Lehrer aus der Woiwodschaft Pommerellen verloren ihr Leben auch in den nächsten Jahren deutscher Besatzung. Der Terror gegen polnische Eliten wurde dann auch in der Form indirekter Vernichtung ausgeübt, z. B. durch Deportationen in Konzentrationslager, Gefängnisse oder Arbeitslager. Die pommerellischen Pädagogen waren Insassen von Konzentrations-, Durchgangs- und Internierungslagern auf dem Gebiet des besetzten Polen (Auschwitz, Soldau/Działdowo, Karlshof/Karolewo, Krone/Koronowo, Lublin-Majdanek, Potulitz/Potulice, Resmin/Radzim, Briesen/Wąbrzeźno), der Freien Stadt Danzig (Stutthof), in Österreich (Mauthausen-Gusen), in der Tschechoslowakei (Lobositz/Lovosice) und im Deutschen Reich (Bergen-Belsen, Buchenwald, Dachau, Eberswalde, Flossenbürg, Ravensbrück, Sachsenhausen).

Franciszek Dachtera (geb. 1910), Priester und Katechet am Kaufmännischen Gymnasium in Bromberg (Bydgoszcz), nahm an den Verteidigungskämpfen im September 1939 teil und wurde nach der Schlacht an der Bzura gefangen genommen. Unter Verletzung der Regeln der III. Genfer Konvention wurde er des Status eines Kriegsgefangenen beraubt und 1940 in das KZ Buchenwald, zwei Jahre später in das KZ Dachau eingewiesen. Hier wurde er mit Malaria angesteckt und starb 1944 infolge verbrecherischer medizinischer Experimente, die in diesem Lager Klaus Schilling (Facharzt für diese

Erkrankung) an Häftlingen durchführte. Kazimiera Radwańska (geb. 1902), Lehrerin an der Öffentlichen Karol-Marcinkowski-Volksschule und an der Öffentlichen Władysław-Bandurski-Volksschule in Bromberg (Bydgoszcz) wurde 1944 verhaftet und ins Frauenkonzentrationslager Ravensbrück eingewiesen. Später verlegte man sie nach Buchenwald, dann nach Bergen-Belsen, wo sie im April 1945, einige Tage vor der Befreiung des Lagers starb. Der Bromberger Pädagoge Józef Chowański (geb. 1907), Mitarbeiter der Öffentlichen Henryk-Dąbrowski-Volksschule in Bromberg (Bydgoszcz), starb im Mai 1942. Auf dem Gelände der Bromberger Sprengstofffabrik der Dynamit-Aktien-Gesellschaft, wo er Zwangsarbeit leistete, wurde er von einem Gerüst hinuntergestoßen. Anna Burdówna (geb. 1911), Lehrerin in den polnischen Schulen in Simonsdorf (Szymankowo) und Lamenstein (Elganowo) (sie war kurz vor dem Ausbruch des Krieges Leiterin dieser letzteren Einrichtung), wurde am 1. September 1939 von der SS verhaftet und in das Danziger Gefängnis eingewiesen. Im April 1940 wurde sie ins Frauenkonzentrationslager Ravensbrück verlegt, wo sie bis zum Ende des Krieges verblieb. Bronisław Kalinowski, Leiter der Volksschule Nr. 15 in Gdingen (Gdynia), kam 1940 im Konzentrationslager Mauthausen ums Leben⁶³. Antoni Zaborowski (geb. 1912), Mitarbeiter des Bildungswesens im Landkreis Karthaus (Kartuzy), wurde 1941 im Konzentrationslager Sachsenhausen zu Tode gemartert. In demselben Jahr ermordete man im Konzentrationslager Lublin Boruch Lerchenfeld (geb. 1896), der am Polnischen Gymnasium des Heimatlichen Schulvereins in Danzig (Gdańsk) jüdische Religion und Geschichte unterrichtete⁶⁴. In Auschwitz ermordete man Alojzy Stefan Mroziński (geb. 1899), einen Pädagogen aus Gdingen (Gdynia)⁶⁵. In Buchenwald starb 1944 Lehrerin der Gdingener Volksschule Nr. 2 Maria Nałęcz (geb. 1904)⁶⁶. Im Eberswalder Außenlager des KZ-Ravensbrück starb am 24. April 1945 (bereits nach der Befreiung des Lagers durch die Rote Armee) an Auszehrung Józef Jamrozik (geb. 1902), Lehrer der Volksschule Nr. 12 in Gdingen (Gdynia)⁶⁷. Der Gdingener Pädagoge Stanisław Zacharski (geb. 1902) starb in Lobositz (tschech. Lovosice), einem Außenlager des KZ Flossenbürg auf dem Gebiet der besetzten Tschechoslowakei⁶⁸.

⁶⁰ *Idem, Borowo, obóz dla internowanych – zbrodnia pomorska 1939 r.*, „Polska Hekatomba“, <https://ph.muzeum1939.pl/borowo-oboz-dla-internowanych-zbrodnia-pomorska-1939,285,pl>, letzter Zugriff: 15.8.2024.

⁶¹ Am Vortage des Zweiten Weltkrieges arbeiteten im Landkreis Rypin 231 Lehrer (M. Krajewski, *Eksterminacja nauczycieli Ziemi Dobrzyńskiej...*, S. 10).

⁶² *Zbrodnie niemieckie na Ziemi Dobrzyńskiej (byłe powiaty Lipno i Rypin) w latach 1939–1945*, hrsg. von A. Szalkowski, P. Gałkowski, Rypin 2019, S. 644.

⁶³ J. Drozd, K. Małkowski, E. Obertyński, R. Toczek, *Lista (niepełna) strat osobowych w Gdyni...*, S. 22.

⁶⁴ *Ibidem*, S. 28.

⁶⁵ *Ibidem*, S. 33.

⁶⁶ *Ibidem*, S. 34.

⁶⁷ *Ibidem*, S. 21.

⁶⁸ *Ibidem*, S. 50.

Der Priester Franciszek Dachtera, Kazimiera Radwańska, Józef Chowański, Anna Burdówna
(Public Domain)

Karol Ziarno (geb. 1900), arbeitete vor dem Krieg als Lehrer und Schulinspektor im Seekreis (Sitz des Kreises war Neustadt in Westpreußen/Wejherowo) und im Landkreis Strasburg in Westpreußen (Brodnica). Während der deutschen Besatzung war er Mitarbeiter des Departments für Bildung und Kultur der Regierungsvertretung im Lande und als Schulinspektor im Distrikt Krakau des Generalgouvernements aktiv. Er kam (unerkannt) während der deutschen „Befriedung“ des Dorfes Brzostek bei Jasło im Juni 1944 ums Leben. Bei einer von der Gestapo und der deutschen Feldgendarmarie durchgeführten Massenhinrichtung in Rdziostów in der Region Neu Sandez (Nowy Sącz) wurde Ende dieses Monats Józef Niemiec, Leiter des Gdingener Gymnasiums Nr. 803 der Gesellschaft für Mittelschulen, erschossen⁶⁹.

Karol Ziarno
(Public Domain)

⁶⁹ *Ibidem*, S. 34.

Im Gegensatz zu den Pädagogen aus dem Landkreis Rypin haben die Lehrer aus dem benachbarten Landkreis Lipno im Herbst 1939 keine „Sonderbehandlung“ erfahren. Am 17. Oktober 1939 wurden sie zum Sitz der Genossenschaftsbank in Lipno zu einer Konferenz eingeladen, deren Thema die Fragen des Bildungswesens waren. Die entscheidende Mehrheit der Versammelten (72 Personen) wurde verhaftet und ins Durchgangslager Hohenbruch (heute Gromowo in der Oblast Kaliningrad der Russischen Föderation) in Ostpreußen eingewiesen. Anfang 1940 verlegte man sie ins Durchgangslager Soldau (Działdowo) und anschließend deportierte man sie in verschiedene Konzentrationslager im Deutschen Reich (Dachau, Mauthausen-Gusen, Buchenwald, Sachsenhausen). Nur neun Personen überlebten den Krieg, 63 starben in den deutschen Lagern⁷⁰.

Nicht minder tragisch war das Schicksal des Gdingener Pädagogen Roman Gurowski. Im September 1942 wurde er von der Wehrmacht zwangseingezogen und ist bald darauf in der östlichen Ukraine im Kampf gegen die Rote Armee gefallen⁷¹. Auch Wojciech Rutkowiak (geb. 1906 oder 1907), Lehrer an der Volksschule Nr. 4 in Gdingen (Gdynia), überlebte den Krieg nicht. Er kam ums Leben im März 1945⁷².

Eine zentrale Rolle spielte bei den deutschen Plänen der Entpolonisierung Pommerellens das seit September 1939 bestehende Lager Stutthof (seit Januar 1942 hatte es den Status eines Konzentrationslagers). Binnen von knapp sechs Jahren (bis Mai 1945) passierten das Lager mindestens 110.000 Häftlinge, wovon fast 65.000 starben. Die Ursachen des Todes waren vorwiegend Hunger, katastrophale sanitäre Verhältnisse, schwere Arbeit, Krankheiten, Misshandlungen, seltener – verbrecherische „direkte Aktionen“. Unter den getöteten und zu Tode gequälten Personen befanden sich viele Vertreter pommerellischer Intelligenz, u. a. Lehrer.

Bereits am 2. September brachte man in das im Bau begriffene Lager rund 150 Polen aus der Freien Stadt Danzig. In dieser Gruppe befanden sich Geistliche, Beamte, gesellschaftlich aktive Personen, Mitglieder des Polnischen Westbundes, des Polnischen See- und Kolonialbundes und Lehrer. Einer von ihnen war vermutlich Alfons (Alf) Liczmański (geb. 1904), Lehrer an der Polnischen

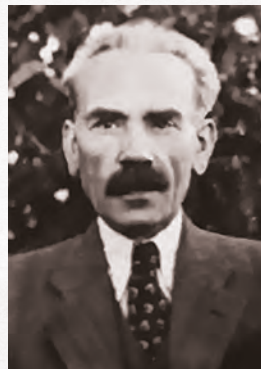
⁷⁰ T. Ceran, *Ofiary zbrodni pomorskiej 1939...*, S. 32; B. Januszewski, *Lipno i powiat lipnowski – zbrodnia pomorska 1939 r.*, „Polska Hekatomba“, <https://ph.muzeum1939.pl/lipno-i-powiat-lipnowski-zbrodnia-pomorska,262,pl>, letzter Zugriff: 15.8.2024; M. Krajewski, *W cieniu wojny i okupacji. Ziemia Dobrzyńska w latach 1939–1945*, Rypin 1995, S. 57.

⁷¹ *Spis ofiar wojny 1939–1945...*, S. 39.

⁷² *Straty osobowe Gdyni...*, S. 95. Einer anderen Version zufolge starb Rutkowiak, ein Häftling der Stalags Prenzlau und Neubrandenburg in den Jahren 1939–1945, nach der Befreiung Lübecks durch britische Truppen im Mai 1945 (N. Kozłowski, *Sylwetki nauczycieli i działaczy oświatowych...*, S. 566).

Handelsschule in Danzig-Oliwa (Gdańsk Oliwa) und Kommandant des Danziger Stamms des Polnischen Pfadfinderverbandes. Er wurde am 1. September 1939 verhaftet, in der Danziger Victoriaschule gehalten und als „großer und fanatischer Pole“, wie die Eintragung in der Lagerkartei lautete, bald nach Stutthof gebracht. Am 20. März 1940 wurde er in der Außenstelle Grenzdorf des Lagers Stutthof erschossen.

In den ersten Monaten des Bestehens des Lagers Stutthof gab es zwei besonders blutige Hinrichtungen gesellschaftlich aktiver Polen aus der Freien Stadt Danzig. Am 11. Januar 1940 tötete man 22 Personen. Unter ihnen befand sich Franciszek Rogaczewski (geb. 1892), Priester und stellvertretender Vorsitzender des Heimatlichen Schulvereins in der Freien Stadt Danzig. Am 22. März verloren weitere 67 Polen das Leben. Die Hinrichtung fand am Karfreitag statt, erschossen wurden mindestens sechs Pädagogen. Unter ihnen befand sich Marian Górecki (geb. 1903), ein Geistlicher und Präfekt des Polnischen Gymnasiums in Danzig (Gdańsk), und Brunon Suchecki (geb. 1902), Lehrer aus Flatow (Złotów), engagiertes Mitglied der örtlichen Strukturen des Bundes der Polen in Deutschland. Aus der Lagerdokumentation kann man entnehmen, dass Wojciech Ornass (geb. 1910), Mitarbeiter der Volksschule in Groß Katz (Wielki Kack) am 15. Juni 1940 im Alter von nur 30 Jahren starb⁷³. Jan Beyer, Lehrer aus Koschmin (Koźmin) (Lkr. Berent/Kościerzyna) wurde im Konzentrationslager Stutthof 1941 zu Tode gemartert⁷⁴. Władysław Młodecki (geb. 1887), Leiter der Romuald-Traugutt-Volksschule in Bromberg (Bydgoszcz) war sich der Gefahr einer Verhaftung bewusst und tauchte für längere Zeit unter. Im Oktober 1944 geriet er aber in die Hände der Gestapo, er wurde nach Stutthof gebracht, wo er im Dezember ums Leben kann.

Der Pfadfindermeister Alf Liczmański, der Priester Franciszek Rogaczewski, der Priester Marian Górecki (Archiv des Institutes für Nationales Gedenken in Danzig)

Władysław Młodecki (Public Domain)

⁷³ *Ibidem*, S. 79.

⁷⁴ *Księga imienna strat ludzkich II wojny...*, S. 15.

Empfindliche personelle Verluste wurden dem Kader der Staatlichen Maritimen Schule in Gdingen (Gdynia) zugefügt. Der deutsche Besatzer tötete mindestens zehn Dozenten dieser in der Zwischenkriegszeit einzigen zivilen Hochschule der Woiwodschaft Pommerellen⁷⁵. Die Professoren Kazimierz Bielski, Stanisław Dłuski (geb. 1881), Kazimierz Konopka und Henryk Kossakowski (geb. 1893) wurden in Piasnitz (Piaśnica) erschossen⁷⁶. Direktor der Hochschule, Stanisław Kosko (geb. 1898), wurde an Bord der „Gdynia“, eines Schiffes der Küstenschiffahrt, infolge einer Bombardierung des Hafens am 2. September 1939 schwer verwundet und starb sechs Tage später⁷⁷. Zwei andere Akademiker, Stefan Ancuta und Aleksander Maresz (geb. 1890), wurden in deutschen Konzentrationslagern ermordet (im KL Auschwitz und im KL Dachau)⁷⁸. Tadeusz Izdebski ist im Warschauer Aufstand gefallen, Zygmunt Łada wurde im Gefängnis Pawiak in Warschau zu Tode gemartert, Ludwik Szczepański blieb in den Kriegswirren vermisst⁷⁹.

Henryk Kossakowski (Maritime Universität in Gdingen)

⁷⁵ Die zweitbedeutendste polnische Hochschule in Pommerellen war in der Zwischenkriegszeit die Fähnrichsschule der Kriegsmarine in Gdingen (Gdynia). In der Freien Stadt Danzig gab es zur selben Zeit die polnische Höhere Handelsschule des Heimatlichen Schulvereins und die deutsche Technische Hochschule der Freien Stadt Danzig.

⁷⁶ J. Drozd, K. Małkowski, E. Obertyński, R. Toczek, *Lista (niepełna) strat osobowych w Gdyni...*, S. 11, 15, 25.

⁷⁷ *Państwowa Szkoła Morska na Wychodźstwie (1939–1945)*, Uniwersytet Morski w Gdyni, <https://umg.edu.pl/historia-psm-wych>, letzter Zugriff: 15.8.2024.

⁷⁸ J. Drozd, K. Małkowski, E. Obertyński, R. Toczek, *Lista (niepełna) strat osobowych w Gdyni...*, S. 9, 31.

⁷⁹ *Ibidem*, S. 21, 29, 45. Als in den Kriegswirren vermisst gelten auch u. a. die folgenden Mitarbeiter des Gdingener Bildungswesens: Agnieszka Krzyżak (Volksschule Nr. 4), Kazimiera Ołtarzewska, Alojzy Socha, Jan Strocki und Ignacy Szczepański (*ibidem*, S. 26, 35, 43–45).

Besonders hart waren von der Maschinerie des Besatzungsterrors diese Lehrer betroffen, die im Untergrund aktiv waren. Lucjan Cylkowski (geb. 1907), Pfadfinder-Untermeister und Lehrer an der Volksschule Nr. 1 in Gdingen (Gdynia), war seit 1940 Kommandant der Schar der Grauen Reihen in dieser Stadt und seit 1942 Mitarbeiter der Geheimen Militärorganisation „Pommerscher Greif“. Er wurde verhaftet und mit einem Todesurteil ins Konzentrationslager Stutthof eingewiesen, wo er auf dem Platz am Krematorium im Sommer 1944 erhängt wurde. In demselben Jahr wurde in Stutthof Aleksander Marchewicz, Lehrer aus dem Dorf Wenzkau (Więckowy) bei Schöneck in Westpreußen (Skarszewy) und vereidigter Soldat der Polnischen Aufstandsmiliz (PAP) ermordet. Zur selben Zeit starben in Stutthof Włodzimierz Szakun, Sejmaabgeordneter und Lehrer in Birkenfließ (Suchobrzeźnica) und Maksymilian Szmelter, Lehrer in Ferdinandshöhe (Bukowiny) und Mitglied der Organisation „Schwert und Pflug“⁸⁰. Opfer der deutschen Besatzung wurde auch Józef Szmulta (geb. 1911), Mitglied des „Pommerschen Greifes“ und Leiter der Volksschule in Birkenfließ (Suchobrzeźnica) (Lkr. Preußisch Stargard/Starogard)⁸¹. 1944 wurde er im Gefängnis in Torgau in Sachsen mit dem Beil geköpft. Wojciech Sabat (geb. 1901), Lehrer und Instrukteur des Polnischen Pfadfinderverbandes in Gdingen (Gdynia) und Rahmel (Rumia) kämpfte im September 1939 als Oberleutnant bei der Verteidigung von Gdingen und geriet in deutsche Kriegsgefangenschaft. Wegen seiner Tätigkeit in der Vorkriegszeit wurde er aber nicht in ein Oflag eingewiesen, sondern in polizeilichen Arrest genommen, wo er 1943 zu Tode gequält wurde. Nach einem einjährigen Aufenthalt im Gefängnis in Krone (Koronowo) (eines der schwersten Strafanstalten im besetzten Pommerellen) starb am 11. Oktober 1942 der Stargarder Lehrer Alojzy Wojtaś (geb. 1897), der für die Tätigkeit in der Widerstandsbewegung zu 15 Jahren Freiheitsentzug verurteilt wurde⁸².

Eustachy Garbicz
(Archiv des Institutes für Nationales Gedenken
in Bromberg)

⁸⁰ *Księga imienna strat ludzkich II wojny...*, S. 18, 142.

⁸¹ *Ibidem*, S. 141.

⁸² *Ibidem*, S. 29.

Roman Litwin (geb. 1909), Lehrer an der Gdingener Schule für Handel und Hafentechnik und Kurier der Regierungsvertretung im Lande wurde ins Konzentrationslager Sachsenhausen eingewiesen, wo er im Februar 1944 starb⁸³. Paweł Lewicki, vor dem Krieg Student an der Höheren Handelsschule in Danzig (Gdańsk), organisierte das illegale Schulwesen in Dirschau (Tczew). Er wurde 1943 durch die Gestapo verhaftet und ins Konzentrationslager Stutthof eingewiesen, wo er ums Leben kam⁸⁴.

Czesław Kwieciński (geb. 1883), vor dem Krieg Mitarbeiter der Öffentlichen Adam-Mickiewicz-Volksschule in Bromberg (Bydgoszcz) wurde 1939 ins Generalgouvernement ausgesiedelt. Er wurde unter dem Vorwurf der Tätigkeit im illegalen Schulwesen verhaftet und im Februar 1942 in einem Berliner Gefängnis hingerichtet. Ein ähnliches Schicksal ereilte den Bromberger Lehrer Eustachy Garbicz (geb. 1900). Er arbeitete am Privaten Gymnasium „Pedagogium Wielkopolskie“, am Städtischen Mathematisch-Naturwissenschaftlichen Nikolaus-Kopernikus-Gymnasium, am Kaufmännischen Gymnasium und an der Staatlichen Industrieschule. In der Besatzungszeit war er Direktor einer privaten Handelsschule in Rembertów und gleichzeitig Leutnant des Verbandes für den bewaffneten Kampf der Heimatarmee im Bezirk Warschau. Er wurde durch die Gestapo verhaftet und 1944 als Geisel bei einer Hinrichtung an der Hoża-Straße in Warschau getötet⁸⁵. Den höchsten Preis für die Tätigkeit im Untergrund bezahlten auch Lehrer aus Kociewie: Stanisław Knitter, vom Besatzer am 25. Juni 1942 in der Nähe von Dreidorf (Kaliska) (Lkr. Preußisch Stargard/Starogard) erschossen, und Mieczysława (Maria?) Małolepsza (geb. 1898), die von der Gestapo am 18. November 1944 im Wald in der Gegend von Fronza (Frąca) (Lkr. Preußisch Stargard/Starogard) ermordet wurde⁸⁶. Ihr Schicksal teilte die Gdingener Lehrerin Helena Mężynańska, die im Warschauer Aufstand ums Leben kam⁸⁷.

Gelinder behandelte das Schicksal Jan Augustyński (geb. 1878), den klassischen Philologen und Leiter des Polnischen Gymnasiums in Danzig (Gdańsk). Im Moment des Ausbruchs des Zweiten Weltkrieges hielt er sich außerhalb Pommerellens auf. Durch die Gestapo gesucht, kehrte er nach Danzig (Gdańsk) nicht zurück und wohnte bei Verwandten in Warschau (Warszawa). Dort engagierte er sich energisch für das illegale Schulwesen. Ohne von den Deutschen entdeckt zu werden, starb

⁸³ *Straty osobowe Gdyni...*, S. 62.

⁸⁴ J. Milewski, *Kociewie w latach okupacji hitlerowskiej*, Warszawa 1977, S. 149; R. Wiecki, *Tczew...*, S. 79.

⁸⁵ Nach einer anderen Version starb Eustachy Garbicz 1942 in Rembertów.

⁸⁶ *Księga imienna strat ludzkich II wojny...*, S. 120, 140.

⁸⁷ J. Drozd, K. Małkowski, E. Obertyński, R. Toczek, *Lista (niepełna) strat osobowych w Gdyni...*, S. 32. Nach einer anderen Version wurde sie in den Ruinen des Warschauer Ghettos am 26. Juli 1944 erschossen.

er eines natürlichen Todes im Jahre 1943. Bis zum Ende seiner Tage verwahrte er die Schlüssel zum Danziger Gymnasium.

Jan Augustyński
(Pommerellische Pädagogische Bibliothek in Danzig)

Gewaltverbrechen der Sowjets und der Organisation Ukrainischer Nationalisten

Diese pommerellischen Lehrer, die infolge von Kriegswirren als Offiziere der Polnischen Armee unter sowjetische Besatzung gerieten, wurden Opfer des 1940 vom NKWD verübten Völkermordes. Witold Bałachowski (geb. 1892) und Edward Hoppe (geb. 1906), Lehrer am Städtischen Mathematisch-Naturwissenschaftlichen Nikolaus-Kopernikus-Gymnasium in Bromberg (Bydgoszcz), kämpften im Verteidigungskrieg 1939 als Reservisten, Bałachowski als Oberleutnant des 7. Regiments der schweren Artillerie in Posen (Poznań), Hoppe als Leutnant des 62. Infanterieregiments in Bromberg (Bydgoszcz). Sie wurden von den Rotarmisten entwaffnet, ins Kriegsgefangenenlager Koselsk eingewiesen und im April 1940 im Wald von Katyn erschossen. Die Leichen der beiden Pädagogen wurden drei Jahre später von der Technischen Kommission des Polnischen Roten Kreuzes identifiziert. Der Bromberger Pädagoge Ludwik Ciaputa (geb. 1908), Mitarbeiter der Öffentlichen Adam-Mickiewicz-Volksschule in Bromberg (Bydgoszcz), war im September 1939 Oberleutnant der Reserve und erhielt eine Zuteilung zum 62. Infanterieregiment. Er wurde verhaftet und ins Kriegsgefangenenlager Starobelsk eingewiesen. Im Frühjahr 1940 wurde er im Sitz des NKWD in Charkiw hingerichtet und vermutlich im Wald Piatichatki begraben. Sein Schicksal teilte der Gdingener Lehrer Kazimierz Simon (geb. 1915), Leutnant des 65.

Stargarder Infanterieregiments⁸⁸. Leutnant der Reserve Tomasz Łączewny (geb. 1914), seit 1937 Lehrer an der Volksschule Nr. 6 in Gdingen (Gdynia) wurde dem 56. Großpolnischen Infanterieregiment in Krotoschin (Krotoszyn) zugeteilt. Am 19. September 1939 geriet er zwischen Kowel und Ostrog in Wolhynien in sowjetische Kriegsgefangenschaft. Als Kriegsgefangener von Koselsk kam er in der zweiten Aprilhälfte 1940 in Katyn ums Leben⁸⁹.

Witold Bałachowski, Ludwik Ciaputa
(Public Domain)

Unter den Opfern von Katyn gab es auch kaschubische Lehrer. Stanisław Szarmach (geb. 1897), seit 1922 Leiter der Volksschule in Seeresen (Dzierżążno) und Offizier der Gruppierung „Radom“, wurde von den Rotarmisten bei Biłgoraj gefangen genommen. Er starb am 16. April 1940 in Katyn. Ein ähnliches Schicksal wurde Leon Słyszewski (geb. 1910 bzw 1912) zuteil. Er stammte aus Seeresen (Dzierżążno), war Lehrer an der Volksschule in Neulösenitz (Nowe Łosienice) (Lkr. Karthaus/Kartuzy) und wurde im September 1939 in die 16. Infanteriedivision in Radom eingezogen. Józef Skorowski (geb. 1902), Leiter der Volksschule in Tuchlin (Lkr. Karthaus/Kartuzy) wurde am 28. August 1939 ins 66. Kaschubische Infanterieregiment eingegliedert. Er geriet ins Lager Koselsk und wurde im April 1940 in den Wald bei Katyn verschleppt und dort hingerichtet. Ignacy Trepczyk (geb. 1912) aus Miechutschin (Miechucino), Absolvent des Staatlichen Lehrerseminars in Berent (Kościerzyna) und Lehrer in Polesien, wurde als

⁸⁸ *Podporucznik piech. rezerwy Kazimierz Simon*, Katyń 1940, Instytut Pamięci Narodowej, <https://katyn.ipn.gov.pl/kat/ludzie/ofiary/baza-wyszukiwarka/r27515,SIMON.html>, letzter Zugriff: 15.8.2024.

⁸⁹ J. Drozd, K. Małkowski, E. Obertyński, R. Toczek, *Lista (niepełna) strat osobowych w Gdyni...*, S. 29; *Podporucznik rezerwy Tomasz Łączewny*, Katyń 1940, Instytut Pamięci Narodowej, <https://katyn.ipn.gov.pl/kat/form/r83482792843,LACZEWNY.html>, letzter Zugriff: 15.8.2024.

Fähnrich ins 62. Infanterieregiment in Bromberg (Bydgoszcz) eingezogen und geriet im September 1939 in sowjetische Gefangenschaft. Bald teilte er das Schicksal anderer Offiziere und Unteroffiziere der Polnischen Armee. Leonard Tuchlin (geb. 1912), Absolvent des Berenter Seminars, war bis zum Ausbruch des Zweiten Weltkrieges Leiter der Volksschule in Kamerau (Kamierowo) bei Schöneck in Westpreußen (Skarszewy) (Lkr. Berent/Kościerzyna). Als Leutnant kämpfte er gegen die Deutschen in den Reihen des 62. Infanterieregiments. Unter unbekannten Umständen von den Sowjets verhaftet, geriet er in das NKWD-Kriegsgefangenenlager in Starobelsk und anschließend in Koselsk.

Infolge des Völkermordes in Katyn starb insgesamt über ein Dutzend pommerellische Lehrer, mindestens sechs aus Bromberg (Bydgoszcz) und fünf aus dem Landkreis Karthaus (Kartuzy)⁹⁰.

Marian Faczyński, Ignacy Grześ
(Public Domain)

Als in Katyn, Charki, Kalinin und in anderen Orten des Martyriums die Sowjets die Elite der polnischen Armee vernichteten, wurden andere Bürger der Republik Polen in die Transportlisten des NKWD eingetragen. Anschließend wurden sie aus den Ostgebieten Polens in den asiatischen Teil der Union der Sozialistischen Sowjetrepubliken verschleppt. Zwei größte Deportationen, deren Opfer hauptsächlich ethnische Polen waren, fanden im Februar und im April 1940 statt. Nach Kasachstan geriet damals Lehrer für Zeichnen und Handarbeit an Gymnasien in Liebenau (Gostycyn), Nakel an der Netze (Nakło nad Notecią) und Bromberg (Bydgoszcz), Initiator und Leiter des Bromberger Schulmuseums Marian Faczyński (geb. 1889). Der Pädagoge starb in der Verbannung im November

⁹⁰ Eigene Berechnungen des Verfassers. Während des Zweiten Weltkrieges ermordeten die Sowjets 120 polnische Wissenschaftler und 650 Lehrer.

1940. Der Tod in den Ostgebieten ereilte auch den Bromberger Lehrer Ignacy Grześ (geb. 1903). Vor dem Zweiten Weltkrieg arbeitete er an der Öffentlichen Henryk-Dąbrowski-Volksschule und an der Öffentlichen Stanisław-Staszic-Volksschule. Infolge der Kriegswirren geriet Grześ nach Wolhynien, wo er 1944 von den ukrainischen Nationalisten ermordet wurde.

Martyrium der pommerellischen Lehrerschaft

Infolge der deutschen Repressionen (Deckname Unternehmen Tannenberg) starben in den Jahren 1939–1940 nur in der Woiwodschaft Pommerellen und auf dem Gebiet der Freien Stadt Danzig 40.000 Menschen⁹¹. Die Massaker der Zivilbevölkerung fanden hier an nahezu 400 Orten statt. In den Bildungseinrichtungen Pommerellens arbeiteten im Schuljahr 1938/1939 6.244 Lehrer. Opfer des deutschen Terrors im Herbst 1939 und in den folgenden Jahren der Besatzung wurden 1.391 Personen (22,3 %)⁹². 877 Personen (63 %) wurden im Blutherbst 1939 erschossen⁹³. Zusammengerechnet waren es 14,4 % aller 9.662 während des Zweiten Weltkrieges ermordeten Mitarbeiter der Bildungswesens im Land (Erzieher in den Kindergärten, Lehrer der Volks-, der Mittel- und der Berufsschulen, Katecheten, Professoren der Priesterseminare, Dozenten der Staatlichen Maritimen Schule in Gdingen (Gdynia))⁹⁴. Der Prozentsatz ist höher als der Prozentsatz der personellen Verluste unter allen polnischen Pädagogen (11 %)⁹⁵. Mit andern Worten: Jeder siebte Lehrer, der die Hekatombe des Zweiten Weltkrieges nicht überlebte, stammte aus der Woiwodschaft Pommerellen oder war mit Pommerellen beruflich verbunden. So wie die Geistlichkeit hat das Bildungswesen in Pommerellen größere personelle Verluste als jene in allen anderen Regionen Polens erlitten.

⁹¹ M. Wardzyńska, *Był rok 1939...*, S. 182. Vergleichbare Daten (36.000–42.000 Opfer) stammen von Bogdan Chrzanowski (B. Chrzanowski, *Pomorze Gdańskie...*, S. 34).

⁹² *Raport o stratach poniesionych przez Polskę w wyniku agresji i okupacji niemieckiej w latach 1939–1945. Opracowanie*, hrsg. von K. Wnęk, Warszawa 2022, S. 129. Diese Zahl umfasst mindestens 70 Lehrer aus Gdingen (Gdynia) (J. Drozd, K. Małkowski, E. Obertyński, R. Toczek, *Lista (niepełna) strat osobowych w Gdyni...*; *Straty osobowe Gdyni...*) und 44 Pädagogen aus Danzig, darunter acht Frauen. Die ersten Monate des Zweiten Weltkrieges kosteten das Leben von 26 polnischen Pädagogen aus der Freien Stadt Danzig.

⁹³ T. Ceran, *Ofiary zbrodni pomorskiej 1939...*, S. 32; S. Grochowina, *Straty osobowe środowiska nauczycielskiego...*, S. 102.

⁹⁴ Das erste Verzeichnis von Verlusten, direkt nach dem Krieg gefertigt, sprach über 5.596 getötete Lehrer (848 Mitarbeiter der Mittelschulen, 340 – Mitarbeiter der Berufsschulen, 3.963 – Mitarbeiter der Volksschulen, 34 – Mitarbeiter der Kindergärten, 411 – Mitarbeiter sonstiger Bildungseinrichtungen). Die neue Forschung hat diese Zahlen entschieden widerlegt (vgl. *Sprawozdanie w przedmiocie strat i szkód wojennych Polski w latach 1939–1945*, bearb. vom Büro für Kriegsentschädigungen am Präsidium des Ministerrates, Warszawa 1947, S. 36).

⁹⁵ In den Jahren 1939–1945 kam jeder neunte polnische Pädagoge ums Leben (*Raport o stratach poniesionych przez Polskę w wyniku agresji i okupacji...*, S. 129).

Exhumierung und Identifizierung der Leichen der Opfer der Morde in Piasnitz (Piaśnica), 1946.
Identifiziert wurden u. a. Alojzy Karwasz, Leiter der Volksschule in Groß Dennemörse (Donimierz) im Seekreis
(Sitz des Kreises war Neustadt in Westpreußen/Wejherowo), Jan Maciejewski, Lehrer an der Schule
für Taubstumme in Neustadt und Teofil Naczka, Pedell des Staatlichen Gymnasiums in Neustadt
(Pommerellische Pädagogische Bibliothek in Danzig)

Das Grab von Alojzy Kaźmierczak, der Berufslehrer an der Staatlichen Industrieschule in Bromberg (Bydgoszcz)
war und am 1. November 1939 im Fordoner Todestal erschossen wurde
– Friedhof der Helden von Bromberg (Sammlung des Verfassers)

In Zivilgefangenen Geiseln am 16. 10. 39 15.30 Uhr
zum Hauptort abgeführt worden: (2)

1/ Dąbrowski, Bolesław	Stargard	<u>Norm & Gynin!!</u>
2/ Gorowski, Leo	Köhlisdorf	
3/ Heyke, Leo	Waldau	
4/ Rapier, Olois	Lubichau	
5/ Lysmanowski, Marian	Schwarzwald	Hanna Lryschke
6/ Schliep, Maximier	Lubichau	
7/ Plemński, Franz	Puschau	
8/ Pama, Felik	Gr. Wollentel	
9/ Koraorowski, Boles	Schwarzwald	Hanna Reicherthaus
10/ Döring, Johann	Heinrichshof	
11/ Karpinski, Marius	Gr. Wollentel	
12/ Gnaplinski, Franz	Hagenort	
13/ Jasinski, Wiktor	Hochstiblan	m. Huthof
14/ Luchenbecker, Josef	Petersfelde	
15/ Gpitter, Johann	Eichenau	
16/ Baumgart, Franz	Eichenau	
17/ Drapiowski, Marian	Hochstiblan	
18/ Zakrys, Peter	-	
19/ Kurnik, Marian	-	
20/ v. Diechowski, Julian	Jagblau	
21/ Chyliński, Bronis	Meiersdorf	
22/ Chyliński, Johann	Neustadt	
23/ Chyliński, Bronis	Meiersdorf	
24/ Gorzon, Bolesław	Ruchau	
25/ Leroanowski, Gubrosin	Kirschfelde	
26/ Kozłowski, Winifred	Gummin	
27/ Gorny, Alfons	Eichwalde	
28/ Glawicki, Franz	Kleschkan	
29/ Baumgart, Felik	Kirschberg	
30/ Walzsch, Johann	Trangen	
31/ Hoffmann, Marius	Puschau	

Die von den Häschern zusammengestellte Liste von Geistlichen aus den Landkreisen Preußisch Stargard (Starogard)
und Dirschau (Tczew), die am 16. Oktober 1939 in den Wäldern bei Spengawken (Szpegawsk) ermordet wurden.
Die Liste eröffnet Bolesław Dąbrowski, Prorektor des Pelpliner Seminars.
(Diözesanarchiv in Pelplin)

Bibliographie

- Bębniak G., *Sonderfahndungsbuch Polen. Specjalna księga gończa dla Polski*, „Biuletyn IPN“ 2017, Nr. 9.
- Biała Księga – martyrologium duchowieństwa – Polska XX w. (1914–1989), http://swzygmunt.knc.pl/MARTYROLOGIUM/POLISHRELIGIOUS/vPOLISH/LISTs/POLISHRELIGIOUS_list_02.htm, letzter Zugriff: 2.7.2024.
- Bojarska B., *Piaśnica. Miejsce martyrologii i pamięci. Z badań nad zbrodniami hitlerowskimi na Pomorzu*, Wejherowo 2009.
- Böhler J., Mallmann K.M., Matthäus J., *Einsatzgruppen in Polen*, Darmstadt 2008.
- Ceran T., *Im Namen des Führers... Selbstschutz Westpreussen i zbrodnia w Łopatkach w 1939 roku*, Bydgoszcz–Gdańsk 2014.
- Ceran T., *Ofiary zbrodni pomorskiej 1939 – portret zbiorowy* [in:] *Rozstrzelana niepodległość. Ofiary zbrodni pomorskiej 1939*, hrsg. von T. Ceran, Toruń 2020.
- Ceran T., *Paterek 1939. Zbrodnia i pamięć*, Bydgoszcz–Gdańsk–Warszawa 2018.
- Ceran T., *Zbrodnia pomorska 1939. Początek ludobójstwa niemieckiego w okupowanej Polsce*, Bydgoszcz–Warszawa 2024.
- Ceran T., Mazanowska I., Tomkiewicz M., *Zbrodnia pomorska 1939*, Warszawa 2018.
- *Chojnice 1939–1945*, hrsg. von P. Zientkowski, Chojnice 2024.
- Chrzanowski B., *Pomorze Gdańskie pod okupacją hitlerowską (1939–1945)* [in:] *Stutthof – hitlerowski obóz koncentracyjny*, hrsg. von D. Steyer, Warszawa 1988.
- Ciechanowski K., *Obóz dla internowanych (Internierungslager) w Borowie k. Dzierżążna* [in:] *Stutthof – hitlerowski obóz koncentracyjny*, hrsg. von D. Steyer, Warszawa 1988.
- Drozd J., Małkowski K., Obertyński E., Toczek R., *Gdynianie. Lista (niepełna) strat osobowych w Gdyni w II wojnie światowej 1939–1945*, Tł. 1: *Ludność cywilna*, Gdynia 2005.
- Drozdowski K., *Tajemnica Doliny Śmierci. Droga do prawdy 1939–2018*, Bydgoszcz–Fordon–Warszawa 2018.
- *Dzieje Kartuz*, Bd. 2, hrsg. von M. Widernik, Kartuzy 2001

- Grochowina S., *Straty osobowe środowiska nauczycielskiego województwa pomorskiego w roku 1939* [in:] *Wokół strat ludności pomorskiej w latach 1939–1945. Materiały z XVII sesji naukowej w Toruniu w dniu 21 listopada 2007 roku*, hrsg. von D. Kromp, K. Minczykowska, J. Sziling, Toruń 2008.
- Grochowina S., Sziling J., *Barbarka. Miejsce niemieckich egzekucji Polaków z Torunia i okolic (październik–grudzień 1939)*, Toruń 2009.
- Grot E.M., *Ludobójstwo w Piaśnicy jesienią 1939 r. ze szczególnym uwzględnieniem losu mieszkańców Gdyni*, „Zeszyty Gdynskie“ 2009, Nr. 4.
- Hlebowicz J., *Swastyka czy krzyż?*, „Gość Niedzielny (Gość Gdański)“ 2021, Nr. 46, <https://gdansk.gosc.pl/doc/7226184.Swastyka-czy-krzyz>, letzter Zugriff: 15.8.2024.
- Januszewski B., *Borowo, obóz dla internowanych – zbrodnia pomorska 1939 r.*, „Polska Hekatomba“, <https://ph.muzeum1939.pl/borowo-oboz-dla-internowanych-zbrodnia-pomorska-1939,285,pl>, letzter Zugriff: 15.8.2024.
- Januszewski B., *Kaliska – zbrodnia pomorska 1939 r.*, „Polska Hekatomba“, <https://ph.muzeum1939.pl/kaliska-zbrodnia-pomorska-1939r,283,pl>, letzter Zugriff: 15.8.2024.
- Januszewski B., *Kartuzy (Wzgórze Wolności) – zbrodnia pomorska 1939 r.*, [2024, unveröffentlichter Beitrag fürs Portal „Polska Hekatomba“].
- Januszewski B., *Lipno i powiat lipnowski – zbrodnia pomorska 1939 r.*, „Polska Hekatomba“, <https://ph.muzeum1939.pl/lipno-i-powiat-lipnowski-zbrodnia-pomorska,262,pl>, letzter Zugriff: 15.8.2024.
- Januszewski B., *Tczew – zbrodnia pomorska 1939 r.*, „Polska Hekatomba“, <https://ph.muzeum1939.pl/tczew-zbrodnia-pomorska,263,pl>, letzter Zugriff: 15.8.2024.
- Januszewski B., *Zajaczek – zbrodnia pomorska 1939 r.*, „Polska Hekatomba“, <https://ph.muzeum1939.pl/zbrodnia-pomorska-zajaczek,264,pl>, letzter Zugriff: 15.8.2024.
- Jastrzębski W., Sziling J., *Okupacja hitlerowska na Pomorzu Gdańskim w latach 1939–1945*, Gdańsk 1979.
- Katyń 1940, Instytut Pamięci Narodowej, <https://katyn.ipn.gov.pl/kat/ludzie/ofiary/baza-wyszukiwarka/288,Lista-katynska-2.html>, letzter Zugriff: 15.8.2024.
- Krajewski M., *Eksterminacja nauczycieli Ziemi Dobrzyńskiej (b. powiaty Rypin i Lipno) w latach II wojny światowej 1939–1945*, Ostrowite 1977.
- Krajewski M., *W cieniu wojny i okupacji. Ziemia Dobrzyńska w latach 1939–1945*, Rypin 1995.

- Krzemień J., *Zbrodnie Selbstschutzu w Jastrzębiu w powiecie świeckim* [in:] *Zapomniani kaci Hitlera. Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939–1940. Wybrane zagadnienia*, hrsg. von I. Mazanowska, T. Ceran, Bydgoszcz–Gdańsk 2016.
- *Księga imienna strat ludzkich II wojny światowej (Kociewie)*, bearb. von J. Milewski, Starogard Gdański 1983.
- Kubicki M., *Las Zajączek 1939–1945. Niemiecka zbrodnia na Pomorzu Gdańskim z lat II wojny światowej*, Gdańsk–Warszawa 2023.
- Kubicki M., *Niemieckie więzienia i areszty w powiecie starogardzkim jesienią 1939 r. Najnowsze ustalenia badawcze*, „Stutthof. Zeszyty Muzeum” 2023, Nr. 11.
- Kubicki M., *Zbrodnia w Lesie Szpegawskim 1939–1940*, Gdańsk–Warszawa 2019.
- Małkowski K., *Żołnierze włoscy w okresie międzywojennym i w czasie II wojny światowej w Gdyni*, „Zeszyty Gdynskie” 2009, Nr. 4.
- Mazanowska I., *Karolewo 1939. Zbrodnie w obozie Selbstschutz Westpreussen*, Gdańsk–Warszawa 2017.
- Mazanowska I., *Radzim 1939. Zbrodnie w obozie Selbstschutz Westpreussen*, Gdańsk–Warszawa 2022.
- Mazanowska I., Ceran T., *Selbstschutz na Pomorzu Gdańskim i Kujawach (Selbstschutz Westpreussen)* [in:] *W cieniu Einsatzgruppen. Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939–1940*, hrsg. von I. Mazanowska, T. Ceran, M. Przegiętka, Warszawa 2021.
- Mazurkiewicz M., *Prawne podstawy funkcjonowania Selbstschutzu na polskich ziemiach wcielonych do III Rzeszy i w Generalnym Gubernatorstwie* [in:] *Zapomniani kaci Hitlera. Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939–1940. Wybrane zagadnienia*, hrsg. von I. Mazanowska, T. Ceran, Bydgoszcz–Gdańsk 2016.
- Milewski J., *Kociewie w latach okupacji hitlerowskiej*, Warszawa 1977.
- Morkowski J., *Batalion Obrony Narodowej „Starogard” (82 batalion piechoty) 1937–1939*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2017, Nr. 1.
- *Nazi Occupation „Law” in Poland. Selected Documents. Part I: The Incorporated Territories* („Documenta Occupationis”, Bd. 5), Bearb. K.M. Pospieszalski, Poznań 2019.
- Ostapowicz D., *Zbrodnie hitlerowskie na Pomorzu Gdańskim w latach 1939–1940. Piaśnica – geneza, uwarunkowania, zbrodnia i pamięć*, „Teka Komisji Historycznej TN KUL” 2019, Nr. 1.
- *Państwowa Szkoła Morska na Wychodźstwie (1939–1945)*, Uniwersytet Morski w Gdyni, <https://umg.edu.pl/historia-psm-wych>, letzter Zugriff: 15.8.2024.

- *Pierwsza odłona. Okupacja niemiecka na Kaszubach i Kociewiu w 1939 r.*, Ausstellung des Instituts für nationales Gedenken, Zweigstelle Gdańsk 2009.
- OKŚZpNP Gd, S 81.2014.Zn, Postanowienie o umorzeniu śledztwa w sprawie zbrodni na około 120 obywatelach polskich w okresie 5 IX–30 XI 1939 r. na terenie byłych koszar wojskowych w Tczewie (tzw. Internierungslager), letzter Zugriff: 30.12.2016.
- *Program narodowościowy Rassenpolitischen Amt'u z 1939 roku na ziemiach polskich*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce” 1948, Bd. 4.
- Radziwończyk K., „*Akcja Tannenberg*” grup operacyjnych Sipo i SD w Polsce jesienią 1939 r., „Przegląd Zachodni” 1966, Nr. 5.
- *Raport o stratach poniesionych przez Polskę w wyniku agresji i okupacji niemieckiej w latach 1939–1945. Opracowanie*, hrsg. von K. Wnęk, Warszawa 2022.
- Rychert I., *Eksterminacja ludności Tczewa oraz powiatu tczewskiego w latach 1939–1942 w świetle wybranych przykładów z dokumentów Okręgowej Komisji Ścigania Zbrodni Hitlerowskich w Gdańsku* [in:] *Wyniszczyć – wypędzić – wynarodowić. Szkice do dziejów okupacji niemieckiej na Kaszubach i Kociewiu (1939–1945)*, hrsg. von G. Berendt, Gdańsk 2010.
- Sieruga A., *Ludolf von Alvensleben*, Vaterland.pl, http://vaterland.pl/ludolf_von_alvensleben.html, letzter Zugriff: 15.8.2024.
- *Sonderfahndungsbuch Polen. Specjalna księga gończa dla Polski* [Reprint], Einf. und Bearb. G. Bębniak, Katowice–Warszawa 2019.
- *Spis ofiar wojny 1939–1945 zredagowany przez ks. Pawła Szynwelskiego, proboszcza w Smętowie*, Bearb. L. Kozłowski, Pelplin 2017.
- *Sprawozdanie w przedmiocie strat i szkód wojennych Polski w latach 1939–1945*, bearb. vom Büro für Kriegsentschädigungen am Präsidium des Ministerrates, Warszawa 1947.
- *Straty osobowe Gdyni w okresie II wojny światowej*, Bearb. R. Toczek, Gdynia 2009.
- *Szpegawsk. Z martyrologii ludności Kociewia*, hrsg. von M. Gregorek, M. Kozłowska, Gdynia 1959.
- R. Szwoch, *Słownik biograficzny Kociewia*, Bd. 5, Starogard Gdański 2015.
- Trzeciakowski W., *Selbstschutz w Bydgoszczy i powiecie bydgoskim 1939–1940*, Bydgoszcz 2017.
- *Unternehmen Tannenberg – Intelligenzaktion/Operacja Tannenberg – Akcja Inteligencja*, Polska Hekatomba, Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku, <https://ph.muzeum1939.pl/wrzesien-1939-czerwiec-1940,203,pl>, letzter Zugriff: 15.8.2024.

- Walczak M., *Działalność oświatowa i martyrologia nauczycielstwa polskiego pod okupacją hitlerowską 1939–1945*, Wrocław 1987.
- Walczak M., *Straty osobowe polskiego środowiska nauczycielskiego w okresie wojny i okupacji hitlerowskiej 1939–1945*, Warszawa 1984.
- Wardzyńska M., *Był rok 1939. Operacja niemieckiej policji bezpieczeństwa w Polsce. Intelligenzaktion*, Warszawa 2009.
- Wetzel E., Hecht G., *Behandlung der Bevölkerung der ehemaligen polnischen Gebiete nach rassenpolitischen Gesichtspunkten*, Berlin 1939.
- Wiecki R., *Tczew pod okupacją hitlerowską*, Tczew 2013.
- Wieliczko M., *Historia jako przedmiot nauczania w tajnym szkolnictwie doby okupacji hitlerowskiej*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F. Nauki Humanistyczne” 1974, Nr. 29.
- *Zbrodnie niemieckie na Ziemi Dobrzyńskiej (byłe powiaty Lipno i Rypin) w latach 1939–1945*, hrsg. von A. Szalkowski, P. Gałkowski, Rypin 2019.

Personenregister

Albath Walter 152
Alvensleben Ludolf Jakob von 154
Alvensleben Ludolf Hermann von 152, 154, 155
Ancuta Stefan 175
Augustyński Jan 177, 178

Balcer Stefan 160
Bałachowski Witold 178, 179
Bałkowa Jadwiga 167
Barański Atanazy 167
Bączkowski Alojzy 163
Behrendt Erwin 162, 163
Beim Edmund 163
Berendt Grzegorz 164
Beutel Lothar 151
Beyer Jan 174
Bębniak Grzegorz 142, 149
Bieliński Władysław 160, 161
Bielski Kazimierz 175
Bischoff Helmut 152
Blajer Błażej, Pater 160
Bochentyn Teofil Leon 158, 159
Bogdański Jan, Priester 165
Bojanowski Jan 163
Bojarska Barbara 158
Böhler Jochen 142
Brejski Jan Kazimierz, Priester 168
Brodowski Jan, Pater 160
Bruchwalski Władysław 167
Burdówna Anna 171, 172

Ceran Tomasz 150-152, 162, 167, 173, 181
Chowański Józef 171, 172
Chrzanowski Bogdan 152, 181
Chudziński Jerzy, Priester 164, 165
Ciaputa Ludwik 178, 179
Ciecholewski Jan 163

Class Friedrich 152
Cylkowski Lucjan 176
Cywiński Zygmunt 156
Czapiewski Teofil 163
Czoskówna Edyta 162, 163

Dachtera Franciszek, Priester 170, 172
Damzog Ernst 151, 152
Dąbrowski Bolesław, Priester 165, 183
Dłuski Stanisław 175
Dominik Konstantyn, Bischof 165
Drozd Jarosław 156, 171, 175, 177, 179, 181
Drozdowski Krzysztof 160
Duszyński Jan Edmund 160
Dżugan Emil 163

Effenberg Leon 160
Eimann Kurt 152

Faczyński Marian 180
Fiebig Edmund 156, 157
Forster Albert 140, 145, 150, 151
Frank Hans 153
Führer siehe Hitler Adolf

Galikowski Julian 167
Gałkowski Piotr 170
Garbicz Eustachy 176, 177
Gardzielewski Klemens 163
Gawroński Walenty 163
Głowa Czesław, Pater 160
Gołuński Alfons 163
Gołuński Edmund 163
Górecki Marian, Priester 174
Gracz Franciszek 163
Gransicki Robert 169
Gräfe Heinz 152

Gregorek Marian 149
Grochowina Sylwia 148, 162, 167, 181
Grot Elżbieta Maria 160
Grześ Ignacy 180, 181
Grzonka Paweł 163
Guss Walerian 168

Hammer Walter 152
Hass Hanna 164
Hecht Günter 142
Heydrich Reinhard 143, 144
Heyke Leon, Priester 164
Himmler Heinrich 142–144, 152
Hitler Adolf 148
Hlebowicz Jan 164
Hoppe Edward 178

Izdebski Tadeusz 175

Jamrozik Józef 171
Januszewski Bartosz 141, 150, 164, 169, 173
Jaroszewski Wiesław 164
Jastrzębski Włodzimierz 153
Jaworska Stanisława 162
Jesikiewicz Jan 146
Jurek Marian 160, 161

Kalinowski Bronisław 171
Kankowski Jan 170
Karpus Jan 168
Kaźmierczak Alojzy 160, 182
Kindermann Roman 167
Kirstein Paweł, Priester 164
Klamann Kilian 167
Knitter Bronisław 163
Knitter Stanisław 177
Konewecki Józef, Pater 159, 160
Konopka Kazimierz 175
Kosko Stanisław 175
Kossakowski Henryk 175

Kosznicki Jan 168
Kotowska Alicja, Ordensschwester 158–160
Kotowska Maria Jadwiga siehe Kotowska Alicja, Ordensschwester
Kozłowska Maria 149
Kozłowski Leszek 169
Kozłowski Narcyz 155, 173
Kölzow Hans 154
Krajewski Mirosław 150, 171, 173
Kromp Dorota 148
Krzemień Joanna 168
Krzyżak Agnieszka 175
Kubicki Mateusz 148, 150, 162, 163
Kuczkowski Władysław 163
Kuling Alfons 148
Kuroch Stanisław 167
Kurowski Jan (Franciszek?) 150
Kwieciński Czesław 177

Lerchenfeld Boruch 171
Leyer Hans-Joachim 152
Lewicki Paweł 177
Liczmański Alfons (Alf), Pfadfindermeister 173, 174
Lietz Kazimierz 168
Litwin Roman 177
Lölgen Jakob 152

Łapkiewicz Teodozja 169, 170
Łączewny Tomasz 179
Łopatka Stanisław 156

Machut Bolesław 167
Maciejewski Jan 182
Makiełło Łucjan 168
Mallmann Klaus-Michael 142
Małkiewicz Jan 163
Małkowski Kazimierz 146, 156, 171, 175, 177, 179, 181
Małolepsza Mieczysława (Maria?) 177
Marach Teofil 163
Marchewicz Aleksander 176

Maresz Aleksander 175
Masłowski Franciszek 168
Masztelarz Antoni 163
Matthäus Jürgen 142
Mazanowska Izabela 150–152, 168
Mazurkiewicz Maciej 152, 153
Meloch Leon 163
Męczykowski Medard 134, 160
Mężyńska Helena 177
Milewski Józef 156, 177
Minczykowska Katarzyna 148
Miroszyk Stefan 167
Miszewski Wacław 168
Młodecki Władysław 174
Monarski Jan 162
Morkowski Janusz 156
Mówiński Józef, Priester 160
Mroziński Alojzy Stefan 171
Murach Jan 156
Müller Franciszek 163
Myszkier Alfons 163

Naczek Teofil 182
Nałęcz Maria 171
Narloch Jan 167
Niemiec Józef 172
Noryskiewicz Leon Kazimierz 168
Nowak Franciszek 167

Obertyński Edward 156, 171, 175, 177, 179, 181
Odojewski Roman 169
Ody Julian 163
Oelberg Marian 163
Olejniak Antoni 134, 160
Ołtarzewska Kazimiera 175
Ornass Franciszek Wojciech 174
Ostapowicz Dariusz 158
Ottowska Kazimiera 160

Panek Kazimiera 159, 160

Panek Stanisława 159, 160
Paszkowiak Ignacy 163
Piekarski Paweł 163
Poćwiardowski Franciszek 157
Porankiewicz Jan 163
Pospieszalski Karol Marian 145
Pozorska Stanisława 168
Pozorski Jan 167
Pryczkowski Leon 169
Przegiętka Marcin 151
Przewrocki Józef 150
Pudełko Paweł 168

Radwańska Kazimiera 171, 172
Radziwończyk Kazimierz 148, 151
Rogaczewski Franciszek, Priester 174
Rogoś Wojciech 156
Rozkwitalski Józef, Priester 164, 165
Ruoss Leon 164
Rutkowiak Wojciech 173
Rychert Izabela 164

Sabat Wojciech 176
Sagan Franciszek 163
Sarnowski Walenty 167
Sawicki Franciszek, Priester 165
Sawicki Stanisław 167
Schefe Robert 152
Schilling Klaus 170
Schnug Christian 154
Schütt Walter, ks. 164, 165
Sękowski Tomasz 167
Sieruga Arkadiusz 154
Simon Kazimierz 178
Skorowski Józef 179
Skrzypczak Michał 168
Słyszewski Leon 179
Smulikowski Julian 142
Sobolewski Mieczysław 156
Socha Alojzy 175

Sokołowski Mieczysław 156
Sołtysik Dominik 169
Sołtysik Kazimierz 158
Spaarmann Erich 154
Steyer Donald 152, 169
Stoltmann Franciszek 157
Stosik Feliks 167
Strocki Jan 175
Sucheck i Brunon 174
Szablewski Władysław 163
Szakun Włodzimierz 176
Szalkowski Andrzej 170
Szarmach Stanisław 179
Szczech Tomasz 163
Szczepański Feliks 163
Szczepański Ignacy 175
Szczepański Ludwik 175
Sziling Jan 148, 153, 162
Szmelter Maksymilian 176
Szmulta Józef 176
Szwoch Ryszard 157
Szwoch, Lehrer aus Rathsdorf 163
Szykowski Adolf 163
Szymańska Zofia 162

Śliwa Ferdynand 158, 159

Toczek Ryszard 156, 157, 171, 175, 177, 179, 181
Tomkiewicz Monika 150
Trepczyk Ignacy 179
Trocha Marian 163
Tröger Rudolf 152
Trzebiatowski Bernard 167
Trzeciakowski Wiesław 160
Tuchlin Leonard 180

Wańtowski Leon 167
Wardzyńska Maria 143, 148, 149, 181
Wetzel Erhard 142
Wiaźmin Jerzy 155

Widernik Mieczysław 169
Wiecki Radosław 146, 164, 177
Wieczorek Leon 163
Wielewicki Bernard 167
Wieliczko Mieczysław 145
Witkowski Józef 170
Wittstock Brunon Konrad 163
Włoch Paweł 163
Wnęk Konrad 181
Wodkowski Paweł 167
Wojczyński Władysław 156
Wojtaś Alojzy 176
Wróblewski Jan 163
Wysocki Alojzy 163
Wysocki Władysław 163
Wyźlic Franciszek 163

Zaborowski Antoni 171
Zacharski Stanisław 171
Zaleski Tadeusz 160
Zalewski Tadeusz 160
Ząbek Edmund, Pater 160
Ziarno Karol 172
Zientkowski Przemysław 167

Ortsregister – deutsche Namen

Alt Bukowitz Auschwitz, dt. Lager	- Stary Bukowiec 167 - Auschwitz, obóz niem. 167, 170, 171, 175	Fronza Fuchshöfchen	- Frąca 177 - Lisówko 163
Barbarken Berent Berent, Lkr. Bergen Belsen, dt. Lager Berlin Biłgoraj Birkenek Birkenfließ Bochlin Bordzichow Borowo, dt. Lager Brahe, Fluss Briesen Briesen, dt. Lager Briesen Lkr. Bromberg	- Barbarka 140, 157, 162 - Kościerzyna 179 - kościerski pow. 157, 174, 180 - Bergen-Belsen, obóz niem. 170, 171 - Berlin 142, 152, 165 - Biłgoraj 179 - Birkenek (Brzezinki) 167 - Suchobrzeźnica 176 - Bochlin 168 - Borzechowo 163 - Borowo, obóz niem. 169 - Brda, rzeka 160 - Wąbrzeźno 168 - Wąbrzeźno, obóz niem. 168, 170 - pow. wąbrzeski 168 - Bydgoszcz 140, 148, 149, 151–157, 160, 167, 169, 171, 174, 176–178, 180, 182 - bydgoski pow. 148 - Mosty 157 - Brusy 167 - Brzostek 172 - Grabowo 163 - Buchenwald, obóz niem. 170, 171, 179 - Grabowiec 163 - Bilowo-Leśnictwo 169 - Bzura, rzeka 156, 170	Gdingen Generalgouvernement Giegeler Felder Glucha Gorka Gostgau Graudenz Grenzdorf Griffen Gronowo Groß Bartel Groß Dennemörse Groß Katz Groß Starsin Großer Borowno-See Großpolen Grüneberg	- Gdynia 146, 152, 156–158, 160, 171, 173 175, 176, 179, 181 - Generalne Gubernatorstwo 148, 153, 177 - Pola Igielskie 140, 157, 167 - Gluche 163 - Górka Kłasztorna 153 - Gostkowo 162 - Grudziądz 140, 157, 162, 167 - Graniczna Wieś 174 - Grzywna 162 - Gronowo 162 - Bartel Wielki 163 - Donimierz 157, 182 - Wielki Kack 158, 174 - Starzyno 158 - Borówno Wielkie, jez. 157, 167 - Wielkopolska 143 - Zielona Góra 163
Bromberg, Lkr. Brück Bruß Brzostek Buchenau Buchenwald, dt. Lager Buchenwalde Bülow Bzura, Fluss		Hagenort Heimsoot Hochstüblau Hohenbruch, dt. Lager Hohenhausen Hohensalza Hohensalza, Regierungsbezirk Hopfengarten	- Osieczna 148 - Przeczno 162 - Zblewo 163 - Gromowo 173 - Skłudzewo 162 - Inowrocław 153, 154 - Inowrocław, rejencja 145, 147 - Brzoza 162
Celbau Charki w Culmsee Czerwinsk	- Celbowo 157 - Charków 178, 180 - Chełmża 162 - Czerwińsk 169	Ilża	- Ilża 156
Dachau, dt. Lager Danzig	- Dachau, obóz niem. 170, 173, 175 - Gdańsk 145–147, 152, 154, 157–159, 162 163, 165, 171, 174, 177, 178, 181, 182 - Gdańsk-Prusy Zachodnie, Okręg Rzeszy 140, 145, 148 - Niemcy 147, 148, 170, 173, 174 - Tczew 164, 177, 183, 202 - tczewski pow. 148, 149, 163 - Ziemia Dobrzyńska 162 - Zagłębie Dąbrowskie 162 - Kaliska (pow. starogardzki) 177	Jasło Johannisdorf Jungen	- Jasło 172 - Janowo 163 - Wiąg 160
Danzig-Westpreußen, Reichsgau		Kalinin Kaliningrad, Oblast Kaliska (Lkr. Karthaus) Kaltspring Kamerau Kamionki Karlshagen Karlshof, dt. Lager Karolina Karthaus Karthaus, Lkr. Kasachstan Kaschorek Katyn Kielce, Region Kieslingswalde Klammer Klaniny Klein Zappeln Kokoschken Köllnerhütte Königlich Boschpol Konitz	- Kalinin 180 - królewiecki obwód 173 - Kaliska (pow. kartuski) 157, 169 - Zimne Zdroje 163 - Kamierowo 180 - Kamionki 162 - Karolewo 163 - Karolewo, obóz niem. 168, 170 - Górna Grupa 157, 167, 168 - Kartuzy 157, 169, 170 - kartuski pow. 169, 171, 179, 180 - Kazachstan 180 - Kaszczorek 162 - Katyń 178–180 - Kielecczyzna 156 - Łopatki 168 - Klamry 157, 167 - Klaniny 163 - Czapelki 169 - Kokoszkowy 163 - Kieleńska Huta 157 - Bożepole Królewskie 167 - Chojnice 140, 153, 167
Deutschland Dirschau Dirschau, Lkr. Dobriner Land Dombrowaer Kohlebecken Dreidorf (Lkr. Preußisch Stargard)			
Eberswalde, dt. Lager Eichenberg Eспенkrug	- Eberswalde, obóz niem. 170, 171 - Dębogórze 157, 160 - Osowa 157		
Falkenhorst Falkenstein Ferdinandshöhe Fersenau Flatow Flossenbürg, dt. Lager Fordon Freie Stadt Danzig	- Jastrzębie 168 - Grzegorz 162 - Bukowiny 176 - Bartoszyłas 167 - Złotów 174 - Flossenbürg, obóz niem. 170, 171 - Fordon 134, 140, 157, 160, 161 - Wolne Miasto Gdańsk 141, 145, 146, 152 170, 173, 174, 181		

Konitz, Lkr.
Koschmin
Koselsk
Kossakau
Kottisch
Kowel
Krajna
Krone, dt. Lager und Gefängnis
Krotoschin
Kuhwiese
Kujawien
Kulm
Kulm, Lkr.
Kulmer Land

- chojnicki pow. 157, 167
- Koźmin 174
- Kozielsk 178–180
- Kosakowo 157
- Koteże 163
- Kowel 179
- Krajna 168
- Koronowo, obóz niem. i więzienie 170, 176
- Krotoszyn 179
- Krowie Łąki 170
- Kujawy 143, 153, 155, 162
- Chełmno 153, 165–167
- chełmiński pow. 157
- Ziemia Chełmińska 143, 155, 162

Lalkau
Lamenstein
Lantow
Lesnian
Liebenau
Lienfitz
Linde
Lipno
Lipno, Lkr.
Lobositz, dt. Lager
Lobsens
Lodzer Land
Lovosice siehe Lobositz, dt. Lager
Lubichow
Lublin-Majdanek, dt. Lager

- Lalkowy 163
- Elganowo 171
- Łętowo 157
- Leśna Jania 163
- Gostycyn 180
- Linowiec 163
- Linia 157
- Lipno 173
- lipnowski pow. 148, 173
- Lobositz, obóz niem. 170, 171
- Łobżenica 153
- Ziemia Łódzka 143, 153
- Lubichowo 148, 150, 163
- Lublin-Majdanek, obóz niem. 170

Mauthausen-Gusen, dt. Lager

- Mauthausen-Gusen, obóz niem. 167, 170, 171, 173

Mechau
Miechutschin
Mischke
Młynietz
Monkowarsk

- Mechowo 157
- Miechucino 179
- Mniszek 157, 167, 168
- Młyniec 162
- Mąkowarsko 168

Nakel an der Netze
Neu Kischau
Neu Sandez, Region
Neubrandenburg, Stalag
Neuenburg in Westpreußen
Neulösenitz
Neustadt in Westpreußen
Nordmasowien

- Nakło nad Notecią 167, 180
- Nowa Kiszewa 167
- Sądecczyzna 172
- Neubrandenburg, stalag 173
- Nowe 168
- Nowe Łosienice 179
- Wejherowo 140, 144, 154, 157–160, 172, 182
- Mazowsze północne 143, 153

Oberschlesien
Occipel
Oliva, Stadtteil von Danzig
Olpuch
Ossieck
Ossoweg
Österreich
Ostgebiete der Republik Polen
Ostpreußen
Ostrog
Oxhöfter Kämpe

- Górny Śląsk 143, 153
- Ocypel 157
- Oliwa, dzieln. Gdańska 174
- Olpuch 163
- Osiek 157
- Osówek 163
- Austria 170
- Kresy Wschodnie RP 180, 181
- Prusy Wschodnie 169, 173
- Ostróg 179
- Oksywska Kępa 156

Paterke
Pelplin
Pfaffenberge
Piasnitz

- Paterek 157, 167
- Pelplin 164–166, 183
- Księże Góry 140, 157, 162
- Piaśnica 140, 157-159, 175, 182

Piatichatki
Pieckel
Pienonskowo
Pierwoschin
Pinschin
Plutowo
Polesien
Polnisch Konopath
Polzin
Pommerellen, Woiwodschaft
Pommerellen

Posen
Potulitz, dt. Lager
Prenzlau, Stalag
Pretoschin
Preußisch Stargard

Preußisch Stargard, Lkr.

Putzig

Radom
Rahmel
Rathsdorf
Ravensbrück, dt. Lager
Rdziostów
Rekau
Rembertów
Resmin, dt. Lager
Rinkowken
Rogówek
Rudabrück
Runowo
Russische Föderation
Rypin
Rypin, Lkr.

Sachsenhausen, dt. Lager

Sajonschek, Wald
Scharnau
Schmilowo
Schöneck in Westpreußen
Schönwalde
Schwarzwald
Schwetz an der Weichsel
Schwetz, Lkr.
Schwetzin
Seekreis
Seeresen
Seglein
Sellistrau
Senzkau
Sierakowitz
Simonsdorf
Sittnow
Skrwilnoer Wälder
Skurz
Słomczyn
Smolniki
Soldau
Soldau, dt. Lager
Soldau, Lkr.
Spengawskén

- Piatichatki 178
- Piekło 145, 158
- Pieniążkowo 168
- Pierwoszyno 158
- Pinczyn 163
- Plutowo 153, 154
- Polesie 179
- Polski Konopat 169
- Połczyno 158
- pomorskie woj. 140, 147, 153, 170, 175, 181
- Pomorze Gdańskie 143, 145, 148, 151–153, 155, 168, 173, 175–177, 181
- Poznań 178
- Potulice, obóz niem. 167, 170
- Prenzlau, stalag 157, 173
- Przetoczyno 158
- Starogard (Gdański) 149, 153, 157, 162, 163, 176, 179
- starogardzki pow. 148, 149, 157, 166, 169, 176, 177, 183
- Puck 157

- Radom 157, 179
- Rumia 176
- Radziejewo 163
- Ravensbrück, obóz niem. 170, 171
- Rdziostów 172
- Rekowo 158
- Rembertów 177
- Radzim, obóz niem. 168, 170
- Rynkówka 163
- Rogówek 162
- Rudzki Most 157, 167
- Runowo 168
- Rosyjska Federacja 173
- Rypin 149, 170
- rypiński pow. 148, 170, 173

- Sachsenhausen, obóz niem. 167, 170, 171, 173, 177
- Zajaczek, las 150
- Czarnowo 162
- Śmiłowo 168
- Skarszewy 140, 157, 176, 180
- Wrzosa 162
- Czarnylas 150
- Świecie 160, 168, 169
- świecki pow. 157, 168
- Świecino 158
- morski pow. 172, 182
- Dzierżążno 179
- Żelgno 162
- Żelistrzewo 158
- Zajaczkowo 162
- Sierakowice 169
- Szymankowo 163, 171
- Sitno 168
- Skrwileńskie Lasy 170
- Skórcz 148, 150, 163
- Słomczyn 159
- Smolniki 163
- Działdowo 167
- Działdowo, obóz niem. 170, 173
- działdowski pow. 153
- Szpegawsk 140, 150, 157, 162–165, 183

Sprindt
Starobelsk
Strasburg in Westpreußen
Strasburg in Westpreußen, Lkr.
Stutthof, dt. Lager
Swierczynko

Thorn
Thorn, Lkr.
Torgau
Treul
Tuchel
Tuchel, Lkr.
Tuchlin
Turzno

Ukraine
Union der Sozialistischen Sowjetrepubliken

Vandsburg
Vielbrand
Völtzendorf

Warschau
Warschau, Woiwodschaft
Wartheland, Reichsgau
Wda
Wenzkau
Westerplatte
Wiesenburg
Wiesenwalde
Wilscheblott
Wirsitz, Lkr.
Wittun
Wolhynien
Wolla
Wollenthal
Wymysłów

Zamość
Zellgosch
Zempelburg
Zempelburg Lkr.
Zippnow
Zlotterie

- Zdrojewo 168
- Starobielsk 178, 180
- Brodnica 153, 167
- brodnicki pow. 172
- Stutthof, obóz niem. 146, 167, 170, 173, 174, 176, 177
- Świerczynki 162

- Toruń 140, 148, 152, 157, 162
- toruński pow. 148
- Torgau 176
- Tryl 168
- Tuchola 167, 168
- tucholski pow. 148, 157, 168
- Tuchlino 179
- Turzno 162

- Ukraina 173
- Związek Socjalistycznych Republik Sowieckich 180

- Więcbork 168
- Wielbrandowo 163
- Chwarzno 157

- Warszawa 156, 175, 177
- warszawskie woj. 153
- Kraj Warty, Okręg Rzeszy 147
- Wda 163
- Więckowy 176
- Westerplatte 158
- Przysiek 162
- Wysoka 163
- Wilcze Błota 163
- wyrzyski pow. 153, 157
- Witunia 168
- Wołyń 179, 181
- Wola 165
- Wolental 150
- Wymysłów 162

- Zamość 156
- Żelgoszcz 163
- pow. sępoleński 168
- Sępólno (Krajeńskie) 168
- Sypniewo 168
- Złotoria 162

Ortsregister – polnische Namen

Auschwitz, obóz niem. Austria	
Barbarka	
Bartel Wielki	
Bartoszylas	
Bergen-Belsen, obóz niem.	
Berlin	
Bilowo-Leśnictwo	
Biłgoraj	
Birkenek (Brzezinki)	
Bochlin	
Borowo, obóz niem.	
Borówno Wielkie, jez.	
Borzechowo	
Bożepole Królewskie	
Brda, rzeka	
Brodnica	
brodnicki pow.	
Brusy	
Brzostek	
Brzoza	
Buchenwald, obóz niem.	
Bukowiny	
Bydgoszcz	
bydgoski pow.	
Bzura, rzeka	
Celbowo	
Charków	
Chełmno	
chełmiński pow.	
Chełmża	
Chojnice	
chojnicka Dolina Śmierci siehe Pola Igielskie	
chojnicki pow.	
Chwarzno	
Czapelki	
Czarnowo	
Czarnylas	
Czerwińsk	
Dachau, obóz niem.	
Danzig-Westpreussen, Reichsgau siehe Gdańsk-Prusy Zachodnie, Okręg Rzeszy	
Dębogórze	
Donimierz	
Działdowo	
Działdowo, obóz niem.	
działdowski pow.	
Dzierżążno	
Eberswalde, obóz niem.	
Ełganowo	
Flossenbürg, obóz niem.	
Fordon	
fordońska dolina śmierci siehe Fordon	
Frąca	

- Auschwitz, dt. Lager 167, 170, 171, 175

- Österreich 170

- Barbarken 140, 157, 162

- Groß Bartel 163

- Fersenau 167

- Bergen Belsen, dt. Lager 170, 171

- Berlin 142, 152, 165

- Bülow 169

- Biłgoraj 170

- Birkenek 167

- Bochlin 168

- Borowo, dt. Lager 169

- Großer Borowno-See 157, 167

- Bordzichow 163

- Königlich Boschpol 167

- Brahe, Fluss 160

- Strasburg in Westpreußen 153, 167

- Lkr. Strasburg 172

- Bruß 167

- Brzostek 172

- Hopfengarten 162

- Buchenwald, dt. Lager 170, 171, 173

- Ferdinandshöhe 176

- Bromberg 140, 148, 149, 151–157, 160, 167, 169, 171, 174, 176–178, 180, 182

- Lkr. Bromberg 148

- Bzura, Fluss 156, 170

- Celbau 157

- Charkiw 178, 180

- Kulm 153, 165–167

- Lkr. Kulm 157

- Culmsee 162

- Konitz 140, 153, 167

- Lkr. Konitz 157, 167

- Völtzendorf 157

- Klein Zappeln 169

- Scharnau 162

- Schwarzwald 150

- Czerwinsk 169

- Dachau, dt. Lager 170, 173, 175

- Eichenberg 157, 160

- Groß Dennemörse 157, 182

- Soldau 167

- Soldau, dt. Lager 170, 173

- Lkr. Soldau 153

- Seeresen 179

- Eberswalde, dt. Lager 170, 171

- Lamenstein 171

- Flossenbürg, dt. Lager 170, 171

- Fordon 134, 140, 157, 160, 161

- Fronza 177

Gdańsk

Gdańsk-Prusy Zachodnie, Okręg Rzeszy

Gdańsk, Wolne Miasto siehe Wolne Miasto Gdańsk

Gdynia

Generalne Gubernatorstwo

Gluche

Gostkowo

Gostycyn

Górka Klasztorna

Górna Grupa

Górny Śląsk

Grabowiec

Grabowo

Graniczna Wieś

Gromowo

Gronowo

Grudziądz

Grzegorz

Grzywna

Hohenbruch, obóz niem. siehe Gromowo

Hohensalzam siehe Inowrocław

Hohensalza Regierungsbezirk siehe Inowrocław, rejencja

Ilża

Inowrocław

Inowrocław, rejencja

Janowo

Jasło

Jastrzębie

Kalinin

Kaliska (pow. kartuski)

Kaliska (pow. starogardzki)

Kamierowo

Kamionki

Karolewo

Karolewo, obóz niem.

kartuski pow.

Kartuzy

Kaszczonek

Katyń

Kazachstan

Kępa Oksywska siehe Oksywska Kępa

Kielecczyzna

Kieleńska Huta

Klamry

Klaniny

Kokoszkowy

Koronowo, obóz niem. i więzienie

Kosakowo

kościerski pow.

Kościerzyna

Koteże

Kowel

Kozielsk

Koźmin

Kraj Warty, Okręg Rzeszy

Krajna

Kresy Wschodnie RP

Krotoszyn

- Danzig 145–147, 152, 154, 157–159, 162, 163, 165, 171, 174, 177, 178, 181, 182

- Reichsgau Danzig-Westpreußen 140, 145, 148

- Gdingen 146, 152, 156-158, 160, 171, 173, 175, 176, 179, 181

- Generalgouvernement 148, 153, 177

- Glucha 163

- Gostgau 162

- Liebenau 180

- Gorka 153

- Karolina 157, 167, 168

- Oberschlesien 143, 153

- Buchenwalde 163

- Buchenau 163

- Grenzdorf 174

- Hohenbruch, dt. Lager 173

- Gronowo 162

- Graudenz 140, 157, 162, 167

- Falkenstein 162

- Griffen 162

- Ilża 156

- Hohensalza 153, 154

- Hohensalza, Regierungsbezirk 145, 147

- Johannisdorf 163

- Jasło 172

- Falkenhorst 168

- Kalinin 180

- Kaliska (Lkr. Karthaus) 157, 169

- Dreidorf (Lkr. Preußisch Stargard) 177

- Kamerau 180

- Kamionki 162

- Karlshagen 163

- Karlshof, dt. Lager 168, 170

- Lkr. Karthaus 169, 174, 179, 180

- Karthaus 157, 169, 176

- Kaschorek 162

- Katyn 178–180

- Kasachstan 180

- Region Kielce 156

- Köllnerhütte 157

- Klammer 157, 167

- Klaniny 163

- Kokoschken 163

- Krone, dt. Lager und Gefängnis 170, 176

- Kossakau 157

- Lkr. Berent 179

- Berent 157, 174, 180

- Kottisch 163

- Kowel 179

- Koselsk 178–180

- Koschmin 174

- Reichsgau Wartheland 147

- Krajna 168

- Ostgebiete der Republik Polen 180, 181

- Krotoschin 179

Krowie Łąki
królewiecki obwód
Księżę Góry
Kujawy

Lalkowy
las Barbarka siehe Barbarka
las Birkenek siehe Birkenek (Brzezinki)
las Kaliska siehe Kaliska (pow. kartuski)
Las Katyński siehe Katyń
las Piatichatki siehe Piatichatki
Las Szpegawski siehe Szpegawsk
las Zajączek siehe Zajączek, las
Lasy Gniewkowskie siehe Gniewkowskie Lasy
Lasy Skrwileńskie siehe Skrwileńskie Lasy
Leśna Jania
Linia
Linowiec
Lipno
lipnowski pow.
Lisówko
Lobositz, obóz niem.
Lovosice siehe Lobositz, obóz niem.
Lubichowo
Lublin-Majdanek, obóz niem.

Łętowo
Łobżenica
Łopatki

Majdanek siehe Lublin-Majdanek, obóz niem.
Mauthausen-Gusen, obóz niem.
Mazowsze północne
Mąkowsko
Mechowo
Miechucino
Młyniec
Mniszek
morski pow.
Mosty

Nakło nad Notecią
Neubrandenburg, stalag
Niemcy
Nowa Kiszewa
Nowe
Nowe Łosienice

Ocypel
Okręg Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie siehe Gdańsk-Prusy Zachodnie, Okręg Rzeszy
Okręg Rzeszy Poznań/Kraj Warty siehe Kraj Warty, Okręg Rzeszy
Oksywska Kępa
Oliwa, dzieln. Gdańska
Olpuch
Osieczna
Osiek
Osowa
Osówek
Ostróg

- Kuhwiese 170
- Oblast Kaliningrad 173
- Pfaffenberge 140, 157, 162
- Kujawien 143, 153, 155, 162

- Lalkau 163

- Lesnian 163
- Linde 157
- Lienfitz 163
- Lipno 173
- Lkr. Lipno 148, 173
- Fuchshöfchen 163
- Lobositz, dt. Lager 170, 171

- Lubichow 148, 150, 163
- Lublin-Majdanek, dt. Lager 170

- Lantow 157
- Lobsens 153
- Kieslingswalde 168

- Mauthausen-Gusen, dt. Lager 167, 170, 171, 173
- Nordmasowien 143, 153
- Monkowarsk 168
- Mechau 157
- Miechutschin 179
- Młynietz 162
- Mischke 157, 167, 168
- Seekreis 172, 182
- Brück 157

- Nakel an der Netze 167, 180
- Neubrandenburg, Stalag 173
- Deutschland 147, 175, 170, 173, 174
- Neu Kischau 167
- Neuenburg in Westpreußen 168
- Neulösenitz 179

- Occipel 157

- Oxhöfter Kämpe 156
- Oliva, Stadtteil von Danzig 174
- Olpuch 163
- Hagenort 148
- Ossieck 157
- Espenkrug 157
- Ossoweg 163
- Ostrog 179

Paterek
Pelplin
Piaśnica
Piatichatki
Piekło
Pieniążkowo
Pierwoszyno
Pinczyn
Plutowo
Poła Igielskie
Polesie
Polski Konopat
Połczyno
pomorskie woj.
Pomorze Gdańskie
Potulice, obóz niem.
Poznań
Poznań, Okręg Rzeszy siehe Kraj Warty, Okręg Rzeszy
Prenzlau, stalag
Prusy Wschodnie
Przecznó
Przetoczyno
Przysiek
Puck

Radom
Radziejewo
Radzim, obóz niem.
Ravensbrück, obóz niem.
Rdziostów
Rekowo
Rembertów
Rogówek
Rosyjska Federacja
Rudzki Most
Rumia
Runowo
Rynkówka
Rypin
rypiński pow.
Rzesza Niemiecka siehe Niemcy

Sachsenhausen, obóz niem.
Sądeczynna
Sępólno (Krajeńskie)
sępoleński pow.
Sierakowice
Sitno
Skarszewy
Skłodzewo
Skórcz
Skrwileńskie Lasy
Słomczyn
Smolniki
Soldau siehe Działdowo, obóz niem.
Starobielsk
Starogard (Gdański)
starogardzki pow.
Stary Bukowiec
Starzyno
Stutthof, obóz niem.
Suchobrzeźnica
Sypniewo
Szpegawsk
Szymankowo

- Paterke 157, 167
- Pelplin 164–166, 185
- Piasnitz 140, 157–159, 182
- Piatichatki 178
- Pieckel 145, 158
- Pienonskowo 168
- Pierwoschin 158
- Pinschin 163
- Plutowo 153, 154
- Giegeler Felder 140, 157, 167
- Polesien 179
- Polnisch Konopath 169
- Polzin 158
- Woiwodschaft Pommerellen 140, 147, 153, 170, 175, 181
- Pommerellen 143, 145, 148, 151–153, 155, 168, 173, 175–177, 181
- Potulitz, dt. Lager 167, 170
- Posen 178

- Prenzlau, Stalag 157, 173
- Ostpreußen 169, 173
- Heimsoot 162
- Pretoschin 158
- Wiesenburg 162
- Putzig 157

- Radom 157, 173
- Rathsdorf 163, 173
- Resmin, dt. Lager 168, 170
- Ravensbrück, dt. Lager 170, 171
- Rdziostów 172
- Rekau 158
- Rembertów 177
- Rogówek 162
- Russische Föderation 173
- Rudabrück 157, 167
- Rahmel 176
- Runowo 168
- Rinkowken 163
- Rypin 149, 170
- Lkr. Rypin 148, 170, 173

- Sachsenhausen, dt. Lager 167, 170, 171, 173, 177
- Region Neu Sandez 172
- Zempelburg 168
- Lkr. Zempelburg 168
- Sierakowitz 169
- Sittnow 168
- Schöneck in Westpreußen 140, 157, 176, 180
- Hohenhausen 162
- Skurz 148, 150, 163
- Skrwilnoer Wälder 170
- Słomczyn 159
- Smolniki 163

- Starobelsk 178, 180
- Preußisch Stargard 149, 153, 1573 162, 163, 176, 179
- Lkr. Preußisch Stargard 148, 149, 157, 163, 169, 176, 177, 183
- Alt Bukowitz 167
- Groß Starsin 158
- Stutthof, dt. Lager 146, 167, 170, 173, 174, 176, 177
- Birkenfließ 176
- Zippnow 168
- Spengawskén 140, 150, 157, 162–165, 183
- Simonsdorf 163, 171

Śmiłowo	- Schmilowo 168
Świecie	- Schwetz an der Weichsel 160, 168, 169
świecki pow.	- Lkr. Schwetz 157, 168
Świecino	- Schwetzin 158
Świerczynki	- Swierczynko 162
Tczew	- Dirschau 164, 177, 183, 202
tczewski pow.	- Lkr. Dirschau 148, 149, 163
Torgau	- Torgau 176
Toruń	- Thorn 140, 148, 152, 157, 162
toruński pow.	- Lkr. Thorn 148
Tryl	- Treul 168
Tuchlino	- Tuchlin 179
Tuchola	- Tuchel 167, 168
tucholski pow.	- Lkr. Tuchel 148, 157, 168
Turzno	- Turzno 162
Ukraina	- Ukraine 173
Warszawa	- Warschau 156, 175, 177
warszawskie woj.	- Woiwodschaft Warschau 153
wąbrzeski pow.	- Lkr. Briesen 168
Wąbrzeźno	- Briesen 168
Wąbrzeźno, obóz niem.	- Briesen, dt. Lager 168, 170
Wda	- Wda 163
Wejherowo	- Neustadt in Westpreußen 140, 144, 154, 157–160, 172, 182
Westerplatte	- Westerplatte 158
Wiąg	- Jungen 160
Wielbrandowo	- Vielbrand 163
Wielki Kack	- Groß Katz 158, 174
Wielkie Pomorze siehe pomorskie woj.	
Wielkopolska	- Großpolen 143
Więcbork	- Vandsburg 168
Więckowy	- Wenzkau 176
Wilcze Błota	- Wilscheblott 163
Witunia	- Wittun 168
Wola	- Wolla 165
Wolental	- Wollenthal 150
Wolne Miasto Gdańsk	- Freie Stadt Danzig 141, 145, 146, 152, 170, 173, 174, 181
Wołyń	- Wolhynien 179, 181
Wrzosy	- Schönwalde 162
Wymysłów	- Wymysłów 162
wyrzyski pow.	- Lkr. Wirsitz 153, 157
Wysoka	- Wiesenwalde 163
Zagłębie Dąbrowskie	- Dombrowaer Kohlebecken 162
Zajęczek, las	- Wald Sajonschek 150
Zajązkowo	- Senzkau 162
Zamość	- Zamość 156
Zblewo	- Hochstüblau 163
Zdrojewo	- Sprindt 168
Zelgno	- Seglein 162
Zelgoszcz	- Zellgosch 163
Zielona Góra	- Grüneberg 163
Ziemia Chełmińska	- Kulmer Land 143, 155, 162
Ziemia Dobrzyńska	- Dobriner Land 162
Ziemia Łódzka	- Lodzer Land 143, 153
Zimne Zdroje	- Kaltspring 163
Złotoria	- Zlotterie 162
Złotów	- Flatow 174
Związek Socjalistycznych Republik Sowieckich	- Union der Sozialistischen Sowjetrepubliken 180
Żelistrzewo	- Sellistrau 158

Notiz über den Verfasser

Bartosz Januszewski – Historiker, Diplomlehrer, Mitarbeiter des Büros für öffentliche Bildung des Institutes für Nationales Gedenken, Zweigstelle Gdańsk. Auswahl seiner Veröffentlichungen: *Eugeniusz Bodo. Z wielkiego ekranu w otchłań Gulagu* (Gdańsk 2018), *Mariusz Zaruski* (Warszawa 2020) und *Kino pod okupacją. Wojenne losy i postawy polskich filmowców (1939–1945)* (Gdańsk–Warszawa 2021). Er bereitete u. a. die folgenden Ausstellungen vor: *Soldau – utajony ośrodek zagłady. Niemieckie obozy w Działdowie w latach II wojny światowej* (2019), *Powstanie grudniowe 1970 roku* (2020) und *Ryszard Kukliński* (2022). Preisträger des Wettbewerbs „Sygnety Wydawnictwa IPN“ für das beste Buch des Jahres 2023 im Bereich der neuesten Geschichte, Kategorie „Tagebücher, Berichte, Erinnerungen“ für die Publikation *Ocaleni z ludobójstwa. Wspomnienia Polaków z Wołynia* (Gdańsk–Warszawa 2023, mit J. Karbarz-Wilińska).

**Dokumentierte Hinrichtungsstätten der Lehrer in den Jahren
1939–1945 auf dem deutsch besetzten Gebiet der Woiwodschaft
Pommerellen, der Freien Stadt Danzig und des Landkreises Soldau
(Działdowo)***

1. Piasnitz (Piaśnica)	21. Paterke (Paterek)
2. Kaliska bei Karthaus (Kartuzy)	22. Mrozowo
3. Bülow (Bilowo-Leśnictwo) bei Karthaus (Kartuzy)	23. Buschkowo (Buszkowo)
4. Grenzdorf (Graniczna Wieś)	24. Krone (Koronowo)
5. Stutthof (Sztutowo)	25. Bromberg (Bydgoszcz)
6. Dirschau (Tczew)	26. Trischin (Tryszczyn)
7. Schöneck in Westpreußen (Skarszewy)	27. Fordon
8. Dreidorf (Kaliska) bei Preußisch Stargard (Starogard)	28. Luschkowo (Luszkowo)
9. Spengawskén (Szpȩgawsk)	29. Plutowo (Plutowo)
10. Wolla (Wola)	30. Reinau (Małe Czyste)
11. Sajonschek (Zajaçzek)	31. Klammer (Klamry)
12. Fronza (Fŗca)	32. Barbarken (Barbarka)
13. Ossieck (Osiek)	33. Hohensalza (Inowroçlaw)
14. Giegeler Felder (Pola Igielskie)	34. Argénauer Wälder (Lasy Gniewkowskie)
15. Rudabrück (Rudzki Most)	35. Kieslingswalde (Łopatki)
16. Resmin (Radzim)	36. Brattian (Bratian)
17. Falkenhorst (Jastrz̧bie)	37. Birkenek (Brzezinki)
18. Mischke - Karolina (Mniszek - Górna Grupa)	38. Rypin
19. Pfaffenberge (Ksi̧że Góry)	39. Skrwilnoer Wälder (Lasy Skrwileńskie)
20. Karlshof (Karolewo)	40. Soldau (Działdowo)

* Der Landkreis Soldau (Działdowo) (Woiwodschaft Warschau) und die ganze Woiwodschaft Pommerellen waren ein Operationsgebiet des Volksdeutschen Selbstschutzes Westpreußen

Sachliche Bearbeitung: Bartosz Januszewski
Graphischer Entwurf: EuroDesign Gdańsk, www.eurodesign.com.pl

